

ISSN 2311-8040

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЛЬВІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Серія юридична

Випуск 4

Львів
2014

УДК 34(05)
ББК 67я5
НЗ4

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.
НЗ4 **Серія юридична** / головний редактор В. В. Серета. – Львів: ЛьвДУВС, 2014. –
Вип. 4. – 324 с.

Виходить чотири рази на рік.

Засновник – Львівський державний університет внутрішніх справ.

Включено до переліку наукових фахових видань України з юридичних наук
(постанова президії ВАК України № 1-05/4 від 14 жовтня 2009 р.).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

В. В. Серета, кандидат юридичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. К. Гришук**, доктор юридичних наук, професор (*заступник головного редактора*); **О. М. Балинська**, доктор юридичних наук, доцент (*відповідальний секретар*).

Члени редколегії: **З. Р. Кісіль**, доктор юридичних наук, професор; **В. О. Навроцький**, доктор юридичних наук, професор; **А. С. Токарська**, доктор юридичних наук, професор; **М. П. Гетьманчук**, доктор історичних наук, професор; **Я. А. Гончарук**, доктор економічних наук, професор; **М. С. Кельман**, доктор юридичних наук, професор; **О. В. Авраменко**, кандидат юридичних наук, доцент; **А. В. Баб'як**, кандидат юридичних наук, доцент; **Р. І. Благута**, кандидат юридичних наук, доцент; **В. С. Бліхар**, доктор філософських наук, доцент; **С. В. Богданов**, кандидат юридичних наук (за згодою); **С. С. Гнатюк**, кандидат юридичних наук; **Д. Є. Забзалюк**, кандидат історичних наук, доцент; **М. В. Ковалів**, кандидат юридичних наук, професор; **В. О. Кучер**, кандидат юридичних наук, доцент; **А. Р. Лещух**, кандидат юридичних наук; **Ю. С. Назар**, кандидат юридичних наук, доцент; **В. В. Сенник**, кандидат технічних наук, доцент; **І. Ю. Сковронська**, кандидат філологічних наук, доцент; **Г. В. Смолин**, кандидат юридичних наук, доцент; **Т. І. Созанський**, кандидат юридичних наук, доцент; **П. Станіш (Stanisz Piotr)**, доктор права габілітований (за згодою); **Г. Б. Яновицька**, кандидат юридичних наук, доцент; **Н. В. Медвідь**.

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ (протокол № 3 від 29 жовтня 2014 р.).

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11429-302Р від 4 липня 2006 р.

Адреса редакції: Україна, 79007 м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Тел.: (032) 233-61-95.

У публікаціях висловлено позицію авторів, яку не завжди поділяє редакційна колегія. Відповідальність за достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу покладається на авторів і рецензентів.

Під час передруку матеріалів посилання на Науковий вісник обов'язкове. Рукописи не повертаються.

**ПОРЯДНІСТЬ, ПРОФЕСІОНАЛІЗМ, ПАТРІОТИЗМ –
ПРИНЦИПИ, ЯКИМИ КЕРУЄТЬСЯ У ЖИТТІ
МИХАЙЛО ЦИМБАЛЮК**

Генерал-лейтенант міліції,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
академік Академії наук вищої освіти,
почесний громадянин міст Бучач, Монастирськ
і Підволочиськ Тернопільської області

Народився Михайло Цимбалюк 21 листопада 1964 року в с. Пасічна Надвірнянського району Івано-Франківської області. Маючи за добрий приклад своїх учителів, він і сам вирішив стати педагогом. І вже у 1988 р., коли закінчив Тернопільський державний педагогічний інститут за спеціальністю «фізичне виховання», Михайло Михайлович став директором спортивної школи с. Кошляки на Тернопільщині.

Правоохоронна діяльність

Службу в органах внутрішніх справ розпочав у грудні 1988 р. Працював на посадах начальницького складу, а згодом і на керівних посадах Державтоінспекції УМВС України у Тернопільській області.

Потребуючи правничих знань, у 1998 р. здобув фах юриста, закінчивши Міжрегіональну академію управління персоналом, а в 2001 р. – Національну академію внутрішніх справ за спеціальністю «правознавство».

Із серпня 2000 р. працював заступником начальника УМВС України в Тернопільській області, а з липня 2002 р. – начальником УМВС України в Рівненській області.

Влітку 2004 р. очолив Тернопільську обласну державну адміністрацію. Цього ж року Указом Президента України йому присвоєно почесне звання «Заслужений юрист України».

У 2005–2007 рр. працював на посаді начальника Департаменту кримінальної міліції у справах дітей МВС України.

Із січня 2007 р. працював начальником Головного управління МВС України у Львівській області, з грудня 2007 р. – начальником Головного управління МВС України у Полтавській області.

З березня 2010 р. – знову начальник ГУ МВС України у Львівській області.

У червні 2010 р. Президентом України призначений на посаду голови Тернопільської обласної державної адміністрації, а з грудня 2010 р. – головою Львівської обласної державної адміністрації.

Науково-педагогічна діяльність

Попри складність обраної професії правоохоронця, Михайло Михайлович Цимбалюк упродовж усієї професійної діяльності відточував свою педагогічну майстерність. Науково-педагогічну ниву розпочав освоювати (за сумісництвом) з вересня 2003 р. на посаді викладача, а далі – старшого викладача та доцента кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ України (згодом – Київського національного університету внутрішніх справ). Тут у 2004 р. захистив дисертацію «Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства» за спеціальністю «філософія права» та отримав науковий ступінь кандидата юридичних наук. У грудні 2006 р. рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України йому присвоєно вчене звання доцента кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ.

Очолюючи міліцію Львівщини, паралельно працював на посаді доцента кафедри оперативно-розшукової діяльності факультету кримінальної міліції Львівського державного університету внутрішніх справ.

Після призначення керівником ГУМВС України у Полтавській області знову перевівся у Київський національний університет внутрішніх справ (нині – Національна академія внутрішніх справ України), але вже на посаду професора кафедри філософії права та юридичної логіки. У 2009 р. захистив дисертацію «Онтологічні основи теорії правосвідомості» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю «філософія права».

З 2010 р. входить до складу Наглядової ради Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

З вересня 2010 до червня 2011 року працював професором кафедри теорії та історії держави і права (згодом – кафедри загальної теорії держави і права) Львівського державного університету внутрішніх справ. А вже у грудні 2011 р. М. М. Цимбалюк очолив цей навчальний заклад.

Будучи ректором Львівського державного університету внутрішніх справ, керував роботою міжкафедрального семінару з розгляду та наукової експертизи дисертацій за спеціальністю «філософія права». У травні 2012 р. рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України йому присвоєно вчене звання професора кафедри загальної теорії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.

У грудні 2012 року обраний академіком Академії наук вищої освіти України по Відділенню права.

М. М. Цимбалюк – автор та співавтор понад 100 наукових праць, серед яких монографії, навчально-методичні посібники та статті, присвячені актуальним проблемам філософії права, юридичної психології, історії право-

охоронної системи України тощо. За його редакцією вийшли у світ навчальні посібники з правознавства та правового виховання. Він здійснює наукове консультування здобувачів наукового ступеня доктора і кандидата юридичних наук, створивши сучасну наукову школу з філософії права.

Особисті та професійні характеристики

М. М. Цимбалюк – приклад цілеспрямованості у виконанні свого службового обов’язку на кожній із займаних посад.

На високому професійному рівні організовував і проводив науково-теоретичні й науково-практичні заходи міжнародного, всеукраїнського та регіонального характеру.

Розвивав міжнародні зв’язки України з навчальними закладами поліції зарубіжних країн для вивчення їхнього досвіду роботи та запозичення передових форм і методів підготовки правників.

Здійснює значну громадську роботу, постійно працюючи над підвищенням іміджу міліції, реалізації гасла «Народ і міліція – партнери». Він – активний учасник роботи Співки юристів України, член кваліфікаційної комісії суддів Західного регіону, член Міжнародної поліцейської асоціації.

За високий рівень професійної діяльності М. М. Цимбалюк неодноразово заохочувався Президентом України, Верховною Радою України, керівництвом Міністерства внутрішніх справ України. Має низку державних і відомчих нагород, а також відзнак християнських Церков.

М. М. Цимбалюк – відома в державі особистість. Має заслужений авторитет серед колег по службі. Чесний, справедливий, вимогливий. Є прикладом відповідального ставлення до своїх службових обов’язків.

Гідно оцінюючи нелегку життєву дорогу кожного правоохоронця, возвеличуючи працьовитість і принциповість, порядність і сумлінність, мудрість і гуманізм, М. М. Цимбалюк активно впроваджує розуміння ролі захисників прав і свобод людини та охоронців громадського порядку в суспільстві, працює над виробленням ефективних підходів до реалізації здобутків правничої науки у становленні молоді суверенної держави.

Своєю життєвою позицією він демонструє, що у всіх напрямках міліцейської служби (від рядового патрульного – до наукової еліти) моральність, високі духовні надбання та несхибна позиція важать понад усе, визначають основний зміст життя і праці. Це ті людські якості, завдяки яким правозахисники здобувають повагу й авторитет серед населення. Відданість ідеалам державотворення вільної і незалежної європейської країни, високоосвіченість та інтелігентність, уміння обстоювати інтереси своїх співвітчизників, а у випадку потреби і захищати їх – саме ці характеристики мільйонера М. М. Цимбалюк вважає пріоритетними сьогодні в Україні.

Слова вдячності керівникові, вчителів і наставнику

У день ювілею Львівський державний університет внутрішніх справ щиро бажає Михайлові Михайловичу Цимбалюку, щоб його серце завжди зігрівало тепло людської вдячності за добрі справи, зроблені на ниві правоохоронної та науково-педагогічної діяльності.

Бажаємо Вам, шановний ювіляре, міцного здоров'я, особистого щастя, затишку, світла і злагоди вдома, добра і спокою в душі, мудрості й виваженості в помислах, принциповості й наполегливості у подальшій службовій діяльності!

**«ВЧЕННЯ ПРО ТЕ РЕАЛЬНЕ І В АПОГЕЇ ГЕНІАЛЬНЕ...» –
ОСНОВА НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ І ЖИТТЄВА ПОЗИЦІЯ
МИХАЙЛА КЕЛЬМАНА**

21 листопада виповнюється 60 років з дня народження завідувача кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ, доктора юридичних наук, професора Кельмана Михайла Степановича, фахівця із проблем загальнотеоретичного правознавства, теорії державознавства і конституційного права, полковника міліції у відставці.

Михайло Кельман народився 1954 року на Тернопіллі в селянській родині. У 1971 році закінчив середню школу спортивного профілю у м. Львові. Трудову діяльність розпочав 1971 року як інструктор зі спорту на фірмі «Прогрес», пізніше – заводу гумово-технічних виробів. Із 1974 до 1975 року проходив службу у Збройних силах. Після звільнення з лав армії продовжив свою спортивну кар'єру як інструктор Козівського районного добровільного товариства «Колос».

З 1978 року стає на службу в органах внутрішніх справ у м. Львові (старшина; оперуповноважений; старший оперуповноважений). Із 1984 до 1987 рр. – слухач КВШ МВС (нині – Національна академія внутрішніх справ), після чого повернувся на службу в УВС України у Львівській області. У 1982 році брав участь в охороні громадського порядку на «Іграх доброї волі» у м. Москві. Учасник ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи 1986 року. В місті Баку у 1988 р. виконував службовий обов'язок з охорони громадського порядку, за що був нагороджений медаллю «За охорону громадського порядку».

З 1988 року розпочав свою педагогічну кар'єру як викладач, а пізніше як начальник курсу спецшколи підготовки керівного складу МВС України.

Університетська кар'єра

У Львівському державному університеті внутрішніх справ працює з 1993 року: викладач, старший викладач кафедри загальноправових дисциплін, старший викладач, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права, з 2011 року до червня 2013 року – на посаді завідувача кафедри загальної теорії держави і права, а з липня 2013 року – на посаді завідувача кафедри теорії та історії держави і права. Загальний стаж науково-педагогічної роботи у вищих навчальних закладах III–IV рівня акредитації Михайла Кельмана становить понад 25 років. Об'єктом його науково-педагогічної діяльності є навчальні курси «Теорія держави і права», «Проблеми теорії держави і права», «Проблеми теорії права», «Методологія сучасного правознавства».

Наукові здобутки

М. С. Кельман активно працює над розвитком юридичної науки у сфері розробки проблем загальнотеоретичного правознавства, теорії державознавства, конституційного права, методології юридичної науки.

У 2001 році захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Конституційний контроль як засіб захисту конституцій національно-правових систем континентального права» за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право.

У 2002 році М. С. Кельману було присвоєно вчене звання доцента, а у 2012 році – вчене звання професора.

У 2013 році захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку» за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Плідно співпрацює з молодими науковцями, підготував 11 кандидатів юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

М. С. Кельман є членом міжкафедрального семінару університету з експертизи дисертацій за спеціальністю 12.00.12 – філософія права, працює у сфері методичного забезпечення та організації навчального процесу у вищому навчальному закладі.

М. С. Кельман є автором і співавтором понад 150 наукових та науково-методичних праць з проблем теорії держави і права, конституційного права, зокрема двох монографій, чотирьох підручників, восьми посібників з курсу «Теорія держави і права», близько 80 наукових статей, 65 матеріалів виступів на науково-практичних заходах тощо.

Наукові праці професора М. С. Кельмана відзначаються високим рівнем наукової аргументації, високою академічною етикою науковця. У його працях висвітлено низку важливих питань методології сучасного правознавства як самостійного напрямку юридичної науки, визначального фактора розвитку її предмета і методу. Досліджено історичні етапи і особливості процесу формування правничої науки на основі аналізу еволюції наукової свідомості та становлення методологічних традицій, розглянуто сутнісні особливості об'єкта і предмета наукових досліджень. Концепція наукових праць М. С. Кельмана ґрунтується на запровадженні нових теоретико-правових термінів та визначень.

Наукова діяльність М. С. Кельмана оцінена громадськістю: рецензія О. В. Зайчука на підручник «Теорія права» опублікована у науковому журналі «Право України» (2007 р.); рецензії Н. М. Оніщенко, Л. М. Луць, В. В. Дудченко, В. В. Лемак на монографію «Юридична наука: проблеми методології» (2011 р.) подано для оприлюднення у фахових юридичних виданнях України.

Спортивна кар'єра

М. С. Кельман має особливі успіхи у спорті: йому вдалося виборювати призові місця: перше місце на спартакіаді у м. Запоріжжі з настільного тенісу (1967 р.); друге місце на першості з бігу на 1 тис. м, м. Козова (1968 р.); друге місце на обласних змаганнях серед школярів з бігу на 5 тис. м, м. Тернопіль (1968 р.); друге місце в забігу на 3 тис. м у першості ДСТ «Колос», м. Тернопіль (1969 р.). Закінчив середню школу спортивного профілю у м. Львові (1969–1971 рр.). Володар спортивних розрядів з легкої атлетики, настільного тенісу, гирьового спорту, вільної боротьби, боксу. Основну увагу приділяв спортивному багатоборству (I розряд). Інструктор зі спорту ДСТ «Авангард» (1971–1979 рр.). Учасник районних, міських, обласних, республіканських, міжнародних змагань. Нагороджений грамотами, дипломами, нагрудними знаками та медалями. 1975 року виконав норматив майстра спорту з військового триборства (Центральна Рада Союзу спортивних товариств і організацій).

М. С. Кельман – учасник першості середніх навчальних закладів м. Львова; першості УРСР (1976 р.); першості Волині (1976 р.); першості обласної ради ДСТ «Колос» (1977 р.); першості «Динамо» (1978 р., 1980 р., 1982 р., 1983 р.).

Дотепер М. С. Кельман – активний учасник спортивних змагань (футбол, біг, плавання, багатоборство, гирьовий спорт).

Життєва позиція М. С. Кельмана втілилася у низці його рядків:

Методологія права – основа думки,
безмежна і всесильна,
до істини напрочуд пильна.
Вчення про те реальне
і в апогеї геніальне,
красиве в суголоссі фарб
і для діяльності юриста –
найцінніший скарб...

Слова привітань для шановного уродинника

Зичимо ювілярові нових наукових і життєвих звершень. Нехай кожен день повниться добром і радістю, миром і любов'ю. Бажаємо Вам, Михайле Степановичу, життєвої сили і міцного здоров'я, творчого натхнення, щоби продовжувати розвиток наукової діяльності й утверджувати у ній гідні позиції своїх вихованців-послідовників.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 341.71:323.1

Ю. С. Біленкова

ДИПЛОМАТИЧНІ ЗУСИЛЛЯ УРСР У БОРОТБІ ІЗ АПАРТЕЇДОМ: АСПЕКТИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Розглянуто міжнародно-правові аспекти боротьби світового співтовариства із апартеїдом й расовою дискримінацією у Південній Африці та роль зовнішньополітичних інституцій УРСР у цьому питанні. З 1962 р. представник УРСР незмінно посідав місце віце-президента Комітету з питань політики апартеїду, у 1974 р. цей орган перейменовано в Спеціальний комітет проти апартеїду. Відтак практично усі проекти резолюцій Генеральної Асамблеї ООН із питань засудження політики апартеїду в ПАР ініціювалися українською делегацією (спільно з представниками інших держав-членів ООН).

Ключові слова: УРСР, ООН, ПАР, апартеїд, міжнародно-правовий статус учасників національно-визвольних змагань та борців з апартеїдом.

Постановка проблеми. З моменту входження Української РСР до ООН (червень 1945 р.) українські делегати активно долучались до становлення інститутів міжнародного гуманітарного права, зокрема підтримали боротьбу колоніальних народів за здобуття незалежності, а також зусилля міжнародного співтовариства у ліквідації усіх форм дискримінації, зокрема расової.

Стан дослідження. Вивченню діяльності делегації УРСР в ООН (у контексті участі Києва у виробленні принципів т. зв. *нового міжнародного права*) тією чи іншою мірою приділяли увагу С. М. Белоусов, В. С. Бруз, В. Г. Буткевич, В. А. Василенко, О. І. Воробйов, Л. Ф. Гайдуков, О. Г. Івченко, К. С. Забігайло, В. І. Лісовський, В. С. Макарчук, Г. В. Фокеев та інші дослідники. Водночас окремі аспекти питання, як боротьба делегації УРСР в ООН з расовою дискримінацією та режимом апартеїду в ПАС (ПАР), розглянуті, на нашу думку, недостатньо. Це дивно з огляду на те, що незмінним віце-головою Комітету з питань політики апартеїду, створеним ГА ООН у 1962 р., був представник УРСР, а об'єднана делегація Союзу РСР в цьому Комітеті не була представлена взагалі. Сьогодні незалежна Україна, яка стала жертвою неспровокованої російської агресії, закуповує вугілля (!) в ПАР, відтак

українсько-південноафриканські відносини набувають нового змісту. Тому неабиякий інтерес становлять історичні передумови зближення двох народів.

Метою наукової розвідки є розгляд міжнародно-правових ініціатив Києва у питанні подолання расової дискримінації та режиму апартеїду (ООН обговорювала це питання упродовж 1962–1994 рр.), розроблення і утвердження відповідних принципів *juscogens* міжнародного права.

Виклад основних положень. Неприпустимим для цивілізаційного розвитку народів світу було ігнорування порушень прав корінного населення режимом апартеїду у британському домініоні Південній Африці. Ця політика «виправдовувалась» білою (європейською) меншістю Південної Африки намаганнями запобігти поширенню у регіоні революційних рухів, що активізувались на континенті через зайнятість метрополій у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). Саме на придушення політичної активності корінного чорношкірого населення була спрямована політика Преторії.

Особливо гостро в середині 1940-х років постала проблема поширення політики апартеїду та расової дискримінації Південно-Африканським Союзом на підмандатну територію Південно-Західної Африки (сучасної Намібії), що була передана до відповідальності ПАС за Версальським договором. Виступаючи 13 листопада 1946 р. на засіданні Четвертого комітету (з питань опіки) Генеральної Асамблеї, український делегат О. Д. Война наголосив на «неправомірності політики держав, які володіли мандатами Ліги Націй на управління певними територіями і, грабуючи їхні природні багатства, нічого не зробили для економічного і культурного розвитку народів цих територій» [1, с. 23]. Він конкретно вказав на приклад Південно-Західної Африки. Як результат, пропозиції делегації УРСР були враховані в прийнятій ГА ООН 8 грудня 1946 р. Резолюції про Південно-Західну Африку.

Оскільки у перші два десятиріччя після завершення Другої світової війни «білий» уряд ПАС, керований політиками з Національної партії африканерів, упродовжував політику апартеїду поступово, західні демократії мали можливість спостерігати за проблемою крізь пальці. Лондон і Вашингтон, підтримуючи власну репутацію демократій, періодично виступали із помірною критикою режиму ПАС.

Відносини всередині країни загострилися на початку 1960-х рр. із черговою активізацією національно-визвольних рухів на Чорному континенті. З метою провадження повністю суверенної політики прав-

лячі кола Південно-Африканського Союзу у березні 1961 р. заявили про вихід держави із Британської співдружності (і перейменування держави у Південно-Африканську Республіку). Одночасно було розгорнуто широку боротьбу із опозиційними рухами, за деякий час було ізольовано (ув'язнено) лідерів чорної опозиції.

Саме цей період охоплює початок рішучої боротьби міжнародного співтовариства із національною політикою уряду ПАР. У 1962 р. при ООН утворено Комітет з питань політики апартеїду, у 1974 р. цей орган перейменовано в Спеціальний комітет проти апартеїду. За ініціативою комітету щорічно проводились слухання, міжнародні конференції та інші різноманітні заходи, метою яких стала мобілізація світової громадськості на боротьбу проти расистської політики Південно-Африканської Республіки. Головою Спеціального комітету незмінно обирався представник Нігерії, заступником голови – представник Української РСР [2, с. 43].

Примітним у цьому контексті є те, що зазначений комітет – один із небагатьох, в яких не була представлена делегація Радянського Союзу. На представників УРСР покладалась відповідальна місія уособлення інтересів соціалістичного блоку у цьому міжнародному органі [3, с. 90]. Про успіхи УРСР уже на перших етапах діяльності комітету переконаємося з такого факту: у 1963 р. Міністерство закордонних справ Української РСР отримало лист Африканського національного конгресу Південної Африки, яким ця організація у особі заступника голови О. Р. Тамбо висловила подяку: «Урядові і народові (України. – Ю. Б.) за підтримку резолюції, яка закликає застосувати санкції щодо уряду Південно-Африканської Республіки, яка була схвалена Генеральною Асамблеєю ООН в листопаді 1962 р.» [4, с. 412].

Із середини 1960-х рр. Південно-Африканська Республіка поступово перетворювалась на країну-вигнанця на міжнародній арені. Втім, найактивніший період конфронтації, пов'язаної із ізоляцією режиму ПАР, охопив наступне десятиріччя. Дипломатія Української РСР активно долучилась до проваджуваної міжнародним співтовариством боротьби із ганебною політикою апартеїду.

21 жовтня 1971 р. представники УРСР спільно із представниками 35 країн-членів ООН внесли на розгляд XXVI сесії Генеральної Асамблеї цієї організації проект резолюції, що різко осуджувала політику уряду Південно-Африканської Республіки [5, с. 113–114]. Резолюцію 2764 (XXVI) із незначними поправками схвалено Генеральною Асамблеєю 9 листопада 1971 р. [6, с. 482].

Того ж 9 листопада 1971 р. Українська РСР спільно із 35 країнами висунула проект резолюції щодо ембарго на постачання зброї ПАР. Рішучою була й позиція УРСР щодо расової сегрегації. Україна була однією із 35 держав, які 10 листопада 1971 р. унесли на розгляд ГА ООН проект резолюції про т. зв. *бантустани* [7, с. 119–120]. Документ різко осуджував створення урядом ПАР закритих територій – *хоумлендів*, куди примусово переміщали корінне населення Південної Африки та Намібії. Обидва проекти було схвалено Генеральною Асамблеєю ООН 29 листопада 1971 р. [8, с. 483].

Упродовж 1972 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла низку резолюцій, поданих (у співавторстві) УРСР, що стосувались засудження політики уряду ПАР. Зокрема, були прийняті Резолюція про становище у Південній Африці та Резолюція щодо поширення інформації про апартеїд (обидві прийняті ГА 15.11.1972 р.).

Поворотним у боротьбі із апартеїдом став 1973 рік. 30 листопада Генеральною Асамблеєю ООН прийнято Конвенцію про припинення злочину апартеїду і встановлення покарання за нього. Цим міжнародним договором окреслено риси апартеїду та через них надано міжнародно-правове визначення цього поняття. Апартеїд кваліфіковано як злочин проти людства, що суперечить принципам міжнародного права, а його вчинення таким, що тягне настання кримінальної відповідальності. Особи, організації, винні у вчиненні злочину апартеїду, підлягають судочинству будь-якої держави, що є учасником Конвенції, та юрисдикції якої підлягають обвинувачені, або ж – за рішенням країни-учасника – передаються міжнародному кримінальному трибуналу. Контроль за виконанням Конвенції покладено на Спеціальний комітет ООН проти апартеїду [9]. 15 лютого 1974 р. Рада Міністрів УРСР підтримала пропозицію Міністерства закордонних справ УРСР та Міністерства юстиції УРСР про приєднання до цієї міжнародної конвенції [10, с. 466], а 10 листопада 1975 р. Конвенцію ратифікувала Верховна Рада УРСР.

Українська РСР розгорнула активну діяльність з метою заохочення інших учасників міжнародного співтовариства до участі у Конвенції. Так 30 вересня 1975 р. делегація УРСР і делегації ще 9 країн унесли до XXX сесії ГА ООН проект Резолюції про стан Міжнародної конвенції з припинення злочину апартеїду та покарання за нього. У схваленому Генеральною Асамблеєю 10 листопада того ж року проекті містився заклик до всіх держав-членів ООН підписати, ратифікувати та невідкладно втілити в життя Конвенцію [11, с. 378]. Сама ж Конвенція набула чинності 18 липня 1976 р.

Того ж 1973 року делегація УРСР разом із 47 іншими державами-членами ООН унесла на розгляд XXVIII сесії Генеральної Асамблеї ООН проект резолюції з питання про діяльність профспілок у боротьбі проти апартеїду. Згідно з проектом, унесеним 26 жовтня 1973 р., пропонувалось Управлінню громадської інформації спільно із Групою з апартеїду залучити представників Міжнародної організації праці для ознайомлення профспілкових організацій в усьому світі із становищем у ПАР і пропагувати діяльність профспілкового руху, спрямовану на ліквідацію апартеїду у Південній Африці. 14 листопада було підготовлено (у співавторстві із 37 країнами) та внесено проект резолюції про засудження діяльності країн та компаній, що продовжували постачання до Південної Африки військового обладнання і спорядження. Проект також містив заклик до Ради Безпеки ООН терміново розглянути становище в ПАР та агресивні дії її уряду з метою найшвидшого застосування заходів, спрямованих на врегулювання ситуації. Обидва проекти розглянуті та схвалені Генеральною Асамблеєю поіменним голосуванням більшістю голосів (резолюції від 14 грудня 1973 р.) [12, с. 321; 13, с. 488; 14, с. 242; 15, с. 489].

Москва розглядала національно-визвольні рухи в Азії та Африці як своїх природних союзників у боротьбі зі «світовим імперіалізмом». Зокрема, у Програмі КПРС (1961 р.) містилося положення про те, що партія вважає своїм інтернаціональним обов'язком підтримку боротьби народів, які досі під ярмом расизму і є жертвами системи апартеїду [16]. Африканські народи із ентузіазмом зустріли політичний жест держави-лідера соціалістичного табору, обґрунтовано сподіваючись не лише на широку політичну підтримку, але й масштабну економічну та військову допомогу.

Окрім, так би мовити, загальних міжнародно-правових питань подолання режиму апартеїду, існували й вужчі, до вирішення яких радянська дипломатія залучила делегацію Української РСР. УРСР була однією із 19 країн, у співавторстві яких було 1 грудня 1973 р. подано як проект, а вже 12 грудня того ж року прийнято у встановленому порядку Резолюцію № 3103 (XXVIII) «Основні принципи правового режиму комбатантів, що борються проти колоніального й іноземного володарювання та расистських режимів» [17]. Цим документом стверджувалось, що боротьба колоніальних народів за право самовизначення та незалежність є повністю законною та відповідає усім принципам міжнародного права. Будь-які спроби придушення цієї боротьби визначалися несумісними із положеннями Статуту ООН, Декларації про принципи міжнарод-

ного права, Загальної декларації прав людини, Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам. Установлювалось, що такі дії надалі визнаватимуться загрозою міжнародному миру та безпеці [18, с. 260]. Незважаючи на опір делегацій низки західних держав, зокрема США, Великобританії, Ізраїлю, ПАР, Резолюція 3103 (XXVIII) була схвалена Генеральною Асамблеєю [19, с. 489].

Дипломатичні представники Української РСР в ООН намагалися встановити особливий правовий статус в'язнів режиму апартеїду. 25 листопада 1974 р. делегація УРСР спільно із 61 країною внесла на розгляд XXIX сесії Генеральної асамблеї ООН проект резолюції про звільнення політичних в'язнів у Південній Африці. Згідно з проектом, уряд Південної Африки закликали надати амністію усім політв'язням, що переслідувались за опозицію політиці апартеїду, та скасувати усі закони, на яких ґрунтувався режим апартеїду [20, с. 336]. 16 грудня 1974 р. ці пропозиції були схвалені Генеральною Асамблеєю [21, с. 493].

Наступного дня, 26 листопада, внесено ще один проект резолюції про ембарго на поставку зброї Південній Африці, співавтором якого, поряд із представниками тих же 61 країн, виступила й Українська РСР. Документ був відповіддю на неефективність застосування резолюції ГА ООН 1971 р. Відповідно до положень проекту, Генеральна Асамблея просила Раду безпеки посилити вплив з метою повного припинення всіма державами поставок Південній Африці будь-якої зброї, боєприпасів, військових транспортних засобів і запасних частин до них, а також припинення будь-якого військового співробітництва із Південною Африкою [22, с. 335].

Цей проект схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1974 р. у якості Резолюції [23, с. 493].

Остаточно режим апартеїду було демонтовано під тиском зовнішніх і внутрішніх чинників на межі 1980–1990-х років. Після угоди, укладеної у грудні 1988 р. у Нью-Йорку між ПАР, Кубою та Анголою, війська Південної Африки були виведені з території Намібії, після чого під наглядом ООН розпочався процес її деколонізації. Намібія отримала державну незалежність у березні 1990 р.

Тоді ж унаслідок посилення ліберальних настроїв усередині південноафриканської політичної еліти перемогла позиція про необхідність послаблення системи апартеїду з метою недопущення вибуху расового та соціального конфлікту, що визрівав між білим і корінним населенням держави. Уряд під керівництвом нового південноафриканського лідера Ф. де Клерка скасував заборону на діяльність Африкансь-

кого національного конгресу та звільнив чимало політичних в'язнів, зокрема Нельсона Манделу. Опозиція брала участь у політичних процесах, зокрема у створенні проекту нової конституції. На перших демократичних виборах 1994 р. переміг Н. Мандела, що означало крах політики апартеїду.

Висновки. Підсумовуючи, вкажемо, що систематичні кроки міжнародної спільноти, учасником яких були дипломати УРСР, створили міжнародно-правову основу для ліквідації найодіознішого прикладу застосування державою політики расової нетерпимості у новітній історії. У міжнародному праві, не без участі делегації УРСР в ООН, утвердилися принципи рівноправ'я за расовою ознакою та неприпустимості расової дискримінації.

1. Объединенные Нации. Официальные отчеты. Вторая часть Первой сессии. Четвертый комитет. Опека. Часть 1: Краткие отчеты заседаний с 1 ноября по 15 декабря 1946 г. – Лейк Соксес, Нью-Йорк, 1946.

2. Бруз В. С. ООН і врегулювання міжнародних конфліктів / В. С. Бруз. – К.: Либідь, 1995. – 111 с.

3. Івченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / О. Г. Івченко. – К.: РІЦ УАННП, 1997. – 688 с.

4. Подяка за підтримку в ООН боротьби поневоленних народів Південної Африки. 23 березня 1963 р. // Українська РСР на міжнародній арені: збірник документів і матеріалів. 1962–1970. – К.: Політвидав України, 1977. – 490 с. – С. 412–413.

5. Проект резолюції щодо політики апартеїду уряду Південної Африки. 21 жовтня 1971 р. // Українська РСР на міжнародній арені: збірник документів і матеріалів 1971–1975 рр. – К.: Політвидав України, 1981. – 521 с. – С. 113–114.

6. Коментарі до документів збірника (Коментар 22) // Українська РСР на міжнародній арені: збірник документів і матеріалів 1971–1975 рр. – К.: Політвидав України, 1981. – 521 с. – С. 479–506.

7. Проект резолюції про бантустані. 10 листопада 1971 р. // Українська РСР на міжнародній арені: збірник документів і матеріалів 1971–1975 рр. – К.: Політвидав України, 1981. – 521 с. – С. 119–120.

8. Коментарі до документів збірника (Коментар 26) // Українська РСР на міжнародній арені: збірник документів і матеріалів 1971–1975 рр. – К.: Політвидав України, 1981. – 521 с. – С. 479–506.

9. Конвенція про припинення злочину апартеїду та покарання за нього від 30 листопада 1973 року // ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 30.11.1973. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_149

10. Про підписання Українською РСР Міжнародної Конвенції про припинення злочину апартеїду та покарання за нього (витяг з Постанови Ради Міністрів УРСР). 15 лютого 1974 р. // Українська РСР на міжнародній арені: збірник

документів і матеріалів 1971–1975 рр. – К.: Політвидав України, 1981. – 521 с. – С. 466.

11. Проект резолюції про припинення злочину апартеїду та покарання за нього. 30 вересня 1975 р. // Українська РСР на міжнародній арені: збірник документів і матеріалів 1971–1975 рр. – К.: Політвидав України, 1981. – 521 с. – С. 378–379.

12. Проект резолюції про становище у Південній Африці. 11 грудня 1978 р. // Українська РСР на міжнародній арені: збірник документів і матеріалів 1976–1980 рр. – К.: Політвидав України, 1981. – 549 с. – С. 320–322.

13. Коментарі до документів збірника (Коментар 110) // Українська РСР на міжнародній арені: збірник документів і матеріалів 1976–1980 рр. – К.: Політвидав України, 1981. – С. 510–535.

14. Проект резолюції про становище в Південній Африці. 17 листопада 1977 р. // Українська РСР на міжнародній арені: збірник документів і матеріалів 1976–1980 рр. – К.: Політвидав України, 1981. – 549 с. – С. 242–243.

15. Коментарі до документів збірника (Коментар 75) // Українська РСР на міжнародній арені: збірник документів і матеріалів 1976–1980 рр. – К.: Політвидав України, 1981. – С. 510–535.

16. Фокеев Г. В. История международных отношений и внешней политики СССР: в 3 т. – Т. 3 / Г. В. Фокеев (ред.). – М.: Международные отношения, 1987. – 514 с.

17. Резолюция 3103 (XXVIII). Основные принципы правового режима комбатантов, борющихся против колониального и иностранного господства и расистских режимов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_j34

18. Проект резолюції про основні принципи правового режиму комбатантів, які борються проти колоніального й іноземного панування і расистських режимів. 1 грудня 1973 р. // Українська РСР на міжнародній арені: збірник документів і матеріалів 1971–1975 рр. – К.: Політвидав України, 1981. – 521 с. – С. 260–262.

19. Коментарі до документів збірника (Коментар 84) // Українська РСР на міжнародній арені: збірник документів і матеріалів 1971–1975 рр. – К.: Політвидав України, 1981. – 521 с. – С. 479–506.

20. Проект резолюції про звільнення політичних в'язнів у Південній Африці. 25 листопада 1974 р. // Українська РСР на міжнародній арені: збірник документів і матеріалів 1976–1980 рр. – К.: Політвидав України, 1981. – 549 с. – С. 336–337.

21. Коментарі до документів збірника (Коментар 145) // Українська РСР на міжнародній арені: збірник документів і матеріалів 1976–1980 рр. – К.: Політвидав України, 1981. – С. 510–535.

22. Проект резолюції ембарго на поставку зброї Південній Африці. 25 листопада 1974 р. // Коментарі до документів збірника (Коментар 84) // Українська РСР на міжнародній арені: збірник документів і матеріалів 1971–1975 рр. – К.: Політвидав України, 1981. – 521 с. – С. 479–506.

23. Коментарі до документів збірника (Коментар 119) // Українська РСР на міжнародній арені: збірник документів і матеріалів 1971–1975 рр. – К.: Політвидав України, 1981. – 521 с. – С. 479–506.

Беленкова Ю. С. Дипломатические усилия УССР в борьбе с апартеидом: аспекты международного права

Рассмотрены международно-правовые аспекты борьбы мирового сообщества с апартеидом и расовой дискриминацией в Южной Африке, а также роль внешнеполитических учреждений УССР в данном вопросе. С 1962 г. представитель УССР бесценно занимал пост вице-президента Комитета по вопросам политики апартеида. Вследствие этого практически все проекты резолюции Генеральной Ассамблеи ООН по вопросам осуждения политики апартеида в ЮАР инициировались украинской делегацией (совместно с представителями иных государств-членов ООН).

Ключевые слова: УССР, ООН, ЮАР, апартеид, международно-правовой статус участников национально-освободительной борьбы и борцов с апартеидом.

Belenkova J. S. Diplomatic efforts of Ukrainian SSR in struggle against apartheid: aspects of international law

The international law approaches towards the struggle of international community with apartheid and racial discrimination in South Africa and the role of foreign policy agencies of Ukrainian SSR are considered.

Having its roots in the every beginning of XX-th century, the apartheid policy became official after the Second world war, to serve as an answer of ruling white minority of the Union of South-Africa for the number of colonial revolutions, spread through the African continent by local black majorities. Since it very beginning, the diplomatic representatives of Ukrainian SSR drew the attention of international community to the facts of violation of right of black people population, however, for some reasons the situation remained unnoticed.

The international opinion has changed over the next decade. Since its creation in 1962, the representative of Ukrainian SSR continuously held the position of vice president in the Committee for apartheid, renamed in 1974 to Special committee against apartheid. Hence almost all projects of resolutions of the UN General Assembly that focused on accusing the apartheid policy of South African government were initiated by the Ukrainian delegation (jointly with other members of the UN). Ukrainian diplomats played one of the main roles in adoption of embargo on weapon import into RSA. One of the most important steps performed by the international community was the adoption of the Convention on the Suppression and Punishment of the Crime of Apartheid of 1973, which was widely popularized by the Ukrainian representatives, attracting new members into its participation.

Particular resolutions of the UNGA, initiated by Ukrainian SSR (e.g. the Resolution 3103 (XXVIII) of Basic principles of the legal status of the combatants

struggling against colonial and alien domination and racist regimes), were adopted despite the opposition of Western states – USA, Great Britain, and also Israel and SAR. The systematic advance of the international community, with participation of Ukrainian diplomacy, has created the necessary international-legal background for abolition of the most odious example of the state policy of racial discrimination in the contemporary history. The international law has adopted, not without the participation of Ukrainian SSR, the principles of racial equality and inadmissibility of racial discrimination.

Key words: *Ukrainian SSR, UN, RSA, apartheid, international-legal status of the combatants struggling against colonial and alien domination and racist regimes.*

Стаття надійшла 1 жовтня 2014 року

УДК 342.2

**В. С. Боровікова,
М. С. Кельман**

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ: ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ ПІДХОДИ Б. КІСТЯКІВСЬКОГО

Розглянуто конституційні основи правової держави, одним із adeptів і теоретиків якої був Б. Кістяківський; велике наукове значення для юридичної науки має концепція такого типу держави, обґрунтуванню якої присвячено низку праць цього видатного вітчизняного теоретика права, послідовного прихильника розвитку і впровадження конституціоналізму як визначеної категорії характеристики найоптимальнішої форми державності, за якої зміцнюється й поглиблюється демократизм конституційної системи, розширюється й якісно зростає народне представництво, гарантується недоторканість прав та свобод людини і громадянина; проаналізовано інтерпретаційні підходи вченого до осмислення значення принципів конституціоналізму для засадничих підстав формування правової держави.

Ключові слова: *конституціоналізм, правова держава, конституційна система, конституційний лад, концепція Б. Кістяківського, народне представництво.*

Постановка проблеми. Низка відомих вітчизняних правників (назвемо авторитетних фахівців у галузі конституційного права професорів В. Шаповала, А. Геогіцу, В. Погорілка, А. Крусяна, Ю. Тодику, М. Орзіха, Л. Юзькова) вважає (і для цього є чимало підстав), що феномен конституціоналізму набуває нині особливого значення і у теоре-

тичному, і прагматичному сенсі. Дуже важливим є глибоко осмислене сприйняття, а відтак і його практичне втілення в сьогоденні реаліях формування Української державності, що певною мірою було розпочато конституційною реформою, яка із зрозумілих об'єктивних причин сповільнила свій процесуальний розвиток. Однак це аж ніяк не применшує актуальності цієї проблеми.

Характеризуючи сучасну конституційно-правову доктрину України, вказуючи на об'єктивний характер та детермінованість її трансформації, що засвідчується тісним зв'язком із триваючим нині конституційним процесом, О. Скрипнюк підкреслює важливість теоретично осмисленого і практично закріпленого «демократизму конституційного ладу», що у, власне, доктринальному сенсі, на думку цього вченого, «означає створення найсприятливіших умов для широкої та реальної участі громадян в управлінні справами держави і суспільства, забезпечення багатоманітності політичного та культурного життя» [1, с. 23]. Наголошуючи на необхідності перенесення акцентів у конституційній доктрині на удосконалення інститутів взаємодії держави і громадянського суспільства, С. Скрипнюк пише: «Таким чином, гарантом демократизму конституційного ладу є демократизм держави та державних інститутів. Дійсно, саме держава виявляється тим загальним суб'єктом, який, підпорядковуючи свою діяльність конституційним нормам і принципам, водночас виступає гарантом стабільності конституційного ладу» [1, с. 24].

Слід погодитися зі слушним висновком В. Колісника, який вважає, «що, хоча засади конституційного ладу становлять базові соціальні цінності, ідеї та основоположні принципи конституціоналізму, проте з'ясувати, як саме зазначені засади набувають втілення у повсякденну державотворчу практику, неможливо без всебічного та системного аналізу конкретних конституційно-правових механізмів регулювання суспільно-політичних процесів та реалізації норм Основного Закону» [2, с. 87].

Саме у такому напрямі спрямовував понад сто років тому своє наукове зацікавлення проблемами державознавства Б. Кістяківський, досліджуючи основні аспекти сутності держави, її соціально-політичну роль і призначення, що відображалось, зокрема, в його концепції правової держави, в її відносинах із суспільством – ідеї народного суверенітету, пріоритеті прав і свобод особи.

Стан дослідження. Зазначимо, що поняття «конституціоналізм» у сучасному його значенні в науковій спадщині Б. Кістяківського не використовується. Очевидно, це пояснюється насамперед тим, що, по-

перше, учений не належав до фахівців, які спеціалізувалися на конституційному праві (щоправда, як окрема самостійна галузь юридичної науки вона сформувалася дещо пізніше, а на час активної діяльності Б. Кістяківського основна проблематика цієї галузі переважно розглядалася загальною теорією держави і права); по-друге, сам цей термін введено в обіг у 10–20-х рр. ХХ ст. як доктринальне поняття, широко вживане і у юриспруденції, і в суспільних науках загалом. Доцільно зважати і на ґрунтовно аргументоване застереження американської дослідниці наукової спадщини українського правознавця Сьюзен Хейман, яка пише: «Оскільки Кістяківський вважав себе теоретиком державного права, а не політичним діячем, він зосереджувався на соціально-наукових методах визначення взаємовідносин емпіричного з нормативним та з ідеальними формами конституційного ладу й шляхом його розвитку. Він був академічним юристом, а не політичним дослідником-аналітиком конституціоналізму в Російській імперії, який вивчає функціонування або недоліки системи. Хоча він робив деякі політичні заяви (наприклад, його публічний заклик до амністії усіх політичних в'язнів, заарештованих під час революції 1905 р.) та досить скептично ставився до «гарантованого» конституційного устрою, суть його праць не була революційною. Він вивчав конституційні форми, питання прав людини та роль інтелігенції в суспільній та політичній трансформації імперії» [3, с. 137].

Присвятивши розділ («Конституціоналізм та правова держава») своєї монографії аналізу пропонованих українським правознавцем перспектив соціально-політичного реформування Російської імперії, С. Хейман, так би мовити, пунктирно, зважаючи на концептуальні завдання і мету свого дослідження, проаналізувала окремі засади конституціоналізму правової держави, яку вчений називав «найбільш досконалим типом державної формації». Не оминула цієї проблематики і М. Альчук, авторка ґрунтовного монографічного дослідження про філософсько-правову спадщину українського правознавця. У розглядуваному нами контексті вона обмежилася лише такою констатацією: «На переконання Б. Кістяківського, правова держава – це цілком послідовна, конституційна держава. Тобто, на рівні ідеального типу можна прирівняти конституційну державу до правової» [4, с. 170]. І хоч Р. Гринюк, В. Тимошенко, С. Максимов, Б. Усенко та інші вітчизняні вчені аналітично розглядали концепцію правової держави, сформованої Б. Кістяківським, однак вони не акцентували на конституціоналізмі як основній засаді існування та функціонування такої найоптимальнішої суспільної організації народу.

Метою статті є, зважаючи на актуальність дослідження державно-правових засад конституціоналізму, аналітичне осмислення інтерпретації найважливіших аспектів конституційної ідеології, суспільно-політичного руху та конституційного стану суспільних відносин, об'єднаних категорією конституціоналізму, на матеріалі наукової спадщини Б. Кістяківського.

Виклад основних положень. Зважаючи на висловлене застереження щодо головної реконструкції понять, що необхідно для досягнення поставленої нами мети, водночас не заглиблюючись у теорію конституціоналізму для виразнішого осмислення цього поняття, актуалізації його з перспектив реалій сьогодення, звернемося до сучасних трактувань засадничих принципів цієї важливої категорії. «Конституціоналізм, – вважають вітчизняні фахівці з конституційного права, – будується на низці вироблених людством основних принципів, які стали світовими стандартами формування демократичної держави і громадянського суспільства... Вони мають забезпечити стійкий і поступальний розвиток інститутів конституціоналізму, а також є базовими нормативними основами функціонального механізму українського конституціоналізму. Принципи конституціоналізму покликани забезпечити становлення, розвиток і функціонування системи конституціоналізму. Їх теоретичне та практичне значення важко переоцінити.

Теоретичне значення принципів полягає в тому, що вони сприяють формуванню змісту конституціоналізму, додаючи йому цілісної і єдиної спрямованості, оскільки всі елементи – складові змісту (конституція і конституційне законодавство, конституційні правовідносини, конституційна правосвідомість і конституційний правопорядок) – мають чітко відповідати цим принципам, ґрунтуватися на них. Ці самі принципи є основоположними і для інституціонально-нормативної системи конституціоналізму.

Практичне значення принципів конституціоналізму полягає в їх безпосередньому впливі на конституційні реалії, в необхідності їх застосування при формуванні нормативної основи (конституційного законодавства) і функціонального механізму конституціоналізму, а таким при організації й реалізації публічної влади як його інституціональної складової, спрямованих на реалізацію мети сучасного конституціоналізму – забезпечення та охорону конституційно-правової свободи людини» [5, с. 72–73]. Ці важливі положення можуть слугувати для нас певною мірою методологічною основою аналітичного розгляду підходів Б. Кістяківського до обґрунтування конституційності правової держави, в якій превалує політико-правова ідеологія, історично пов'язана з феноменом

конституції як її Основного Закону, а також як практики відповідного правового регулювання суспільних відносин і правозастосування, що здійснюється на основі вищезазначених принципів.

Хоч як і підкреслювалось, Б. Кістяківський не належав до конституціоналістів, а радше був ученим-академістом, що в юриспруденції віддавав перевагу дослідженню загальнотеоретичних проблем держави і права, проте він глибоко розумів значення політико-правової доктрини, яка обґрунтовує необхідність установаження конституційного ладу в самодержавній Російській імперії, запровадження правління, обмеженого конституцією. Для нього ідеальною була політична система, що спирається на концепцію та конституційні методи правління. У курсі лекцій «Державне право (загальне і російське)», прочитаному Б. К. Кістяківським упродовж 1908–1909 навчального року в Московському комерційному інституті, вчений зазначав: «У сучасній державі влада повинна бути підзаконною, тобто підпорядкована верховенству закону... Панування права, або верховенство закону виявляється в трьох елементах, властивих організації сучасної конституційної держави. Ці елементи полягають 1) в тому, що діяльність вищих органів державної влади в сучасній державі підпорядкована вищому закону, або конституції; 2) в тому, що за особистістю в сучасній державі визнається відома сфера необхідно належних їй прав, і; 3) в тому, що законодавство в сучасній державі повинно бути погоджене з народною правосвідомістю, а для цього органом законодавства в ньому служить народне представництво» [6, с. 489].

Розглядаючи основи організації держави, учений підкреслював, що саме з поняттям конституції пов'язуються всі основні риси сучасної держави. «Правова держава і держава, яка володіє конституцією, тому і є синонімами, – підкреслював він, – бо з часу ухвалення конституції діяльність верховної державної влади стає підзаконною, тобто набуває правового характеру. Особливо важливе те, що всі подальші зміни в державному устрою або в організації і функціях верховних установ сучасної держави можуть відбуватися тільки шляхом ухвалення нового конституційного закону і ніяк інакше» [6, с. 489].

Надаючи певного значення конституційним і правовим ініціативам, які на початку ХХ ст. актуалізувалися під час революційних подій Росії, вчений вважав, що такі ініціативи, безумовно, знадобляться в разі соціального та політичного переформування суспільства за умов демократизації на конституційних засадах правлячої системи. У цьому сенсі важливо осмислено сприймати, за його словами, «в інтересах

наукового пізнання», поняття конституції, яке слід визначати так, щоб у нього входили основні риси правової або конституційної держави. «Тоді воно (це поняття. – *авт.*) буде стосуватися тільки конституційних, а не абсолютно-монархічних держав. У цьому більш вузькому сенсі конституцією є сукупність основних або установчих норм права, які визначають устрій держави, що володіє народним представництвом, і визначають склад й організацію вищих органів державної влади, гарантуючи підзаконність їх діяльності і недоторканість відомих прав особистості» [6, с. 489–490]. Переваги такого визначення поняття, на думку Б. Кістяківського, полягають у тому, що в ньому відображено характерні риси саме правової держави як особливого типу взаємоз'язку держави, права і демократії.

Конституційна система цього типу суспільної організації є тим державним ладом, який ефективно й послідовно захищає права людини, індивіда. Один із російських дослідників спадщини українського вченого С. Львов ще на початку 80-х років ХХ ст. писав: «Розшифровуючи поняття правової держави, Кістяківський наголошував на співвідношенні інтересів суспільства та індивіда, вважаючи цю проблему похідною від проблеми співвідношення права і держави, що взагалі характерне для буржуазних мислителів, які у пошуках обґрунтування позиції автономної особистості щодо держави не могли звернутися до обґрунтування іншого як правового. Як вважав Кістяківський, перехід суверенної влади до народу сам по собі не захищає інтереси особистості. З метою забезпечення індивідуальних прав необхідно добитися також обмеження сфери діяльності держави, що й досягається у правовій державі. Тут верховна влада, навіть якщо вона цілком належить народу, не абсолютна, а певним чином обмежена у тому сенсі, що не може посягати на недоторканні права і свободи громадян» [7, с. 93].

Конституційна система правової держави, на думку українсько-го вченого, базувалася на такому державному ладі, який ефективно і послідовно повинен захищати права кожної особистості, бо саме цьому слід надавати виняткового значення в утвердженні конституціоналізму в такій державі. «Обмеження влади в правовій державі, – підкреслював Б. Кістяківський, – ґрунтується на усвідомленні індивідуальних прав людини... За правового чи конституційного ладу досягається дотримання стану, за якого певна персональна сфера само визначеного індивіда не може порушуватися державою» [8, с. 144]. Дослідник вважав, що ці права визначатимуться членами спільноти на засадах толерантного ставлення до позиції кожного, а уряд лише підтримуватиме

таке розуміння. Конституційний лад за таких умов стане виявленням народного самоусвідомлення.

Практичне вирішення нагальних проблем конституційного реформування, на думку вченого, полягало в тому, щоб конституційний уряд разом із суспільством прагнув встановити суто соціальний устрій, за якого б забезпечувалися необхідні громадянам економічні та соціальні гарантії. «Державна система, здатна гарантувати й захистити права людини, на думку Кістяківського, – зазначає С. Хейман, – повинна діяти за написаними законами – конституцією – за підтримки населення. Ця ідеальна конституційна держава називається *Rechtsstaat*, тобто лад на засадах стабільних та фундаментальних законів» [3, с. 134].

Аналізуючи тогочасні державно-правові відносини в Російській імперії у контексті інших правовідносин публічного характеру, Б. Кістяківський як теоретик державного права (сатисфакцією цього визнання, як відомо, став успішний захист ним 1917 р. докторату), «сподівався, що належне функціонування конституційної системи забезпечить стабільність для соціальних і політичних змін, а також їх доцільне використання в соціальній, політичній і економічній структурі суспільства, насправді його визначення цілком розвиненої конституційної системи було ідеальним, тобто парадигмою, за допомогою якої можна було спостерігати за рівнем прогресу окремої держави»... отже, «формування конституційної системи було природним соціальним процесом, що розпочинався на завершальній стадії монархічного ладу, коли абсолютна монархія (а такою була тогочасна Росія. – *авт.*) уже містила деякі елементи правової держави» [3, с. 136]. Отже, з'явилася можливість констатації перших позитивних результатів упровадження практики конституціоналізму. У Росії це почалося з відомого маніфесту 17 жовтня 1905 р. й виданих царем та схвалених Державною думою чотирьох Законів, що репрезентували конституційну реформу, автократичним способом впроваджену в суспільство. Ґрунтовному аналізу цих законодавчих нововведень присвячено главу IX згаданого курсу лекцій. У цьому розділі під назвою «Перехід Росії до конституційного ладу. Наші нові державні установи і закони про них. Російські основні державні Закони» [6, с. 511–530] Б. Кістяківський висловив своє досить скептичне ставлення до запроваджуваного російським самодержавцем та його міністрами конституційного ладу, оцінював його як штучну, а не як реальну практику конституціоналізму, що аж ніяк не відповідало його ліберально-прагматичних і науково-виваженим поглядам на потреби тогочасного облаштування суспільно-політичного життя.

Ці політико-правові, філософсько-соціальні переконання Б. Кістяківського, його сприйняття й розуміння значення конституціоналізму сформувалися під впливом ідей і вчення М. Драгоманова, який був його гімназійним учителем, і згодом сприймався ним як один із чільних представників державницької ідей, котрий обґрунтував необхідність переходу абсолютистської Росії до конституційного ладу, висунув і своєрідно вирішив проблеми конституціоналізму і федералізму, політичної свободи, демократії, прав людини, місцевого самоврядування. «Як ніхто інший з його сучасників, на Україні, – підкреслила О. Скакун, – він сприяв виведенню прогресивної інтелігенції із ідейної безвиході й нігілізму на шлях усвідомленої політичної активності у справі державно-правової ідеології» [9, с. 3].

На цей шлях безперечно і став Б. Кістяківський, який упродовж усього життя був гідним імені свого вчителя, чимало зробив для популяризації його суспільно-політичних ідей. «М. Драгоманов виступав за республікансько-демократичну форму устрою держави. Найважливішим принципом, який закладався в її основу, був принцип конституціоналізму, що включав такі компоненти, як політична свобода суспільства і громадянина, котрі реалізовувались через народне представництво в центрі і широке самоврядування на місцях, широкі права і свободи людини» [10, с. 893]. Цю драгоманівську прогресивну ідею Б. Кістяківський розвинув глибше, сформулював із позиції теорії держави і права, певною мірою втілював у свою концепцію правової держави, основні засади якої виклав у праці «Держава і особистість». Найважливіші ознаки конституціоналізму такої держави можна тезово викласти, процитувавши (фрагментарно) завершальну частину цієї праці: «Дві підвалини правової держави – суб'єктивні публічні права та участь народу в законодавстві й управлінні країною – будуть цілком послідовно розвинені і розширені. Розширення це піде не тільки у сфері суто політичних і державних відносин, але й полягатиме... у поширенні тих же принципів на поле господарських відносин, які в правовій державі підлягають лише нормам цивільного права...».

Далі «... Маємо визнати, що між сучасною правовою державою і тією державою, яка здійснить соціальну справедливість нема принципової і якісної різниці, а є різниця лише в кількості її ступенів... Своїм найновішим соціальним законодавством вона немовби поділяє одну велику мету – створення безумовно справедливого ладу...».

І «... на підставі порівняльного аналізу різних типів держави, ми, вочевидь, повинні визнати, що *правова держава є найдосконалі-*

шим типом державного буття (курсив ученого. – авт.). Вона створює ті умови, з яких можлива гармонія поміж суспільним цілим і особистістю. Тут державна індивідуальність не гнітить індивідуальності кожної особи. Натомість тут у кожній людині представлена і втілена певна культурна мета як щось життєве і особисте» [11, с. 272–274].

Безумовно викладені міркування (зважаючи на лімітований обсяг подібних розвідок у нашій періодиці) лише частково відображають доволі широкий спектр науково-теоретичних обґрунтувань конституційності правової держави, в концептуалізацію поняття якої зробив Б. Кістяківський вагомий вклад. Тому ми прагнули наголосити лише на його основних, на нашу думку, емпіричних інтерпретаційних підходах до реалізації суспільного ідеалу – формування такої конституційної системи, яка б забезпечувала повноцінне функціонування правової держави.

Висновки. Отже, Б. Кістяківський, будучи послідовним і переконаним прихильником конституціоналізму (підкреслимо, його політико-правові погляди ще з юнацьких літ формувалися під впливом учення М. Драгоманова, який був його учителем та ідеям якого він залишався вірним упродовж усього життя, а також згодом під час навчання й стажування у провідних німецьких університетах, де спілкувався з відомими науковцями М. Вебером, Г. Еллініком та ін.), в обґрунтованій ним концепції правової держави інтерпретативно наголосив на основних ознаках конституційності правової держави, прагнучи довести, що саме такий тип соціально-політичної організації суспільства формується на засадничих принципах конституціоналізму. Проаналізувавши різні типи держав, учений зробив висновок, що тільки правова держава є найдосконалішою формою державного буття, адже саме в ній втілюються основні принципи конституціоналізму. Якщо йдеться про сучасні реалії українського державотворення, то чимало положень концепції Б. Кістяківського (наприклад, народне представництво – децентралізація влади), глибоко осмислених і належно апробованих для умов теперішньої практики державного управління, можуть застосовуватися під час реалізації стратегічного плану до 2020 р. репрезентованого Президентом України П. Порошенком на представницькій прес-конференції в Києві 24 вересня 2014 р.

1. Скрипнюк О. Сучасна конституційно-правова доктрина України / О. Скрипнюк // Право України. – 2013. – № 12. – С. 16–32.

2. Колісник В. Сутність конституціоналізму, конституційна доктрина та головні доктринальні підходи до визначення конституційного ладу / В. Колісник // Право України. – 2013. – № 12. – С. 71–92.

3. Хейман Сьюзен. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / Сьюзен Хейман; пер. з англ. – К.: Основні цінності, 2000. – 304 с. – (Сер. «Спадщина»).
4. Альчук М. П. Філософія права Богдана Кістяківського: монографія / М. П. Альчук. – Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 300 с.
5. Крусян А. Конституційний процес в Україні: втілення принципів європейського конституціоналізму / Л. Крусян, Н. Мішина // Вісник Конституційного Суду України. – 2014. – № 3. – С. 72–79.
6. Кістяковский Б. Философия и социология права / Б. Кістяковский; сост., примеч., указ. В. В. Сапова. – СПб.: РХГИ, 1999. – 800 с. – (Русская социология XX века).
7. Львов С. А. Теория правового государства Б. А. Кістяковского: критический анализ / С. А. Львов // Правоведение. – 1983. – № 5. – С. 92–96.
8. Кістяковский Б. А. Государство правовое и социалистическое / Б. А. Кістяковский // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 141–159.
9. Скакун О. Ф. М. П. Драгоманов как политический мыслитель / О. Ф. Скакун. – Х.: Основа, 1993. – 142 с.
10. Рум'янцев В. О. Методологічні проблеми дослідження державотворення за часів української революції (1917–1921 рр.) / В. О. Рум'янцев // Права доктрина України: у 5 т. / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. – С. 888–932.
11. Кістяківський Б. О. Держава і особистість / Б. О. Кістяківський // Кістяківський Богдан. Вибране / пер. з рос Л. Г. Малишевської; упор., передмова і прим. Л. П. Депенчук. – К.: Абрис, 1996. – С. 237–372.

Боровикова В. С., Кельман М. С. Конституціоналізм правового государства: інтерпретаційні підходи Б. Кістяківського

Рассматриваются конституционные основы правового государства, одним из адептов и теоретиков которого был Б. Кістяковский. Большое научное значение для юридической науки имеет концепция такого типа государства, обоснованию которого посвящен ряд работ этого выдающегося отечественного теоретика права, последовательного сторонника развития и внедрения конституционализма как определенной категории характеристики самой оптимальной формы государственности, при которой укрепляется и углубляется демократизм конституционной системы, расширяется и качественно возрастает народное представительство, гарантируется неприкосновенность прав и свобод человека и гражданина; в этом контексте анализируются интерпретационные подходы ученого к осмыслению значения принципов конституционализма для основополагающих предпосылок развития правового государства.

Ключевые слова: конституціоналізм, правовое государство, конституційна система, конституційний строй, концепція Б. Кістяківського, народное представительство.

Borovikova V. S., Kelman M. S. Constitutionalism of the legal state: interpretative approaches of B. Kistyakovskiy

Prominent Ukrainian law theorist, philosopher and sociologist B. Kistyakovskiy attached great importance of the search and the grounding of the theoretical principles of the constitutional order. According to his concept of the legal state the development of constitutionalism is grounded, his effective introduction of principles to practice of the creation of the state as one of the most essential conditions of realization of public ideal – imposition of the constitutional system first of all in the legal state. A number of works of the Ukrainian jurist is devoted to this range of problems, among which the following essay must be noted (according to the author) «State and Personality», where he developed the idea, mentioned in the journal's article «Legal and Socialist State». In these publications he appeared as adherent and theorist of the legal state, at the same time B. Kistyakovskiy declared himself to the scientific society as the consistent supporter of constitutionalism. Exactly on that ground the democracy of the constitutional system changes and getting deeper, people's representation broadens and grows qualitatively, inviolability of rights and freedoms of person and citizens is guaranteed. The interpretative approaches of the Ukrainian jurist to the comprehension of the value of the principles of the constitutionalism for the basic grounds of the development of the legal state are analysed in the article. A number of ideas presented by the scientist over one hundred years ago (in particular concerning people's representation as one of the conditions of decentralization of power) are actual for modern practice of state making.

Key words: constitutionalism, legal state, constitutional system, constitutional order, concept of B. Kistyakovskiy, people's representation.

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року

УДК 342.8 (477)

В. К. Гришук

**ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПТИ
СУЧАСНИХ РЕФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
В УКРАЇНІ**

Досліджено теоретичні питання щодо удосконалення політичної системи України. Зокрема розглянуто питання оптимізації державного управління в Україні. Із цією метою запропоновано розглянути питання про зміну повноважень Президента України, структури і правових засад діяльності Верховної Ради України. Розглянуто питання вдосконалення механізму законотворчості в Україні, зокрема щодо доцільності створення законопроектного органу – Державної Кодифікаційної комісії України. Обґрунтовано необхідність зміни правового статусу Всеукраїнського референдуму, а також про-

понується першочергові організаційно-правові питання, які мають бути висунені на його розгляд.

Ключові слова: державний устрій, законотворчість, законодавча діяльність, виборча система.

Постановка проблеми. Революція гідності, що відбулася в Україні, створила нові можливості для реформування політичної системи України. Водночас необхідно констатувати складність політичної та економічної ситуації в Україні через причини суб'єктивного й об'єктивного характеру. У спадок від попередників новообраному Президентові України та новому Кабінету Міністрів України залишилися сформовані на корупційно-бюрократичних засадах неефективні економіка і державно-політична система суспільства. Причому остання обставина, як думається, є визначальною. Вона є істотним, потужним гальмом реформації економічної системи. Нині очевидно, що «косметичним ремонтом» тут не обійтись, бо це нічого не змінить. Потрібна радикальна, системна, сутнісно-організаційна і негайна реконструкція механізму основних засад управління державою і суспільством. Лише такий підхід дозволить раціоналізувати всі сфери суспільного життя, змінити долю країни, вивести її на прогресивний шлях розвитку.

Стан дослідження. В юридичній літературі окремим питанням цієї проблематики присвячено чисельні наукові праці. Однак комплексного, всебічного аналізу цих проблем, які відповідають сучасним реформаційним процесам, не здійснено. Тим більше, відсутні пропозиції щодо радикальної зміни політичної організації українського суспільства з метою забезпечення його поступального, прогресивного розвитку.

Метою статті є вироблення оптимально-раціональних пропозицій щодо реформування політичної організації суспільства через удосконалення конституційного устрою України.

Виклад основних положень. «Перезавантаження» влади не зможе, як видається, дати очікуваних результатів, якщо воно здійснюватиметься на старих «напівврадянських» правових засадах. Наприклад, нові вибори Верховної Ради України проведено на старих правових засадах, що не зумовило радикальну зміну її якісного складу. Значна кількість народних депутатів попередньої Верховної Ради України знову обрані до нового її складу. Крім того, обрано низку народних депутатів, які, як вбачається, не наділені яскраво вираженою проукраїнською ментальністю.

Зважаючи на причини ситуації, що виникла, пропонується бачення послідовних кроків на цьому шляху у вигляді таких, незвичних для широкого загалу, нестандартних концептуальних тез.

Необхідна **реструктуризація (демонополізація) законодавчої влади** та перехід до **законотворчого плюралізму** створення механізму **законодавчих рівноваг**, що слугуватиме подальшій реалізації конституційних принципів народовладдя, стане додатковою гарантією стабільності законодавчої діяльності, а отже, і стабільності влади та суспільства. У цьому контексті, як думається, є можливим бачення трьох суб'єктів законотворчості: а) Всеукраїнський референдум; б) Президент України; в) Верховна (в можливій перспективі – Національна, Народна) Рада України.

Кожен із цих суб'єктів може урівноважувати іншого, виконуючи свої повноваження. Очевидно, що в цьому випадку, можна говорити не про президентську, парламентську, президентсько-парламентську, парламентсько-президентську республіку, а, зважаючи на те, що буде сказано далі, – про **народну республіку**. І головне – виключиться можливість, коли суспільство може стати заручником перманентної парламентської кризи.

Всеукраїнський референдум. У сучасних державах північної частини Європи дедалі частіше використовується референдум як безпосередній інструмент народовладдя, здатний, зокрема, гармонізувати множини суспільних інтересів, коригуючи, урівноважуючи позицію Верховної Ради України з тих чи інших суспільно значимих питань.

Важливе значення інститут Всеукраїнського референдуму матиме також для ефективного забезпечення виконання своїх функцій Президентом України, Кабінетом Міністрів України, Конституційним Судом України.

Відповідно до статей 5 та 38 Конституції України, Всеукраїнський референдум слід наділити законодавчими повноваженнями шляхом прийняття на Всеукраїнському референдумі Закону «Про Всеукраїнський референдум в Україні».

Про організацію проведення Всеукраїнського референдуму Президент видає Указ Президента України. Верховна Рада України приймає спеціальну постанову. А для проведення Всеукраїнського референдуму за народною ініціативою необхідна відповідна кількість підписів громадян і рішення Центральної виборчої комісії. Прийняті на Всеукраїнському референдумі закони доцільно підписувати Президентом України та Голові Центральної виборчої комісії.

Закони, прийняті на Всеукраїнському референдумі, повинні мати статус **конституційних законів**, наділених **найвищою юридичною силою** в ієрархії законів. Зважаючи на необхідність **логічно-**

послідовного підходу щодо прийняття конституційних законів, до першочергових, якщо йти за максимумом бажаного, можна віднести такі з них: 1) «Про владу в Україні»; 2) «Про Президента України»; 3) «Про Народні Збори України»; 4) «Про Верховну Раду України»; 5) «Про Державну Кодифікаційну комісію України»; 6) «Про Кабінет Міністрів України»; 7) «Про суд і судівництво в Україні»; 8) «Про органи охорони правопорядку в Україні»; 9) «Про оборону України»; 10) «Про місцеве самоврядування в Україні»; 11) «Про вибори в Україні»; 12) «Про правотворчість в Україні».

Власне, через Конституційні закони народ як носій суверенітету і єдине джерело влади може визначати принципи організації того чи іншого органу, наділити його відповідною компетенцією, повноваженнями, визначати процедурні питання певного виду діяльності, які ніхто, крім нього, цих засад не матиме можливості змінити.

Конституція України. Теоретично в правовому полі Конституція України може бути прийнята:

1) **Всеукраїнським референдумом.** Варіант прийняття Конституції України на Всеукраїнському референдумі є **найбільш вигідним**. Він забезпечить **найбільш можливо високу її юридичну силу**. У цьому випадку вочевидь немає необхідності в наявності надтоширокого інституту конституційних законів. Верховна Рада України не зможе вносити зміни до Конституції України, що також може забезпечити її відносну стабільність, а отже, і стабільність та ефективність системи влади, стабільність і керованість політичної ситуації в державі загалом.

2) **Верховною Радою України.** За такого підходу Конституція України має відповідати названим **конституційним законам** як найвищої юридичної сили, оскільки вони прийняті безпосередньо народом. У цьому варіанті **Конституція України матиме другу за значимістю юридичну силу** в системі нормативних актів держави. Зміни та доповнення до конституційних законів, зрозуміло, можливо буде вносити лише через Всеукраїнський референдум. Верховна Рада України, як зазначалося, не матиме такого права, що сприятиме відносній стабільності конституційних законів, а отже, і стабільності та ефективності системи влади, стабільності політичної ситуації в державі загалом.

Закон «Про референдум в Україні» має легалізувати законодавчу владу народу. Не Верховна Рада України має визначати законодавчі та владні повноваження всіх гілок державної влади. Народ як суверен та єдине джерело державної влади уповноважений визначати у названих конституційних законах, чи відразу в Конституції України,

всі принципи організації системи органів влади в державі, їх повноваження, і насамперед повноваження Верховної Ради України. Такий підхід, як зазначалося, дозволить стабілізувати правове регулювання на цьому найвищому рівні, чітко виробити межі законодавчих повноважень названих трьох суб'єктів законотворчої діяльності, а відтак і нормалізувати суспільне життя загалом, запобігти колапсу влади в умовах можливої парламентської кризи.

Скептики твердять, що народ нібито нездатний приймати закони, йому складно розуміти хитросплетіння механізму правового регулювання, але те саме можна сказати і про Верховну Раду України, де майже немає кваліфікованих депутатів-юристів. Друге, а чи потрібно в конституційних законах чи Конституції виписувати найдрібніші деталі правового регулювання? Очевидно, що ні. У них мають міститися зрозумілі для всіх **принципи регулювання** тих чи інших суспільних відносин. Третє, а чи дійсно народ перебуває в такому стані? Його інтелектуальний державницький потенціал, як засвідчив Майдан, достатньо високий. І ще одне – потрібен спеціальний державний орган – **Кодифікаційна комісія України** (див. далі), яка була б здатна розробляти грамотні, зрозумілі й якісні закони, що без сумніву сприятиме усуненню суперечностей та прогалини правового регулювання, посиленню ефективності державної влади на шляху реформаційних процесів.

Президент України. Президентів України, як зазначалось, слід надати право видання указу про призначення Всеукраїнського референдуму.

За Президентом України необхідно залишити право внесення до Верховної Ради України проектів Законів України, які повинні бути розглянуті у першочерговому порядку **впродовж одного її робочого тижня.**

Президента України потрібно, в умовах можливої парламентської кризи, наділити правом видання Указів, які регулюватимуть питання у певній сфері суспільних відносин, за винятком питань, регулювання яких віднесено до компетенції Всеукраїнського референдуму. Дані Укази Президента України мають діяти до того часу, поки Верховна Рада України прийме Закон із цього питання і коли він набуде чинності. Це забезпечить безперервність законодавчого процесу, оперативність реагування законодавчої влади на визрілі інтереси і потреби суспільного розвитку, а отже, і ефективність реформаційних процесів.

Такі Укази Президент України повинен мати право видавати також у тому випадку, коли виявиться, що діяльність Верховної Ради України буде заблокована. **Суспільні процеси, в ситуаціях можливої**

парламентської кризи, повинні розвиватися в правовому полі, яке забезпечить Президент України як особисто, так і через Всеукраїнський референдум.

Президент України, як зазначалося, має підписувати Закони України, прийняті Всеукраїнським референдумом, Верховною Радою України. У тому разі, якщо прийнятий Верховною Радою України Закон не відповідає, суперечить конституційному закону, Конституції України, міжнародному праву, або, коли він міститиме істотні прогалини в правовому регулюванні чи суперечливі положення, Президент України відмовляє у його підписанні та повертає до Верховної Рада України зі своїми зауваженнями для доопрацювання і наступного розгляду.

Варіант: Президент надсилає цей закон до Державної Кодифікаційної комісії України для висновку щодо відповідності прийнятого Верховною Радою закону: конституційному закону, Конституції України, міжнародному праву, правилам законодавчої техніки. За наявності згаданих невідповідностей суперечностей, викладених у висновку Державної Кодифікаційної комісії, Президент повертає такий закон разом із цим висновком до Верховної Ради для доопрацювання і наступного розгляду.

Отже, у випадку запровадження наведених принципів Президент матиме реальні можливості для забезпечення, зі свого боку, безперервності й ефективності законотворчого процесу з метою оперативного правового реагування на виклики прогресивного розвитку держави і суспільства.

Верховна Рада України. В Інтернеті та інших засобах масової комунікації, в наукових джерелах висловлено чимало істотних претензій до організації та діяльності Верховної Ради України. Зокрема, що вона: а) є необґрунтовано велика за чисельністю, а кошти держави в умовах кризових явищ обмежені. У США, наприклад, на 314 мільйонів населення, 435 осіб – у палаті представників та 100 осіб – у Сенаті. У Російській Федерації на більш ніж 143 мільйони населення – 450 осіб у Державній Думі та 166 осіб у Раді Федерації. Федеративна Республіка Німеччина – 622 особи в Бундестазі та 69 осіб у Бундесраті за чисельності населення 83 мільйони. **«Перебір» кількості депутатів в Україні на 46 мільйонів (?) населення очевидний**, не кажучи вже про чинник фінансової спроможності української держави; б) діє не оперативно в часі, маючи надмірно забюрократизовану процедуру прийняття законів, – кілька їх читань, а тому законодавство часто відстає від

потреб розвитку суспільства; в) є непрофесійною за якісним складом народних депутатів – відсутність, як правило, належної юридичної освіти, професійного досвіду застосування права, високих моральних якостей; г) використовується окремими народними депутатами як «схованка» від можливих переслідувань за протиправну діяльність; г) слугує окремим народним депутатам надійним щитом для збереження і примноження майнових статків, часто набутих нечесним чи незаконним шляхом; д) за морально-етичною поведінкою окремих народних депутатів як під час проведення засідань Верховної Ради, так і поза межами Верховної Ради не відповідає цивілізованому уявленню про орган державної влади, тим більше законодавчий; е) є низький рівень участі низки народних депутатів у роботі Верховної Ради; є) перетворилася в політико-економічний клуб «за інтересами», де **переважає політична демагогія**; ж) має в своєму складі **«вічних»** депутатів, які обиралися до Верховної Ради багаторазово, а ефекту їх роботи не видно; з) фактично **відмежувалася від народу** через прийняте нею ж законодавство. Народ не має реальної можливості впливати і на обраних ним народних депутатів, і на діяльність Верховної Ради загалом; и) періодично «впадає в кризовий стан». Виникає питання – **чому за все це повинен платити народ** та ще й в умовах, коли не вистачає коштів на елементарні потреби життя людини: медичне обслуговування й освіти?

Отже, сьогодні немає сумніву, що Верховна Рада України в наявному організаційному кількісно-якісному варіанті є малокомпетентним, громіздким, заполітизованим, непрофесійним, неоперативним, суперечливим в своїх діях, невинувато дорогим і малоефективним органом держави. Через це вона часто гальмує прогресивний розвиток усього суспільства. **Отже, сама ідея парламентаризму** в особі такого варіанту Верховної Ради України, в такому її кількісно-якісному складі, а також із таким правовим статусом, формами і методами діяльності, як справедливо вбачається, **виявилася значною мірою скомпрометованою**.

Сьогодні **правове становище** Верховної Ради України **гіперболізоване**, перебільшене самою Верховною Радою України – **«своєю рука Владика»**. Вона необгрунтовано домінує над іншими гілками влади. **Розподіл повноважень між ними** розбалансований. **Гілки влади мають бути рівноправними в джерелі легітимності своїх повноважень**, які вони повинні отримати безпосередньо від носія суверенітету й єдиного джерела влади – народу через конституційні закони або через Конституцію України, прийняту Всеукраїнським референдумом.

Отже, між ними доцільно мати партнерські відносини, а не принцип «старшого брата». Відмінність між ними – лише за функціональними повноваженнями – кожна виконує свою ділянку роботи.

Верховна Рада України не повинна мати права **наділяти саму себе, а особливо інші гілки влади владними повноваженнями**, визначити свій і їхній правовий статус. Нині фактично інші гілки влади **певною мірою залежні від Верховної Ради** України. Вона є ніби **домінуючим центром** влади, що суперечить засадам поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову.

Владні параметри Верховної Ради України, зважаючи на наведене, **слід урівноважити, оптимізувати до розумних меж**, внаслідок чого вона не зможе приймати закони всупереч конституційним законам і Конституції України. Якщо Конституція України буде прийнята Всеукраїнським референдумом, то Верховна Рада України, як зазначалося, також не матиме права вносити до неї зміни. Це значною мірою вплине на забезпечення стабільності конституційних принципів правового регулювання, а отже, стабільності системи влади, підвищить її ефективність, забезпечить стабільність суспільної ситуації, а в підсумку – ефективність реформаційних процесів.

Через **Всеукраїнський референдум** необхідно вирішити такі організаційно-правові питання **забезпечення якості законодавчої роботи** Верховної Ради України:

1) про відхід від системи виборів депутатів «у авоськах» (оптом) **за партійними списками чи відкритими, чи закритими**. Запропонована система партійних виборів **скомпрометувала себе** через корупцію, кумівство, продажем місць у Верховній Раді України (за місце у списку), підкупом виборців та іншими ганебними вчинками. Як показала практика, партії включали до своїх списків не завжди тих, хто становить інтелектуальний потенціал України, і може забезпечити високу якість законодавства. Виявилось, що попри демагогічні запевнення про політичну відповідальність партій, **вони реально ні за що не відповідають**.

Крім того, партії, які становлять приблизно 4–5% від чисельності українського населення (часто їх чисельність – «дута»), фактично узурпували владу, що є грубим порушенням засад демократії. **Вихід із ситуації – партії мають висувати своїх кандидатів у виборчих округах, на рівні з іншими суб'єктами виборчого процесу**, і власне там доводити якісні переваги свого кандидата. Думається, що це треба врахувати у законодавстві про вибори;

2) про запровадження виборчих цензів до кандидатів у депутати: освіта, вік, практичний стаж роботи, суспільно-моральна характеристика, відсутність притягнення до кримінальної відповідальності за умисні злочини, кількість разів обрання депутатом Верховної Ради України тощо. Такі цензи широко використовуються у багатьох штатах США та в інших державах;

3) про кількісний склад Верховної Ради України: 450, 300 чи 150 народних депутатів? Можна з впевненістю сказати, що народ проголосує за її склад із 150 народних депутатів. Тобто, **по 6 народних депутатів від кожної адміністративно-територіальної одиниці (області, АР Крим);**

4) про роботу депутатів на постійній оплатній основі чи у сесійному порядку і на безоплатній основі, як це було за часів УРСР. Відповідь Всеукраїнського референдуму на це питання також не складно спрогнозувати;

5) чи має користуватися народний депутат правом недоторканості? Питання контраверсійне, але відповідь більшості народу за підсумками Всеукраїнського референдуму буде, як уявляється, негативною;

6) скільки разів одна й та ж особа може обиратися до Верховної Ради України? Думається, що, як і Президент України, – не більше двох разів, що може підтвердити Всеукраїнський референдум.

Зважаючи на наведене, на згаданий Всеукраїнський референдум можна запропонувати, зокрема такі питання:

1) чи вважаєте Ви, що Всеукраїнський референдум має бути найвищим законодавчим органом України і, що закони, які прийняті ним, повинні мати найвищу юридичну силу?:

а) так; б) ні.

2) Хто, на Вашу думку, повинен мати право ініціювати Всеукраїнський референдум?:

а) Президент України; Верховна Рада України – не менше як 2/3 голосами від її складу;

б) Президент України; Центральна виборча комісія.

3) Хто, на Вашу думку, має підписувати закон, прийнятий Всеукраїнським референдумом?:

а) Президент України і Голова Центральної виборчої комісії;

б) Голова Центральної виборчої комісії.

4) Чи вважаєте Ви, що Верховна Рада України має складатися з двох палат: Палати представників і Сенату?:

а) так; б) ні.

5) Яким, на Вашу думку, має бути кількісний склад Верховної Ради України?:

- а) 150 народних депутатів;
- б) 300 народних депутатів;
- в) 450 народних депутатів.

6) Скільки разів, на Вашу думку, одна і та ж особа може обиратися народним депутатом?:

- а) 1 раз;
- б) 2 рази;
- в) без обмеження кількості разів.

7) Чи згодні Ви з тим, що кожна адміністративна область і Автономна Республіка Крим України має бути представлена в обох палатах Верховної Ради однаковою кількістю народних депутатів?:

- а) так; б) ні.

8) Чи згодні Ви з тим, що кандидатом у народні депутати до Верховної Ради України може бути лише громадянин України, який постійно проживає на території України?:

- а) упродовж останніх 20 років;
- б) упродовж останніх 25 років.

9) Чи вважаєте Ви, що кандидатом у народні депутати до верхньої палати Верховної Ради України (Сенату) може обиратися лише громадянин України, який має вищу юридичну освіту і не менше 15 років правозастосовної практики чи наукової роботи?:

- а) так; б) ні.

10) Чи вважаєте Ви, що кандидатом у народні депутати до нижньої палати представників Верховної Ради України (Палати представників) може обиратися лише громадянин України, який має вищу юридичну освіту і не менше 15 років правозастосовної практики чи наукової роботи?:

- а) так; б) ні.

11) Чи згодні Ви з тим, що кандидатом у народні депутати до Верховної Ради України не може бути громадянин України, який притягався до кримінальної відповідальності за умисні злочини?:

- а) так; б) ні.

12) Чи вважаєте Ви, що вибори до Верховної Ради України за партійними списками є недоцільними, що партії повинні висувати своїх кандидатів у депутати безпосередньо у виборчих округах і там боротися за голоси виборців?:

- а) так; б) ні.

13) Який орган держави, на Вашу думку, має приймати Конституцію України і вносити до неї зміни?:

- а) Всеукраїнський референдум;
- б) Верховна Рада України.

14) Як, на Вашу думку, повинен працювати у Верховній Раді України народний депутат?:

- а) лише під час сесій Верховної Ради України, а в інший час – у виборчому окрузі;
- б) постійно у Верховній Раді України.

15) На яких фінансових засадах має здійснюватись діяльність народного депутата?:

- а) на безоплатній основі, за виключенням витрат, пов'язаних з участю у сесіях Верховної Ради України;
- б) на оплатній основі всієї депутатської діяльності.

16) Чи має, на Вашу думку, народний депутат користуватися правом депутатської недоторканості, а також відповідними соціальними пільгами?:

- а) так; б) ні.

Забезпечення якості, системності й узгодженості з чинним законодавством проектів законодавчих актів, що виносяться на розгляд Верховній Раді України. Нині виникла парадоксальна ситуація, за якої в державі відсутній єдиний орган, який би готував проекти законів, відповідав за їх якість. Ці проекти готують всі – **«кому не лінь»** або ті, **«кому дуже потрібно»**. Найчастіше це завдання покладається на Кабінет Міністрів, чи підпорядковані йому Міністерства, що не є їх функціональним завданням. Та й фахівців з юридичною освітою найвищого наукового рівня там немає. Крім того, наслідком такої ситуації є так званий **«відомчий» підхід**, коли відомство намагається нав'язати своє, часто спонтанне, необгрунтоване, суб'єктивне, суперечливе бачення правового врегулювання суспільних відносин і часто не на користь громадян.

Часто, **окрилені «голим ентузіазмом»**, функцію підготовки законопроектів виконують народні депутати, котрі, як правило, або взагалі не мають юридичної освіти, або, якщо окремі з них і мають цю освіту, то не найвищого наукового рівня. У народі правильно кажуть, що **на «голому ентузіазмі», без належного інтелекту не поїдеш, а якщо й поїдеш, то не далеко**. Звідси – якість законів прямо залежить від якості Верховної Ради України, народних депутатів. Тому й не випадково **«маємо те, що маємо»** – часто низької якості, суперечливе, неефективне, заполітизоване, нерідко прийняте в інтересах економіко-

політичних кланів законодавство, яке іноді викликає відомі соціальні конфлікти, гальмує соціальний розвиток.

Історичний досвід дає підстави стверджувати, що достатньо високий рівень якості законів може бути забезпечений **Державною Кодифікаційною комісією**. **Найважливіші концептуальні підходи до розуміння ролі Державної Кодифікаційної комісії України:**

1) Державна Кодифікаційна Комісія України – **єдиний державний орган**, який має бути наділений повноваженнями щодо **розроблення законопроектів** для їх розгляду на Всеукраїнському референдумі чи у Верховній Раді України;

2) Державна Кодифікаційна комісія України **утворюється** Президентом України;

3) Державна Кодифікаційна комісія України **утворюється у складі 40–50 державних кодифікаторів**;

4) **державним кодифікатором** може бути особа не молодша 40 років, яка є: громадянином України не менше 20 років, вільно володіє державною мовою, не притягалася до кримінальної відповідальності за вчинення умисного злочину, має позитивну моральну поведінку, має науковий ступінь доктора юридичних наук та вчене звання професора;

5) **рівень** соціально-побутового забезпечення державних кодифікаторів та гарантії їх діяльності мають бути на рівні теперішнього забезпечення народних депутатів;

6) Державна Кодифікаційна комісія України **діє на підставі** Закону України «Про Державну Кодифікаційну комісію України», який приймається на Всеукраїнському референдумі. Це надійно убезпечить її від можливого деструктивного впливу з боку Верховної Ради України, дозволить розробляти проекти законів, необхідних для держави, а не «на замовлення» економіко-політичних сил, що наявні у складі Верховної Ради України чи за його межами;

7) Державна Кодифікаційна комісія України повинна **здійснювати свою роботу** відповідно до перспективного «Плану кодифікації законодавства України», який складається на 5–10 років і затверджується Президентом України.

Правом ініціювання перед Державною Кодифікаційною комісією України питання про розроблення **відповідних змін до чинного законодавства** повинні мати: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Конституційний Суд України, Верховний Суд України, Національна академія правових наук України;

8) розроблений Державною Кодифікаційною комісією України проект Закону **разом із висновком** Національної академії правових наук України, має подаватися Президентові України, **який вирішує питання про його винесення** на Всеукраїнський референдум чи внесення на розгляд Верховної Ради України.

Президент України має право повернути проект Закону на доопрацювання зі своїми зауваженнями до Державної Кодифікаційної комісії України;

9) депутати Верховної Ради України, розглядаючи внесений Президентом України Закон, **пропонують свої зміни до нього**. Такі пропозиції змін у концентрованому вигляді надсилаються Головою Верховної Ради України до Державної Кодифікаційної комісії України для їх розгляду по суті.

У випадку відмови Державною Кодифікаційною комісією України щодо врахування відповідної пропозиції стосовно зміни законопроекту, вона **не може бути внесена повторно на її розгляд**;

10) рішення Державної Кодифікаційної комісії України **не можуть** бути оскаржені в судовому порядку;

11) Державна Кодифікаційна комісія України **не проводить** офіційного розгляду скарг, звернень та подань тощо.

Концептуальні підходи правового врегулювання щодо розроблених Державною Кодифікаційною комісією України відповідно до «Плану кодифікації законодавства України» (**варіант:** «Плану законодавчих робіт»), проекти законів можуть ініціюватися: 1) за дорученням Президента України; 2) за поданням: Голови Верховної Ради України, Уповноваженого Верховної Рада України з прав людини, Прем'єр-Міністра України, Голови Конституційного Суду України, Голови Верховного Суду України, Генерального Прокурора України, Національної академії правових наук України.

Державний устрій. Основні концептуальні підходи щодо його вдосконалення:

а) **категоричне заперечення** ідеї федералізації України;

б) **укрупнення** адміністративних одиниць. Як відомо, рівень бюрократизму і корупції прямо пропорційний кількості державних чиновників і обернено пропорційний можливостям держави забезпечити ефективний контроль за їх діяльністю. Вихід – зменшити кількість чиновників до розумних меж. Цьому може слугувати:

1) **ліквідація областей**, об'єднання кількох областей у **край**, наприклад: Волинський край, Галицький край, Подільський край, Бу-

ковинський край, Русинський край, Таврійський край, Кримський край, Полянський край, Шахтарський край, Степовий край, із розумно чисельним штатом чиновників.

За часів УНР була розроблена реформа поділу України на Землі. Всі матеріали є в центральному державному архіві України. Вони можуть бути цікавими і корисними в частині обґрунтування такої реформи;

2) **ліквідація районів** через їх укрупнення й **утворення повітів** на території кожного краю – один повіт із трьох-чотирьох районів з розумно чисельним штатом чиновників;

3) **ліквідація сільрад і утворення волостей** – одна волость з п'яти сільрад із розумно чисельним штатом чиновників;

4) **запровадження** в кожному селі виборної посади сільського голови або старости, який діє на безоплатній основі;

в) якщо вже насправді економити гроші бюджету, то доцільно, як думається, здійснити **зменшення кількості надуманих міністерств і різних державних комітетів**, ефективність роботи яких, м'яко кажучи, сумнівна, бо їх вплив на розвиток суспільних процесів ніякий, а затрати з державного бюджету доволі значні. Слід погодитись, що в умовах гострого дефіциту бюджетних коштів, треба економити. Логіка підказує, що в таких умовах можна, наприклад, **дозволити в Україні наявність таких міністерств**: міністерство економіки, міністерство освіти (**але не науки, бо наука не сприймає команд, вона в системі Академії наук України**); міністерство оборони; міністерство внутрішніх справ; міністерство закордонних справ; міністерство охорони здоров'я. Усі інші міністерства – ліквідувати. Очевидно, є також необхідність зменшення чисельності штату міністерств до розумних меж.

Сьогодні, вочевидь, після проведення приватизації, зміни політичних пріоритетів на користь людей, настав час ліквідувати наведені рудименти тотального контролю за громадянами і територіями, що успадковані від командно-адміністративної системи. Настав інший час, змінилися суть та функції влади, і тому потреби в них немає. Необхідно широко розвивати місцеве самоуправління на безоплатній основі.

Висновки. Отже, здійснення запропонованих реформ дозволить суттєво зменшити витрати на утримання державного апарату, знизити поширення бюрократизму і корупції.

Наведені окремі тези-думки є результатом роздумів автора як правознавця про наболіле. Окремі з них, звичайно, «підігріті» певною мірою політичною ситуацією останніх місяців в Україні. І ще одне – не

всі вони можуть бути вирішені водночас. Філософські категорії часу і простору, як відомо, оминути не можна. Відомо ще з часів Римської імперії, що «Periculum in mora» – зволікання смерті подібне, хоча, з другого боку, – «Festina lente» – спіши повільно. Треба знайти між ними «золоту середину».

Хотілося б, щоб ці тези-думки стали предметом поглибленого, творчого осмислення зацікавлених осіб і державних структур та сприяли активізації відповідної державотворчої діяльності.

Гришук В. К. Теоретические концепты современных реформационных процессов в Украине

Исследованы теоретические вопросы совершенствования политической системы Украины. В частности, рассматриваются вопросы оптимизации государственного управления в Украине. С этой целью предложено рассмотреть вопрос об изменении полномочий Президента Украины, структуры и правовых основ деятельности Верховной Рады Украины. Рассматриваются вопросы совершенствования механизма законотворчества в Украине, в частности целесообразности создания законопроектного органа – Государственной Кодификационной комиссии Украины. Обосновывается необходимость изменения правового статуса Всеукраинского референдума, а также предлагаются первоочередные организационно-правовые вопросы, которые должны быть вынесены на его рассмотрение.

Ключевые слова: государственное устройство, законотворчество, законодательная деятельность, избирательная система.

Hryshchuk V. K. Theoretical concepts of modern reform process in Ukraine

Theoretical issues concerning the improvement of the political system of Ukraine are examined. The problems of optimization of public administration in Ukraine are considered. The author proposes to study changes of authorities of the President of Ukraine, the structure and the legal grounds in the activity of the Verkhovna Rada of Ukraine. He also substantiates the expediency of expanding the powers of the President of Ukraine; optimization of the structure and the powers of the Verkhovna Rada of Ukraine including changes of the quantitative structure, expediency of the division Verkhovna Rada of Ukraine into two chambers, improvement of the organizational and legal grounds of the electoral process, the activities of People's Deputies and the Verkhovna Rada of Ukraine. The article stresses on the necessity in changing the quality of the Verkhovna Rada of Ukraine by introducing electoral qualifications to parliamentary candidates, and denying the elections system through the so-called party lists and the expediency of preserving the rights of the parties to nominate their candidates in constituencies together with other subjects of the election process. The possible mechanism of the adoption of the Consti-

tution of Ukraine and the opportunity to use the institution of the Constitutional laws, their compliance with the Constitution of Ukraine is analyzed. An attention is drawn to the need of improving the quality of legislation and the expediency and possibility of mastering the mechanism of law-making in Ukraine. The need for the demonopolization of the legislature, the transition to legal pluralism and the establishment of the mechanism of legislative law-making equilibrium of three subjects is stated: the Ukrainian referendum, the President of Ukraine and the Verkhovna Rada of Ukraine. In particular, the questions on the expediency of the creation of the legislative body – the State Codification Commission of Ukraine are regarded. The necessity of modification of the legal status of the Ukrainian referendum is grounded and the primary organizational and legal issues for its consideration are suggested.

Key words: state order, lawmaking, legislation activity, election system.

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року

УДК 341.222

**В. С. Макарчук,
Н. Я. Рудий**

ПЕРЕДУМОВИ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ВСТАНОВЛЕННЯ КОРДОНУ МІЖ РУМУНІЄЮ ТА РАДЯНСЬКИМ СОЮЗОМ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розглянуто міжнародно-правові засади встановлення післявоєнного (1945 р.) радянсько-румунського кордону, а також вплив фактора військових зусиль сторін на зазначені процеси. Проаналізовано передумови для остаточного визначення післявоєнного кордону відповідно до міжнародно-правових норм того часу. Вказано об'єктивні причини, які зумовили проведення остаточної лінії кордону між Румунією та Радянським Союзом, котра визначає розмежування території України та Румунії до нині.

Ключові слова: Друга світова війна, нове міжнародне право, сучасні європейські кордони, Потсдамська мирна конференція, Паризька мирна конференція.

Постановка проблеми. Прийнято вважати, що зміни кордонів у сучасному світі можуть відбуватися лише за взаємною згодою зацікавлених держав. Прикладом може слугувати добровільна передача СРСР і Росією Китаю низки спірних островів на р. Амур, зокрема о. Дамансь-

кого. На жаль, не завжди теорія уживається з практикою. Часто «добровільність» належить не стільки до норм міжнародного права, скільки до політики брутального «викручування рук».

Стан дослідження. Радянська зовнішня політика періоду Другої світової війни має багату історіографію. Найбільш цікавими, на нашу думку, є праці І. Адамчука [1], А. Лазарева [2], Б. Колкера та І. Левіта [3; 4; 5], М. Мельтюхова [6] та ін.

У зарубіжній, передусім румунської історіографії, післявоєнні кордони в Східній і Південно-Східній Європі розглядаються як результат радянського диктату, їх міжнародно-правова обґрунтованість ставиться під сумнів. Із іншого боку, Москву часто звинувачують у нібито недостатньому захисті інтересів так званих корінних народів Союзу РСР – українців, білорусів, молдаван. **Мета** статті – визначити, наскільки обґрунтовані такі звинувачення, чи дійсно повоєнний радянський кордон визначався виключно з волі однієї людини в Кремлі. Чи міг післявоєнний радянсько-румунський кордон проходити в інших географічних широтах, і чому в 1947 р. додаткові радянські територіальні вимоги (острів Зміїний, загальною площею 20,5 га) виявилися вельми помірними.

Виклад основних положень. Окупація Румунією Бессарабії, розпочата 6 січня 1918 р., і подальше «возз'єднання» краю з «матір'ю-Румунією» відбувалося з грубими порушеннями норм чинного на той історичний період міжнародного права. Радянська сторона анексію частини російської території не визнала ні в 1918 р., ні згодом. Оскільки Паризький протокол від 28 жовтня 1920 р. не був ратифікований Японією, він залишився позбавленим правової сили. Не визнали його США і низка європейських держав [1, с. 45–47]. Тому володіння Румунії Бессарабією де-факто з погляду міжнародного права не мало жодного обґрунтування де-юре.

Очевидно, що державні інтереси сусідніх країн – Румунії та СРСР – вимагали визначеності й нормалізації.

Під час встановлення дипломатичних відносин між СРСР і Румунією 9 червня 1934 р. глави зовнішньополітичних відомств сусідніх держав Ніколае Тітулеску і Максим Литвинов обмінялися чотирма листами. Після того, як радянський наркомзаксправ висловив думку, що «встановлені таким чином відносини залишаться назавжди нормальними і дружніми», румунська сторона запропонувала уточнення формулювань, яке було прийняте радянською стороною без будь-яких змін: «Уряди наших країн взаємно гарантують повну повагу державно-

го суверенітету кожної з них і утримання від усякого прямого чи непрямого втручання у внутрішні справи і в розвиток іншого боку і зокрема від усякої агітації, пропаганди і всякого роду інтервенцій, або їх підтримки. Вони зобов'язуються, крім того, не створювати, не підтримувати і не дозволяти перебування на своїй території організаціям, що мають на меті збройну боротьбу з іншою стороною, замах на її політичний чи суспільний лад, підтримуючих чи готуючих терористичні акти проти її офіційних представників, так само як і організації, що приписують собі роль уряду іншої країни або частини її території. Вони також зобов'язуються заборонити вербування, так само як і ввезення на свою територію і провіз через свою територію збройних сил, зброї, бойових припасів, амуніції та всякого роду військових матеріалів, призначених для цих організацій» [8, 9].

Отже, питання про міждержавні кордони безпосередньо не порушувалось, хоча румунська сторона отримала підстави вважати, що Радянський Союз, пов'язаний прийнятими зобов'язаннями, в будь-якому випадку утримається від агресії. Очікування Бухареста виявилися настільки ж наївними і безпідставними, як недавнє сподівання Києва на Будапештський меморандум 1994 р. та ст. 2 так званого Великого договору з Росією 31 травня 1997 року: «Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту Ради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів» [10].

Скориставшись унікальними можливостями, що виникли внаслідок військової поразки Франції у Другій світовій війні (травень–червень 1940), Москва 26 червня 1940 звернулася з ультимативними вимогами до Румунії. Крім бажання негайно здійснити повернення Бессарабії (в принципі цілком очікуваного румунськими властями), радянська сторона в ультимативній формі зажадала: «2. Передати Радянському Союзу північну частину Буковини, згідно з доданою картою». Посол Г. Давідеску відмовився взяти карту з накресленою лінією нового кордону в Буковині, пославшись на неможливість передати її в Бухарест, але записав назви найважливіших населених пунктів, які підлягали передачі [6, с. 345–346].

Ми, зі свого боку зазначимо, що міжнародне право – як т. зв. старе, так і нове – цілком допускає насильницьке відторгнення частини території держави-агресора як покарання за агресію і засоби запобігання від агресивних випадів держави-порушника в майбутньому. Са-

ме з таким обґрунтуванням – покарання агресор – Німеччина позбулася Східної Пруссії після переможного завершення Другої світової війни. Мотив – волевиявлення місцевого населення Північної Буковини (з посиланням на право націй на самовизначення) в радянській ноті 27 червня 1940 р. був відсутній. Не був здійснений у Північній Буковині й референдум із територіального питання (навіть у такій усіченій формі, як німецький референдум в Австрії 13 березня 1938 р., або радянські референдуми в Західній Україні і Західній Білорусії в жовтні 1939 р.).

Більш цікавим є питання закріплення нової лінії радянсько-румунського кордону де-юре. Жодна держава світу не може встановлювати міжнародні кордони за своїм розумінням, односторонніми внутрішніми законодавчими актами. Потрібне визнання нових кордонів із боку легітимного уряду країни-цесіонарія шляхом укладення відповідного договору (як мінімум), а в особливо важливих випадках – і згода світового співтовариства в особі Ліги Націй, ООН, представницької міжнародної конференції (за прикладом Віденського конгресу 1814–1815 рр.) і т. д. Наприклад, територіальна приналежність Курільських островів Союзу РСР і згодом Російській Федерації є невідомою де-юре уже 69 років окупації де-факто.

До 22 червня 1941 р. Москва і Бухарест жодного спеціального договору про кордони не підписали, нова лінія кордону (з радянською Північною Буковиною) існувала де-факто, але не де-юре. Не визнали офіційно нову політичну реальність і т. зв. Великі Держави в особі Великобританії, США, окупованої Гітлером Франції та недружньої СРСР Японії. Не зробила яких-небудь виразних кроків на підтримку СРСР (або ж Румунії) і нацистська Німеччина (йдеться не про закулісні обіцянки гітлерівської дипломатії, а чітко і виразно оприлюдненої позиції Німецької держави).

Свою чергою, Москва в 1940–1941 рр. також особливо не поспішала з вимогою міжнародного визнання її нового кордону в Південно-Східній Європі, частково розуміючи всю передчасність і складність завдання, а, можливо, також і з інших міркувань.

У результаті «рішення бессарабського питання» Радянський Союз приєднав територію площею 50 762 кв. км із населенням 3 776 тис. чоловік. Чи вважали в Москві кордон 1940 року з Румунією остаточним? У російській, як і в українській, науковій літературі однозначної відповіді на сформульоване питання не має. У західній літературі іноді можна натрапити на тезу, що в червні 1940 р під час перего-

ворів із німецькою стороною Радянський Союз вимагав для себе всю Буковину. Нібито лише опір німецької дипломатії тоді не дав здійснитися радянським планам. Так, американський політолог Дж. Снелл у 1963 р. стверджував, що під час зустрічі з німецьким послом (червень 1940 р.) безпосередньо перед висуненням ультиматуму Румунії: «Молотов виклав домагання на Буковину (Північну Румунію), визнану частиною радянської сфери впливу в нацистсько-радянському пакті (...) Берлін заперечив і 26 червня радянські лідери погодилися лише на північну частину Буковини. Німці та італійці погодилися визнати це, не бажаючи спровокувати СРСР на захоплення всієї Румунії» [11]. Якщо погодитися з Дж. Снеллом, можна припускати, що питання стосовно Південної Буковини не було забуте в Москві, а лише відкладене до більш сприятливих часів.

Як нам видається, Кремль був готовий до якоїсь невизначеності, що виникла після 28 червня 1940 р. Можливо, саме з намірами на майбутнє під час радянського «Визвольного походу» 28 червня – 2 липня 1940 р. була захоплена Червоною Армією, яка наступала, румунська Герца та прилеглий район (316 кв. км), населений майже виключно неслов'янами. Навіть за даними українського перепису 2001 р., 93,8% населення Герцаївського району становили румуни і молдавани. Українці за 60 років змогли збільшити свою присутність до 5%, ще 0,9% становили росіяни і 0,3% – поляки [12]. У майбутньому район міг послугувати радянській дипломатії розмінною монетою в торгах із Бухарестом – в обмін на лояльність уряду Румунії в питанні державної приналежності переважно україномовних територій, Москва могла дозволити собі зробити «широкий жест» і дати можливість румунському сегменту «возз'єднаній» Північній Буковині повернутися до національної державності. Саме за таким сценарієм розвивалися в 1944–1945 рр. відносини СРСР із прорадянським Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ) і коаліційним Польським Урядом Національної Єдності (ПУНС). Після того, як в Хелмському маніфесті (22 липня 1944 р.) ПКНВ озвучив зовні бездоганими тезу «польські землі – полякам, українські та білоруські – українцям і білорусам», Кремль погодився «повернути відродженій Польщі» м. Перемишль із прилеглим регіоном, а також малозаселену західну частину Біловезької Пуці та деякі інші території, що входили в 1939–1941 рр. до складу Білоруської РСР. Згодом улітку 1945 року на переговорах у Москві ПУНС виторгував у радянської сторони невеликий анклав у районі Устрижц Дольних в Карпатах.

Загалом відомство В. М. Молотова (як і дипломатична машина будь-якої держави світу), припускаючи майбутній торг, діяло за відомим принципом «Хочеш отримати двогорбого верблюда, вимагай тригорбого».

Усі такі розрахунки зруйнувала Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр., в якій Румунія необачно виступила на боці нацистської Німеччини.

Є думка, що на початку війни Москва висловила готовність розглянути за столом переговорів німецькі претензії, і – з метою перегруповування сил – тимчасово піти на певні територіальні поступки. Фонд А. Яковлева опублікував матеріали допиту П. А. Судоплатова, який показав, що за наказом Л. Берія приблизно 25–27 червня 1941 р. він отримав завдання через болгарського посла в Москві Стаменову «неофіційним шляхом з'ясувати, на яких умовах Німеччина погодиться припинити війну проти СРСР і призупинить наступ німецько-фашистських військ. Берія пояснив мені, що це рішення радянського уряду має на меті створити умови, що дозволять радянському уряду зманеврувати і виграти час для збирання сил. У цьому зв'язку Берія наказав мені зустрітися з болгарським послом в СРСР Стаменовим, який, за відомостями НКВД СРСР, мав зв'язки з німцями і був їм добре відомий (...).

Берія наказав мені поставити в розмові зі Стаменовим чотири питання. Питання ці Берія перераховував, дивлячись в свою записну книжку, і вони були такі:

1. Чому Німеччина, порушивши пакт про ненапад, почала війну проти СРСР?

2. Що Німеччину влаштувало б, на яких умовах Німеччина згодна припинити війну, що потрібно для припинення війни?

3. Чи влаштує німців передача Німеччини таких радянських земель, як Прибалтика, Україна, Бессарабія, Буковина, Карельський півострів?

4. Якщо ні, то на які території Німеччина додатково претендує?» [13].

І хоча сам П. А. Судоплатов на тому ж допиті стверджував, що зазначена ініціатива виходила виключно від Л. Берія, котрий діяв без відома Й. Сталіна і решти радянського керівництва, повірити йому надзвичайно складно. Така ініціатива в обстановці перших «розгромних» днів війни виглядала як державна зрада.

Проте після відбиття німецького штурму Москви в грудні 1941 р. Кремль не розглядав навіть гіпотетичної можливості здачі частини державної території СРСР агресору.

За наполяганням Кремля 6 грудня 1941 р. війну Румунії об'явила союзна СРСР Великобританія, а 3–8 червня 1942 р. – США. Тому питання про майбутній радянсько-румунський кордон було вирішене наперед – переможці за рахунок переможених територію не збільшують.

Вступивши в авантюристичну війну Гітлера проти СРСР, Румунія (точніше, її керівництво) зробила ще одну дилетантську помилку. Всупереч імперативній нормі міжнародного права про неприпустимість перетворення окупованих земель у державну територію держави-агресора під час війни, Бухарест здійснив включення Губернаторства Бессарабії і Губернаторства Трансністрії до складу Румунії.

Трансністрія утворилася відповідно до німецько-румунського договору, підписаного в Бендерах 30 серпня 1941 р. За цим договором територія між Південним Бугом і Дністром, що містить частини Вінницької, Одеської, Миколаївської областей України та лівобережну частину Молдавії, переходила під юрисдикцію й управління Румунії.

Така необачність (включення окупованих територій до складу держави-агресора) цілком могла зумовити відповідні санкції проти відвертого порушника міжнародного права.

У обстановці корінного перелому під час Великої Вітчизняної війни активізувалися проукраїнські сили в радянському керівництві. Улітку 1944 р. вище партійне і державне керівництво Української РСР склало «Довідку про адміністративний поділ Холмської губернії, Західної Галичини, Закарпатської України і Південної Буковини». Було порушене питання про приєднання Південної Буковини до Української РСР [14]. Чисельне переважання румунського сегмента населення регіону (57,22%) бачилося цілком вирішуваним – за зразком депортацій німецького населення Східної Пруссії, Судетів, Сілезії після 9 травня 1945 р.

Підписана 12 вересня 1944 р. Угода про перемир'я СРСР, США і Великобританії з Румунією містила Ст. 4, яка відновила радянсько-румунський кордон станом на 22 червня 1941 р. Ст. 19 встановлювала невизнання Союзними Урядами умов Віденського Арбітражу 1940 р. і передбачала «повернення» Румунії частин Трансільванії. Червона Армія зобов'язувалася спільно з румунськими збройними силами сприяти відвоюванню спірних румунських територій в Угорщини [15, с. 687]. У боях за визволення Румунії з 24 серпня 1944 р. до 9 травня 1945 р. пролили кров 286 тис. радянських воїнів у складі 2-го Українського фронту [16]. Для порівняння, власне румунські втрати становили більше 167 тис. убитих, поранених і зниклих безвісти [17, с. 436].

Отже, саме перемоги радянської зброї та понесені бійцями 2 Українського фронту втрати в живій силі визначили «повернення» до Румунії національних територій, анексованих Угорщиною та іншими німецькими сателітами в 1940–1941 рр.

На Потсдамській конференції (липень 1945 р.) раптово виявилось, що Великобританія, визнаючи радянсько-румунський кордон 1941 р., заперечує проти передачі Румунії Трансільванії [18, с. 227, з посиланням на: FRUS, 1945, Vol. II, p. 227].

На Паризькій мирній конференції 29 липня – 15 жовтня 1946 р. західні Союзники висунули до Румунії надмірні вимоги репарацій. Радянський Союз обмежив претензії Союзників, погодившись істотно зменшити власні вимоги до Румунії. Мирний (Паризький) договір із Румунією (лютий 1947 р.) містив визнання радянсько-румунського кордону станом після 28 червня 1940 р., а також бажані Бухарестом кордони з Угорщиною та Болгарією. Репарації з Румунії, чії війська, спільно з гітлерівцями, дійшли до Сталінграда, становили суму, яка значно поступається фактичному збитку, заподіяного її військами (300 млн дол. США при заподіяній шкоді 1,5 млрд.).

Через набуття чинності Паризького договору шляхом його ратифікації всіма країнами-учасницями (15 вересня 1947 р.) виникла потреба в делімітації та демаркації радянсько-румунського міждержавного кордону. 4 лютого 1948 р. в Москві між Урядами Румунії та Радянського Союзу (в особі В. Молотова і П. Гроза) укладено Протокол про уточнення проходження радянсько-румунського державного кордону, який вступив в силу в день підписання. Зокрема встановлювалося, що острів Зміїний (Шерпілор), розташований у Чорному морі на схід від гирла Дунаю, входить до складу Союзу РСР. Держави антигітлерівської коаліції і сама Румунія безпосередньо не висловили жодних заперечень щодо перегляду або зміни Договору 1947 р. та Протоколу 1948 р. [1, с. 79].

Висновки. Під час післявоєнних міжнародних конференцій (Потсдамської 1945 р. і Паризької 1946 р.) Радянський Союз мав найбільш вагомі підстави в питанні вимог до Румунії – як в частині репарацій за збитки, завдані діями румунських військ у 1941–1944 рр., так і територіальних – «компенсації» за румунські спроби протиправного приєднання до Великої Румунії т.зв. Трансністрії, а також за підтримку Бухареста в питанні післявоєнних кордонів Румунії з Угорщиною та Болгарією. Маючи фактично необмежені можливості «покарати» Румунію (західні Союзники неодмінно скористалися б такою можливістю налаштувати проти СРСР держави і народи післявоєнної Південно-Східної Європи),

Москва витримала досить помірну лінію поведінки. Але не через якісь абстрактні «демократичні цінності», «прагнення Росії до справедливого устрою світу», «поваги до права націй на самовизначення» і т. д., а виключно з прагматичних міркувань. Й. Сталін розпочав створення світового соціалістичного табору і питання територіальних надбань СРСР (зокрема Української РСР) тимчасово втратили актуальність.

1. Адамчук І. Г. Боротьба за державно-територіальний статус Північної Буковини, Акерманського, Ізмаїльського і Хотинського повітів Бессарабії, острова Зміїного та Закарпатської України у 1917–1947 рр. Історико-правове дослідження: монографія / І. Г. Адамчук. – К.: Атіка, 2007. – 160 с.

2. Лазарев А. М. Молдавская государственность и бессарабский вопрос / А. М. Лазарев. – Кишинев: Карта Молдовеняскэ, 1974.

3. Левит И. Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР / И. Э. Левит. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 393 с.

4. Левит И. Э. Крах политики агрессии диктатуры Антонеску / И. Э. Левит. – Кишинев: Штиинца, 1983. – 376 с.

5. Колкер Б. М. Внешняя политика Румынии и румыно-советские от ношения (сентябрь 1939 – июнь 1941) / Б. М. Колкер, И. Э. Левит. – М.: Наука, 1971. – 200 с.

6. Мельтюхов М. Освободительный поход Сталина. Бессарабский вопрос в советско-румынских отношениях (1917–1940 гг.) / М. Мельтюхов. – М.: Язуа-Эксмо, 2006. – 511 с.

7. Назария С. Вторая мировая война: генезис, ход и итоги / С. Назария. – Кишинев, 2010. – 500 с.

8. Второе письмо г. Титулеску М. Литвинову. Женева, 9 июня 1934 года // Внешняя политика СССР. Сборник документов. – Том III (1925–1934 гг.). Отв. ред. С. А. Лозовский. – М.: Типографии газеты «Правда», 1945. – 801 с. – С. 720–721.

9. Второе ответное письмо М. Литвинова г. Титулеску. Женева, 9 июня 1934 г. // Там же. – С. 721.

10. Договор о дружбе, сотрудничестве и партнерстве между Российской Федерацией и Украиной. Киев, 31 мая 1997 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/1997god.htm>

11. Snell John. Illusion and Necessity. The Diplomacy of Global War, 1939–1945 / John Snell. – Boston: Houghton Mifflin Company, 1963. – 229 p. – P. 65.

12. Герцаевский район [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki>

13. 1941-й год. Книга вторая. После начала Великой Отечественной войны [Док. № 607–655]. Документ № 651. Из объяснительной записки П. А. Судоплатова в Совет Министров СССР. 07.08.1953 [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1012124>

14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Д. 1624. – Л. 5–15.
15. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: в 3-х т. 1 января 1944 – 31 декабря 1944. – М.: Госполитиздат, 1946. – Т. II. – 687 с.
16. Красная звезда. – 1970. – 21 июня.
17. История Румынии 1918–1970. – М.: Наука, 1971. – 742 с.
18. Жигня К. Л. Подготовка и заключение мирных договоров с Болгарией, Венгрией и Румынией после Второй мировой войны (дипломатическая история) / К. Л. Жигня. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 220 с.

Макарчук В. С., Рудый Н. Я. Предпосылки и международно-правовые особенности установления границы между Румынией и Советским Союзом после Второй мировой войны

Рассматриваются международно-правовые основы установления послевоенной (1945 г.) советско-румынской границы, а также влияние фактора военных усилий сторон на указанные процессы. Анализируются предпосылки для окончательного определения послевоенной границы в соответствии с международно-правовыми нормами того времени. Указываются объективные причины которые обусловили проведение окончательной линии границы между Румынией и Советским Союзом, которая определяет разграничение территорий Украины и Румынии по настоящее время.

Ключевые слова: Вторая мировая война, новое международное право, современные европейские границы, Потсдамская мирная конференция, Парижская мирная конференция.

Makarchuk V. S., Rudyi N. Ya. Background and international-legal features of the Boundary between Romania and the Soviet Union after World War II

We consider the international legal principles of establishing postwar (1945) Soviet-Romanian border and the impact factor of military efforts of the parties on this process. The prerequisites for the final determination of the post-war borders in accordance with international law of the time are analyzed. The objective reasons which led to holding the final boundary line between Romania and the Soviet Union, which defines the separation of the territories of Ukraine and Romania to present time are identified.

Post-war borders in Eastern and South-Eastern Europe are seen as the result of the Soviet dictatorship, their international legal validity is questioned. On the other hand, Moscow is often accused of allegedly inadequate protection of the interests of so-called Indigenous Peoples of the USSR – Ukrainian, Belarusians, Moldovans. To be determined how justified this kind of charge, whether or not the post-war Soviet border was determined solely by the will of one man in the Kremlin. Could postwar Soviet-Romanian border pass in other geographical latitudes, and why in 1947 more Soviet territorial claims (Snake Island, a total area of 20.5 ha) were very moderate.

Key words: The Second World War, a new international law, modern European borders, Potsdam Peace Conference, Paris Peace Conference.

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року

ГЕНЕЗА ПРАВ ЛЮДИНИ: ПРАВОВИЙ ТА ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТИ

Проаналізовано історичний ракурс еволюції прав людини. Сформульовано, що права та свободи людини і громадянина є центральною ідеєю, яка формує нові демократичні стандарти в суспільстві. Вони є історично мінливою категорією, яка еволюціонує разом із суспільством і державою. Зроблено висновок про те, що кожному щаблеві історичного розвитку прав і свобод притаманна юридична концепція людини як суб'єкта права та відповідні уявлення про її права й обов'язки, свободи і несвободи.

Ключові слова: права, свободи, людина, громадянин, каталогізація, генеза.

Постановка проблеми. Уявлення та поняття про права людини розпочали формуватися з найдавніших часів розвитку суспільства. Вже в цей період визнавалася актуальність окресленого питання, його важливість для життєдіяльності і окремої людини, і держави загалом. І сьогодні, через багато століть, воно важливе для кожної країни світу. Про це свідчать античні часи, періоди Відродження та Просвітництва, буржуазних революцій, результати світових воєн, демократичні процеси побудови правової держави та визначальні події становлення громадянського суспільства [1, с. 38].

Права та свободи людини і громадянина є центральною ідеєю, що формує нові демократичні стандарти в суспільстві. Вони є історично мінливою категорією, яка еволюціонує разом із суспільством і державою. Підкреслимо, що права і свободи людини – це її природне, невід'ємне надбання.

У цьому контексті С. В. Бобровник слушно зазначає, що процес суспільної діяльності людини значною мірою залежить від обсягу прав і свобод, які визначають її соціальні можливості, характер життєдіяльності, систему зв'язків людей у суспільстві. Тому проблема прав людини завжди була предметом політичної боротьби за володіння цими правами, розширення їх сфери та визначення становища людини в суспільстві. Права та свободи людини – це складне, багатогаспектне явище, пов'язане з генезою юридичних норм, які регламентують ці права та свободи. Становлення та розвиток прав і свобод людини має тривалу історію та супроводжується боротьбою доктрин і традицій, характерних для тієї чи іншої країни [2, с. 85; 3, с. 51].

Стан дослідження. Окремі аспекти прав людини досліджували такі вчені, як О. О. Бандура, Є. О. Гіда, О. М. Гончаренко, О. Б. Горова, М. В. Давидова, А. М. Колодій, О. О. Майданник, Н. М. Оніщенко, В. Ф. Погорілко, П. М. Рабінович, О. Ф. Скакун, О. В. Скрипнюк, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко та ін.

Метою статті є узагальнення системи наукових знань про генезис прав людини.

Виклад основних положень. Права людини, їх генеза становлять одну з одвічних проблем існування та соціально-культурного розвитку людства [4, с. 141]. У багатьох наведених у наукових джерелах дефініціях прав і свобод людини фігурує поняття розвитку, що акумулює питання динаміки та прогнозування подальшого вдосконалення [5, с. 11]. Розвиток безпосередньо пов'язаний зі змінами в якісній характеристиці чогось. На думку О. М. Гончаренко, коли йдеться про генезис прав людини, доречно говорити про зміну кількісних характеристик, тобто зміну обсягу прав. Права людини, як і будь-яке інше явище, характеризуються якісними та кількісними показниками. Якісні показники розкриваються насамперед змістом прав людини. Зміст прав людини можна визначити як умови та засоби, які є можливостями, необхідними для задоволення потреб її існування та розвитку. Кількісні показники прав людини можуть відобразитися поняттям обсягу права людини. Обсяг прав людини, як і будь-яка кількість, визначається за допомогою певних одиниць виміру (наприклад, кількість деяких можливих варіантів поведінки, кількість часу, кількість і розмір благ). Характер таких одиниць виміру зумовлюється змістом можливостей, відображених відповідними правами, а також особливостями носіїв (суб'єктів) прав і специфікою об'єктів цих прав (тобто тих чи інших благ). Унаслідок обмеження змісту прав людини неодмінно звужується їхній обсяг, але зміни в обсязі прав людини не завжди (не обов'язково) обумовлюють зміни в їх змісті [5, с. 17].

З огляду на це, розвиток прав і свобод людини та громадянина – це певний поступовий процес, у результаті якого відбувається зміна змісту та обсягу прав і свобод відповідно до рівня суспільного життя на певному етапі історичного розвитку держави. З поняттям «розвитку» безпосередньо пов'язане поняття «становлення»: філософська категорія, що відображає процес діалектичного переходу від одного ступеня розвитку до іншого як поєднання взаємопов'язаних моментів розвитку – виникнення та зникнення. Процес виникнення, утворення чогось у сукупності характерних ознак і форм; формування когось, чогось у процесі розвитку [5, с. 18].

Становлення конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні – це процес виникнення прав у певних формах, наповнених змістом та обсягом відповідно до рівня суспільного життя на конкретному етапі історичного розвитку України. На сучасному етапі генезису прав і свобод людини та громадянина в Україні становлення конституційних прав і свобод відбулося у формах, передбачених у розділі II Основного Закону. Зі зміною суспільних відносин в Україні, можливо, відбуватимуться подальший генезис і становлення прав і свобод у інших формах або наповнення змісту та обсягу останніх новими можливостями [5, с. 19].

Життя не стоїть на місці – ми живемо у швидкоплинному світі. Однією з функцій юридичної науки є прогностична, сутність якої полягає у виявленні відповідних тенденцій у розвитку певних правових явищ [6, с. 85]. Відповідно до позиції М. В. Давидової, права людини перебувають у постійному розвитку, відображають динаміку суспільних відносин і зростання правосвідомості громадян [7, с. 9]. У цьому контексті варто навести латинський юридичний вислів: «*humani iuris condicio semper in infinitum decurrit et nihil est in ea, quod stare perpetuo possit*» (правове становище людей постійно та нескінченно змінюється, і немає в ньому нічого незмінного) [8, с. 229].

Отож, що суб'єктивні юридичні права – динамічні, вони постійно виникають, змінюються та припиняються, їх загальну кількість охопити практично неможливо, адже мільйони суб'єктів можуть мати права (обов'язки), які ґрунтуються на одній нормі, а в кожного суб'єкта права – комплекс різних прав (політичних, економічних, культурних, екологічних тощо).

Попри це, спостерігаємо парадоксальну ситуацію: ніколи концепція прав і свобод людини та громадянина не мала такої значущості й авторитету і водночас не була предметом скепсису та критики, як у наш час. З одного боку, права та свободи людини вважаються добрим і справедливим «спільним ідеалом» для всіх, «нормативним мірилом», що претендує на універсальну і безумовну рецепцію в усьому світі, а з іншого – риторичною фігурою, за якою приховують не надто привабливий реальний стан справ, прикриттям подвійних стандартів і різних цинічних імпералізмів. Залежно від обставин «права людини» згадують – і вони мають значення, а коли потрібно, про них забувають – і тоді ми опиняємося віч-на-віч з реальним, постполітичним світом «суворої правди» цього мовчазного адміністрування речей. Світ нестримно та багатогранно змінюється, змінюється й людина [9, с. 7].

Теорія та практика прав людини має тривалу, складну і повчальну історію. Визначними віхами на її історичному шляху є, зокрема, Декларація прав людини і громадянина 1789 р., Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. та інші міжнародно-правові документи, присвячені правам людини.

Новітня концепція прав людини та громадянина, враховуючи всі її модифікації й особливості, зумовлені сучасним рівнем і характером світової цивілізації, спирається на багатий досвід людства у сфері правових форм організації суспільного життя людей, юридичних засобів регуляції їх поведінки, місця, ролі та значення в навколишньому світі.

Права людини – явище історичне тому, що їх розвиток завжди передбачав спадкоємність уявлень про право з погляду людини як учасника соціального життя. Загалом, ступінь і характер розвиненості прав людини визначається рівнем розвитку держави, права в певному суспільстві. Держава і право, з одного боку, та права людини і громадянина, з іншого, – це не різні за своєю сутністю, функціями та призначенням поняття, що функціонують незалежно одне від одного. Вони є принципово однопорядковими, взаємопов'язаними суспільними явищами [10, с. 96].

У більшості країн Європи запекла боротьба за права та свободи людини тривала до Першої світової війни, а на інших континентах – здійснюється й досі. Мета політичної діяльності всіх демократичних сил здійснюється в забезпеченні максимально можливого в певних історичних, соціально-економічних і духовних умовах здійснення прав і свобод кожної людини.

У політологічній і правовій літературі є різні підходи до визначення прав людини. Кожна правляча еліта, політична партія, соціальна група часто в поняття прав людини вкладає зміст, який відображає насамперед її цілі та інтереси [11, с. 7]. Під гаслом боротьби за права та свободи в історії розвитку людства відбувалося багато великого і високого. Але, на жаль, цими цінностями часто спекулювали та продовжують це робити сучасні політичні авантюристи, агресори, диктатори та ісламські екстремісти. Під лозунгом боротьби за права та свободи вони втягують народи в безглузді та жорстокі війни. Усе це свідчить, що права людини мають конкретно-історичну, політичну, соціальну та культурну обумовленість. Однак правам людини властиве й таке, що дозволяє виокремити їх як первинну субстанціональну умову існування та розвитку людства [11, с. 8].

Причому концепт прав людини сформувався мислителями Відродження та Реформації завдяки до свого унормування в перших конституціях і конституційних актах. Ідея невідчужуваності прав людини, якими вона наділена від народження, поряд з міркуваннями про рівність людей, стали тим внеском прибічників ідей та ідеалів природного права, котрими вони збагатили гасла буржуазно-демократичних революцій і війн за незалежність у Європі та Північній Америці. Детальний аналіз ідеї невідчужуваності прав людини надає О. В. Пушкіна, яка абсолютно справедливо наголошує, що поза науково-теоретичним аналізом цієї ідеї будь-яка реконструкція системи прав людини буде неповною та незавершеною. Водночас цікавою є теза вченого про необхідність уточнення змісту таких понять, як «невідчужувані» та «невід'ємні» права людини. Йдеться про те, що поняттям невідчужуваності описується сфера стосунків між державою та людиною, коли на державу покладаються певні обмеження щодо її дій у приватній сфері. На відміну від цього, продовжує О. В. Пушкіна, термін «невід'ємність» відсилає до природи прав людини, адже право є невід'ємним не тому, що його не може забрати держава, а тому, що воно вкорінене в самій людській природі [12, с. 35].

Зважаючи на значущість поняття прав людини та його роль у розвитку конституційного права, зовсім не дивно, що першими у світі конституційними за своєю сутністю та змістом актами стали декларації прав людини, які донині зберігають свою чинність у Франції, США та інших державах (американський Білль про права 1789 р., французька Декларація прав і свобод людини та громадянина 1789 р. та ін.). Саме ці декларації були покладені в основу перших загальновідомих конституцій і конституційних актів, а Загальна декларація прав людини 1948 р. визнана сьогодні майже всіма державами світу.

Права людини мають тривалу історію виникнення [13, с. 138–146], суперечливе минуле та сьогодення. Водночас, на думку С. О. Гіди, можна виокремити шість ключових етапів їх розвитку: ідеї стародавніх греків і римських юристів – античні ідеї свободи та рівності вільних людей (громадян). Устами Протагора було проголошено: «Людина є мірою всіх речей – існування існуючих і неіснування неіснуючих» [14, с. 7]. При цьому раби прав не мали, хоча грецькі та римські стоїки (послідовники напряму філософської думки, засновником якого був давньогрецький філософ Зенон) стверджували, що не можна виправдати рабство, оскільки воно суперечить світовому співгромадянству людей. У Середньовіччі – права людини набувають релігійного спрямування, свобода та

рівність людей походить від Бога. Усі люди мають прагнути самозбереження і продовження роду, шукати істину та істинного Бога, поважати гідність кожної людини. Продовжує розвиватися ідея загальної рівності людей [15, с. 72]. За Просвітництва (XVIII ст.) відбувся перехід від теологічного підходу розуміння держави та права до держави, що служить людині та захищає її права. Виникнення держави пов'язується з укладанням договору між індивідуумами щодо гарантування їхніх політичних та особистих прав (права на життя, свободу, гідність, мирних зборів тощо). Індивідуум розцінював ці права як «привілеї» з боку держави; XIX та перша половина XX ст. характеризуються виникненням прав вимог до держави, остання була зобов'язана вдаватися до певних дій, щоб забезпечити права людини. Отже, поки що громадянин (підданий) мав право бути вільним від дискримінації, право-вимога зобов'язувала державу її знищити; друга половина XX ст. характеризується послідовним розширенням переліку прав і свобод людини та громадянина, що було зумовлене наміром запобігти масовому зловживанню правами людини, які виникали у Третьому Рейху. Було визнано, що права людини необхідно закріпити не тільки на індивідуальному рівні, а й на колективному, що дозволить вирішувати глобальні проблеми – захист миру, навколишнього середовища, права на розвиток і самовизначення народу чи нації тощо. Заснування Ради Європи та розроблення Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод стали наслідком прийняття Загальної декларації прав людини ООН; з 90-х років XX ст. і досі спостерігається подальше розширення обсягу прав людини. Сьогодні в науковій літературі триває дискусія щодо необхідності закріплення нових прав і свобод людини та громадянина: на зміну статі, клонування, одностатевий шлюб, штучне запліднення, трансплантацію органів, евтаназію тощо. Членство в ЄС стане можливим лише за умов розвиненості державності та визнанні основних прав і свобод людини та громадянина [15, с. 73–74].

Права людини зазнали тривалого історичного шляху: від часу міфологічного та наївного їх усвідомлення – до теоретико-наукового обґрунтування. За сутністю права людини, як вважають дослідники філософсько-правових проблем, окреслюють простір, що забезпечує кожній людині умови її самореалізації, тобто простір її особистісної автономії [16, с. 164].

Основний принцип обґрунтування прав людини з антропологічних позицій виражається в такому твердженні: «людина як людина повинна мати право». Цим правом вона повинна володіти для того,

щоб не загрузнути в трясовині повсякденності. Причому вона повинна мати його як людина – не як «богоподібна істота», «надлюдина», а саме як людина, а отже, істота недосконала, «приземлена», яка посідає середнє місце між «досконалістю добра» і «низькістю зла», між святим і звіром. Це право не забезпечує їй гарантований рух до нового, а лише не дозволяє опуститися нижче визначеної межі, за якою завершується людське. Права та свободи людини мають антропологічну основу у внутрішній мірі прагнення людини до ризику і новацій, що полягає в прагненні зберегти себе, свою екзистенцію. У моральному розумінні це прагнення зберегти себе виявляється вищим, ніж досягти успіхів в освоєнні нових життєвих вершин [16, с. 165].

«Каталогізація» прав людини теж має свою історію. За останні два століття людство пройшло шлях від єдиного права людини на життя (проголошене Т. Гоббсом) до широкого спектра прав і свобод у економічній, політичній і культурній сферах. Сьогодні існує декілька підходів до визначення поняття прав людини, до яких належать: «природні права», «соціальні права», «культурні права», «основні права», «громадянські права», «конституційні права» (сукупність усіх вказаних прав правова наука іменує «суб'єктивними»). Традиційно в юридичній літературі виокремлюється три (чотири) покоління прав людини. Сьогодні найважливішим призначенням прав людини можна вважати забезпечення соціальних можливостей, які законодавчо закріплені, для всебічної реалізації індивіда залежно від соціокультурного розвитку суспільства [16, с. 166–167].

За часом виникнення розрізняють права першого, другого та третього покоління. До прав першого покоління належать громадянські та політичні. Правами другого покоління виступають соціально-економічні та культурні. Крім того, вчені доводять існування групи прав «третього покоління», прав «солідарності» – на мир, чисте навколишнє середовище, рівне користування спільною спадщиною людства тощо.

Виокремлення трьох поколінь прав людини значною мірою є умовним, але воно наочно демонструє послідовну еволюцію в розвитку цього інституту, історичний зв'язок епох, загальний поступ у цій сфері [17, с. 189].

Конституційні права та свободи сформувались історично – з року в рік їх юридичний каталог незмінно розширювався. Перші конституційно закріплені права та свободи людини і громадянина, як правило, визначали громадянські, політичні та економічні права. Конституції того часу обмежували втручання держави у сферу природних прав людини, а

також гарантували певну економічну свободу людей, що з часом сприяло зародженню їх політичних прав як продукту залучення громадян до публічної діяльності. Після Другої світової війни в основних законах розпочали закріплюватися соціальні та культурні права, а в новітніх конституціях, до яких належить і Конституція України 1996 р., поряд із розширенням системи громадянських, політичних, економічних, культурних (духовних) прав і свобод, закріплюються нові види прав і свобод – інформаційні та екологічні. Утверджується думка про належність кожній людині права на мир, тобто права жити у світі без воєн. Окрім того, в умовах глобалізації закріпленню новітніх прав людини в національних конституціях передують їх міжнародно-правове визнання.

Історизм генези прав людини дає підстави розрізняти вченим кілька «хвиль», або «поколінь», розвитку та вдосконалення прав людини, але ХХІ ст. ознаменувалося не стільки появою новітніх прав людини, скільки прагненням реального змістового наповнення вже закріплених у конституціях і конституційних актах прав і свобод людини. У цьому сенсі слухними є заклики політиків, державних діячів, науковців і експертів щодо переосмислення закріплених нині в Конституції України прав і свобод людини та їх узгодження із сучасними політико-правовими реаліями [18, с. 214].

Права та свободи людини є категорією, яка постійно розвивається, змінюється її зміст, юридичне наповнення та формулювання. Як відомо, права людини за часом їх появи прийнято поділяти на три покоління. Це дає змогу уявити процес становлення прав людини як три своєрідні хвилі, які стосувалися всього людства, змусивши фактично всі режими світу в той чи інший спосіб зафіксувати положення про права людини в національному законодавстві. Крім того, одним із фундаментальних положень, що були висунуті у другій половині ХХ ст., є те, що зміна обсягу прав і свобод можлива тільки в бік збільшення, розгалуження. Отож, людство пройшло тривалий і складний шлях від визнання ідеї належності особі прав через концепцію притаманності прав від народження кожній людині, а не тільки представникам панівних верств, до юридичної парадигми невідчужуваності прав. Однак процес розвитку прав і свобод на цьому не припинився [19, с. 77].

Права людини – це найбільш помітна державно-правова об'єктивізація конкретно-історичних ступенів свободи. Кожна людина природно має невід'ємне право на визначення обсягу відповідних (матеріальних чи духовних) благ, що не суперечать інтересам інших людей. Суспільство та держава повинні сприяти їх забезпеченню. Становлен-

ня та розвиток інституту прав людини дає змогу розкрити тип цивілізації, її етапи, оскільки взаємовідносини людини і держави – важлива ознака, що характеризує природу тієї чи іншої цивілізації та державу як правову або неправову.

Каталог сучасних прав людини в міжнародно-правових документах є результатом накопичення споконвічно сформованих еталонів і стандартів, які стали нормами для демократичних держав. Тисячоліттями тривав пошук способів взаємовідносин індивіда і влади. У процесі розвитку людства шляхом свободи дедалі чіткіше виявлялося прагнення до обмеження влади держави, до захисту людини від свавілля державних органів, посадових осіб, прагнення дати особі більш широке поле для самовизначення. Як зазначав Г.В.Ф. Гегель, всесвітня історія – це прогрес в усвідомленні свободи, прогрес як у розумінні пізнання об'єктивної істини, так і в зовнішній об'єктивізації досягнутих ступенів пізнання свободи в державно-правових формах [19, с. 142].

Філософське осмислення проблем прав і свобод людини (з ліберально-гуманістичних позицій) пов'язане з іменем І. Канта, який зауважував, що наука, яка дійсно потрібна людині, належно демонструє людині її місце у світі – і котра навчає тому, ким треба бути, щоб бути людиною. Вчений послідовно обстоював ідею свободи індивіда та рішуче критикував дуалістичність політики в її ставленні до моралі та права. Згідно з твердженням І. Канта, політика повинна бути підпорядкована моралі та праву, категоричним імперативам розуму щодо прав і свобод особистості. Він підкреслював, що справжня політика не може вчиняти дії, не присягнувши перед цим моралі. Право людини повинно вважатися священним, хоч би яких зусиль це вимагало від державної влади.

Класична філософсько-правова думка пов'язує ідею правової держави насамперед з ідеєю свободи, автономії особистості. Вона очевидна з можливості встановлення таких відносин між людиною та державою, коли: по-перше, творцем права вважається особистість, а не держава; по-друге, змінюється уявлення про співвідношення між державою і законом, від звичної формули «закон є інструментом державної влади» здійснюється перехід до принципу «державна є інструментом закону»; по-третє, визнається, що держава стає правовою через те, що не заперечує та не порушує права людини, а забезпечує й захищає їх. Саме Конституція України та чинне законодавство закріплюють за державою в особі компетентних державних органів функцію забезпечення прав і свобод громадян України, що гарантує кожному громадянину право звертатися за захистом своїх порушених прав [15, с. 175].

Висновки. Кожному шаблю історичного розвитку прав і свобод притаманна юридична концепція людини як суб'єкта права й відповідні уявлення про її права та обов'язки, свободи і несвободи. Людина є критерієм соціального прогресу, мірою історичних досягнень суспільства та держави. Роль права вбачається в забезпеченні самовизначення особи, її розвитку й соціалізації, зв'язку з іншими людьми, суспільством загалом. За цих умов право виступає як об'єктивно можливий масштаб соціальної свободи, справедливості та рівності, що стримує її творчу активність, самоусвідомлення людини, гарантує суспільне визнання того, що кожний індивід народжується вільним і рівним іншому, а верховенство права розглядається як соціальний феномен, котрий зумовлює невід'ємні права людини та громадянина на свободу, рівність, справедливість, щастя, повагу і недоторканність [20, с. 198].

Юридична наука виокремлює два головні напрями осмислення сутності прав і свобод людини та громадянина: природно-правовий і позитивістський. Відомо, що основою природно-правового напрямку стала концепція, заснована на теорії природного (природженого) права, за якою людина розглядається як така, що наділена невід'ємними природними правами, дарованими їй від народження (до таких належать право на особисту свободу, власність, свободу поглядів, думки, слова та ін.). Держава повинна визнавати подібні права, забезпечувати умови для їх реалізації, охороняти від будь-яких протиправних посягань. Позитивістський напрям дослідження сутності прав і свобод характеризується тим, що правами людини вважаються лише ті, котрі встановлюються та надаються їй державою, яка їх «дарує».

Сучасна доктрина прав і свобод людини та громадянина не розглядає названі концепції як антиподи. Це є закономірним явищем, адже належність людині прав від народження зумовлює їх законодавче закріплення, механізм забезпечення та охорони державою. Права і свободи, не закріплені в позитивному праві (конституційних та інших законодавчих актах), ускладнюють здійснення державою функцій їх охорони та захисту [21, с. 20].

Отже, можна констатувати, що кожному шаблю історичного розвитку прав і свобод притаманна юридична концепція людини як суб'єкта права і відповідні уявлення про її права й обов'язки, свободи і несвободи.

1. Горова О. Б. Громадянські права в системі конституційних прав і свобод людини та громадянина / О. Б. Горова // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 2. – С. 38 – 42.

2. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / О. В. Зайчук, А. П. Засць, В. С. Журавський та ін.; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.
3. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: монографія / О. В. Зайчук, В. С. Журавський, Н. М. Оніщенко та ін.; за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук. – К.: Юридична думка, 2007. – 424 с.
4. Майданник О. О. Конституційне право України: навч. посібник / О. О. Майданник. – К.: Алерта, 2011. – 380 с.
5. Гончаренко О. М. Права людини в Україні: навч. посібник / О. М. Гончаренко. – К.: Знання, 2008. – 207 с.
6. Шумак І. Духовні права і свободи людини – права людини нового покоління / І. Шумак // Право України. – 2005. – № 2. – С. 84–88.
7. Давидова М. В. Права людини та громадянина в сучасних демократіях: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / М. В. Давидова. – Миколаїв, 2004. – 16 с.
8. Хоміцька З. М. Словник латинських юридичних висловів / З. М. Хоміцька. – 3-тє вид. – Х.: Право, 2008. – 272 с.
9. Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломана; пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 320 с. – (Серія «Зміна парадигми»; Вип. 13).
10. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
11. Белякович Н. Н. Права человека и политика: философско-правовые основы / Н. Н. Белякович. – Мн.: Амалфея, 2009. – 412 с.
12. Пушкіна О. В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення: монографія / О. В. Пушкіна. – К.: Логос, 2006. – 416 с.
13. Гіда Є. О. Сучасне поняття та класифікація прав людини / Є. О. Гіда // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2005. – № 2. – С. 138–146.
14. Бандура О. О. Правознавство у системі наукового знання: аксіологічно-гносеологічний підхід: монографія / О. О. Бандура. – К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 272 с.
15. Гіда Є. О. Деонтологічні засади забезпечення прав і свобод людини та громадянина працівниками міліції у сфері правопорядку: монографія / Є. О. Гіда. – К.: ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – 416 с.
16. Антропологія права: навч. посіб. / В. І. Кушерець, В. М. Кравець, С. О. Мосьондз та ін.; за ред. В. І. Кушереця. – К.: Знання України, 2011. – 223 с.
17. Матузов Н. И. Теория государства и права: учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – 3-е изд. – М.: Дело, 2009. – 528 с.
18. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання / О. В. Скрипнюк. – Х.: Право, 2009. – 468 с.

19. Основи демократії. Права людини та їх забезпечення в умовах суспільних змін: навч. посіб. / О. В. Філонов, В. М. Суботін, В. В. Пашутін, І. Я. Тодоров. – 2-ге вид., випр. – К.: Знання, 2008. – 215 с.

20. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: у двох книгах / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка; ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. / Книга перша: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К.: Юридична думка, 2008. – 344 с.

21. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні: монографія / Ю. С. Шемшученко, Н. І. Карпачова, Т. А. Костецька та ін.; за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К.: Юридична думка, 2008. – 252 с.

Мацкевич Н. М. Генезис прав человека: правовой и философский аспекты

В статье проанализирован исторический ракурс эволюции прав человека. Сформулировано, что права и свободы человека и гражданина являются центральной идеей, формирующей новые демократические стандарты в обществе. Они являются исторически переменчивой категорией, которая эволюционирует вместе с обществом и государством. Сделан вывод о том, что каждой ступени исторического развития прав и свобод присущи юридическая концепция человека как субъекта права и соответствующие представления о ее правах и обязанностях, свободах и несвободах.

Ключевые слова: права, свободы, человек, гражданин, каталогизация, генезис.

Matskevich N. M. Genesis of human rights: legal and philosophical aspects

The historical foreshortening of evolution of human rights is analysed in the article. Labours of scientists-legists and philosophy are analysed. It is stated that rights and freedoms of man and citizen are a central idea that forms new democratic standards in society. They are historically changeable category that evolves together with society and the state. It is concluded that every stage of historical development of rights and freedoms is characterized by legal conception of man as a legal subject and corresponding ideas about her rights and duties, freedoms and not freedoms.

It is grounded that equitable legal rights – dynamic, they arise up constantly, change and cease, them overcoming a common amount is practically impossible, in fact millions of subjects can have rights (duties) that swim out from one norm, and in every legal subject – complex of different rights (political, economic, cultural, ecological and others like that). A theory and practice of human rights have long, difficult and instructive history. Prominent landmarks on her historical way are, in particular «Declaration of human and citizen rights in 1789», «General declaration of human rights in 1948, International pact about economic, social and

cultural rights in 1966», «International pact about civil and political rights in 1966 and other internationally legal documents sanctified to the human rights».

It is established that the newest conception of human and citizen rights, taking into account all her modifications and features predefined by a modern level and character of world civilization, leans against rich experience of humanity foremost in the field of the legal forms of organization of public life of people, legal facilities of adjusting of their behavior, place, role and value in the surrounding world.

It becomes firmly established by the autho, that in most countries of Europe a bitter fight for rights and freedoms of man lasted to First world war, and on other continents – conducted and until now. The aim of political activity of all democratic forces consists in providing of maximally possible in certain historical, socio-economic and spiritual terms realization of rights and freedoms of everybody.

Key words: *rights, freedoms, man, citizen, cataloguing, genesis.*

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року

УДК 340.132.6

Л. В. Мелех

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ОДНОГО З ВИДІВ ГАРАНТІЙ ЗАКОННОСТІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Розглянуто юридичну відповідальність як один із видів гарантії законності від найдавніших часів до XX ст. Акцентовано на тому, як і на яких умовах держави в різні історичні епохи встановлювали юридичну відповідальність для своїх громадян. Досліджено процес еволюції державного права і кримінального законодавства у контексті формування законності в європейських суспільствах від античності до другої половини XX ст. Взаємна юридична відповідальність держави та її громадян є надійною запорукою демократичності й законності в розвитку суспільства.

Ключові слова: *юридична відповідальність, закон, право, законність, порушення прав і свобод людини, кримінальне законодавство.*

Постановка проблеми. Необхідно глибше і повніше дослідити поняття юридичної відповідальності. Вказати місце і роль цього поняття в історичній перспективі розвитку правових норм держав Європи на різних етапах їхнього розвитку. Довести, що категорія юридичної відповідальності є критерієм оцінки права і методологічною основою подальшого його вдосконалення, адже саме на засадах законності оцінюють

ефективність реалізації права, пізнають і поліпшують право та його практичне застосування, як однієї із важливих складових законності.

Стан дослідження. Окремі аспекти юридичної відповідальності як багатоаспектної категорії та засобів її забезпечення були предметом дослідження юристів та істориків права, а саме: Ш. Монтеск'є, Н. М. Коркунова, І. Т. Тарасова, О. Єлістратова, О. Є. Луньова, С. С. Студенікіна, Ц. А. Ямпольскої, В. О. Власова, В. М. Блінова, Н. А. Хачатурян, І. І. Варьяш, С. К. Цатурової та ін. Однак, незважаючи на важливе значення ідей, обґрунтованих у працях цих учених, необхідно зазначити, що методологічні аспекти законності потребують і подальшого розвитку, і конкретизації до певної сфери юридичної діяльності.

Мета статті полягає у тому, щоб показати важливість проблеми юридичної відповідальності в історичній перспективі, її належність до універсальних, провідних категорій юридичної науки. Це поняття посідає чільне місце в понятійному апараті права, слугує своєрідним інструментом наукового аналізу, забезпечуючи органічну єдність загальнотеоретичних і галузевих наук, їх втілення в практичне життя. У статті розглядатиметься історична складова застосування юридичної відповідальності у її карному аспекті.

Виклад основних положень. Юридична відповідальність – це різновид соціальної відповідальності, яка закріплена у законодавстві; водночас це забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належать. Інакше кажучи, це застосування до винної особи примусових заходів за вчинене правопорушення. Юридична відповідальність є основним і самостійним різновидом соціальної відповідальності. Юридична відповідальність, що обов'язково передбачається правовими нормами, має виключно правовий характер і призначається компетентними органами держави. За своєю сутністю вона має примусовий характер. Застосування юридичної відповідальності відбувається відповідно до нормативно закріпленого процесу. Ця відповідальність (на відміну від моральної, що має релятивний (умовно-відносний) характер) є невід'ємною складовою правопорушення та є його наслідком [1, с. 437–439]. Цей вид відповідальності призначається відповідно до санкції правової норми. Дія цієї відповідальності настає незалежно від розуміння змісту норм суб'єктами та ставлення до них.

Цілі (функції) юридичної відповідальності – превентивна і карна. Превентивна пов'язана із загальним попередженням правопорушень і виховним впливом на особистість (тобто загальна превенція).

Карна полягає у несприятливих наслідках застосування санкцій правових норм для конкретного суб'єкта (тобто спеціальна превенція). У юриспруденції виокремлюють також, охоронну, правовідновну, профілактичну, виховну, штрафну, регулятивну функції юридичної відповідальності [2, с. 300].

У сучасному праві існують такі види юридичної відповідальності: кримінальна, адміністративна, цивільна, дисциплінарна, матеріальна, фінансова, конституційна та міжнародно-правова [3, с. 80].

Також, згідно з правовими нормами більшості держав сучасного світу умовами, що виключають юридичну відповідальність є: 1) неосудність особи; 2) відсутність у діянні складу правопорушення; 3) наявність умов, що виключають суспільну небезпеку (шкідливість) діяння (непереборна сила, необхідна оборона, крайня необхідність, обґрунтований ризик, фізичний чи психічний примус, виконання наказу чи розпорядження, примирення сторін тощо); 4) збіг строків давності притягнення до відповідальності; 5) оприлюднення акту помилування чи амністії, або скасування акту, який встановлював юридичну відповідальність [4, с. 70].

Юридична відповідальність відображає реакцію держави (суспільства) на вчинене правопорушення і застосування до правопорушника заходів державного примусу: позбавлення волі (життя), виправно-трудова робота, штраф, конфіскація майна тощо [4, с. 74].

У країнах Стародавнього Сходу та елліністичних державах, античній Греції і Римі (республіканського періоду) сформувався два кардинально протилежних принципи трактування юридичної відповідальності та її реалізації на практиці.

У містах-державках Месопотамії, Єгипті та Персії у XXIV–IV ст. до н.е. існувало уявлення про божественне походження правлячих династій [5, с. 16]. Саме верховний правитель (цар), своєю волею даруючи або змінюючи той чи інший закон, був єдиним джерелом права у державі, а увесь народ від найвпливовішого вельможі до останнього раба, вважаючись «царськими рабами», підпорядковувався не лише законам писаного права, але і будь-яким особистим розпорядженням правителя або делегованих ним чиновників [7, с. 201–202]. Усні царські розпорядження негайно набували сили закону, який діяв позитивно доки правив той чи інший цар і змінювався або скасовувався його наступником [7, с. 205]. Сакральний характер царської влади створював усі юридичні передумови для того, щоб будь-яке зволікання чи неправильне виконання розпорядження правителя або делегованого ним

чиновника розцінювалося як злочин і неминуче призводило до встановлення юридичної відповідальності для мешканців країни, незалежно від їхнього віку, соціального статусу. Водночас цар і його найближчі родичі (правляча династія) не несли жодної юридичної відповідальності за свої дії перед законом. Отже, у деспотичних монархіях Стародавнього Сходу правителі, будучи «над законом», встановлювали юридичну відповідальність для мешканців своїх держав, що були повністю залежними від їхньої влади, переважно економічно безправними, і пов'язані між собою всезагальною законодавчо встановленою круговою порукою.

У IV–II ст. до н. е. така ж система щодо юридичної відповідальності громадян перед владою існувала у елліністичних державах Близького Сходу: царстві Птолемеїв у Єгипті, царстві Селевкідів і Греко-Бактрійському царстві, що існували на територіях від Сирії до Індії [8, с. 340]. Тут влада діадохів (полководців Александра Македонського) залишила без змін існуючі раніше правові системи та законодавство. Тому також незмінно залишилася концепція «над законності» та реалізація влади елліністичних правителів, які замінили на престолі колишніх перських царів.

В античних грецьких полісах та Римській республіці юридична відповідальність повноправних громадян різних рангів цих держав була однією із складових демократичного державного устрою. Якщо громадянин полісу чи Римської республіки володів землею чи нерухомим майном у межах міста-держави, він мав повну юридичну відповідальність не лише за власні дії, але і за дії своїх слуг та рабів [9, с. 22]. Відповідно до кількості власних земельних і матеріальних статків, громадянин полісу мав обов'язок військової служби в армії чи на флоті своєї держави, брати участь у діяльності народних зборів, що мали законодавчий характер, а також безплатно певний час працювати на державних посадах різних рівнів. Водночас жінки незалежно від їхнього соціального статусу були юридично повністю підпорядкованими своїм батькам або чоловікам, які мали обов'язок нести за них усі види відповідальності, зокрема і юридичну. Крім того, недоліком цієї системи було те, що втрата приватної власності (з різних причин) неминуче призводила до пониження соціального статусу громадянина і втрати ним його громадянських прав.

В середньовічних державах Західної Європи у V–XV ст. а подекуди аж до XVIII ст., діяло так зване «персональне право». Згідно з нормами цього права, яке ґрунтувалося на традиціях і звичаєвому пра-

ві германських варварських народів, котрі у війнах сформували свої королівства на землях колишньої Римської імперії, – за один і той же злочин або правопорушення людина несла юридичну відповідальність відповідно до свого етнічного походження, станової, конфесійної і навіть статевої приналежності. Наприклад, відповідно до капітул «Салічної правди» (початок VI ст.), франк, який учинив згвалтування вільної жінки германського походження, карався штрафом, натомість римлянина за аналогічний злочин страчували [10, с. 41]. Також «Салічна правда» свідчить про існування у франків пережитків кривавої помсти. Якщо злочинець не може сплатити викуп за вчинене вбивство, то «він має заплатити за нього своїм життям». Проте кривава помста забороняється, якщо вбивство вчинене ненавмисно. Подібні за своєю сутністю були і капітули «Вестготської правди» (VII ст.), зокрема стосовно євреїв, яким під страхом жорстокого покарання (100 ударів бичем) заборонялося свідчити в суді проти християн, а також святкувати свої релігійні свята [11, с. 805].

Такий стан справ був обумовлений тим, що середньовічне суспільство за своєю сутністю було мілітаризованим, а стан світських або церковних феодалів у ньому формувався із воїнів варварського походження, які за правом завойовників поселилися на землях римлян та інших народів цієї на тоді уже колишньої світової імперії.

Від IV ст. поряд із категорією «законності» у світському праві та законодавстві, у християнському церковному праві формується еквівалентне поняття «канонічності» стосовно обрядів і догматів Церкви. Усіляке навіть найменше порушення цих норм, догм чи обрядів трактувалося як ересь і ставало предметом розгляду інквізиційних трибуналів, діяльність яких супроводжувалася урочистим актом спалення еретика (аутодафе). Панівним у суспільній думці середньовічної Європи було переконання про те, що людина є лише знаряддям Божого промислу, все що вона має дано їй Богом, а в основі будь-якого злочину є зла воля нечестивого злого духа, що вселився в душу людини.

Становість судочинної системи середньовічної Європи до XVIII ст. призвели до того, що духовенство було непідсудне світським законам і не несло жодної юридичної відповідальності за власні протиправні дії. Єдиним суддею для прелатів і рядового духовенства був Папа Римський, вироки якого не підлягали жодній апеляції. За кримінальний злочин представник духовенства ніс відповідальність згідно з законами церковного права, а вони навіть за вбивство передбачали тільки певну кількість покутних молитов.

На думку одного із провідних теологів середньовічної Європи Томи Аквінського (1225–1274), добропорядні люди можуть самі регулювати свою поведінку, орієнтуючись на природний закон, а загроза карною відповідальністю необхідна лише для тих осіб, які через вплив злих духів не підлягають переконанню. Цей богослов також уперше в Європі висунув і розвинув теорію про відповідальність державної влади за злочини. На його думку, вплив на злочинну владу лише на основі законів, головним гарантом яких є влада заможних осіб, є дуже складним і неможливим до застосування, адже монарх стоїть над законами, не підкоряючись їм. Тому потрібно діяти рішуче і справедливо: якщо монарх, маючи усю повноту владних повноважень, порушує свої священні обов'язки перед Богом, народом і Церквою, то такого правителя можна усунути від влади насильно і це не буде злочином [12, с. 15].

В епоху Просвітництва на початку XVIII ст. вперше до з'ясування суті поняття законності звернувся французький просвітитель Ш. Монтеск'є. Він вважав, що дійсна свобода полягає у підпорядкуванні всіх лише владі закону, перед яким також усі є відповідальними. Свобода – право здійснювати все, що дозволено законами; якщо б громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то у нього не було б свободи. Основним засобом забезпечення законності Ш. Монтеск'є вбачав розподіл взаємно стримуючих одна одну влад: законодавчої, виконавчої та судової [13, с. 271–274].

У другій половині XVIII ст. під впливом прогресивних ідей французьких та німецьких просвітників у австрійських землях монархії Габсбургів від 1765 р. імперський канцлер Антон Венцель Кауніц (1753–1792), гофрат Франц Йозеф Гайнке (1726–1803) і бенедиктинський абат із Праги Франц Стефан Раутенштраух (1734–1785) висунули ідею про формування Церкви цілком підпорядкованої інтересам світської держави (Staatskirchentum). Австрійські монархи Марія-Терезія (1730–1780) та її син Йосиф II (1780–1790) скасували привілейоване становище духовенства і чернецтва, без репресивних конфіскацій юридично уніфікували матеріальне і фінансове становище кліру, реформували духовну освіту, щоб створити кадри віротерпимого та конфесійно толерантного духовенства нешляхетського походження, лояльного до державних інтересів. Однією із важливих складових цієї реформи було встановлення повної юридичної відповідальності духовенства за можливі кримінальні злочини, згідно з нормами світських законів, без права апеляції до суду Апостольського Престолу в Римі [14, с. 71]. Згодом до 1848–1855 рр. подібні реформи були проведені також і в інших державах Західної Європи.

У XIX ст. центральне місце в буржуазних правових системах було відведено особі, а тому права людини проголошувалися як невідчужувані і священні. Серед принципів буржуазного права дуже важливу роль відігравала рівність перед законом, бо юридична рівність ставала однією з основних умов функціонування усїєї капіталістичної системи господарства. Не менш важливим принципом буржуазного права є свобода як складова і похідна свободи підприємництва, торгівлі, конкуренції і т. д., а також свободи політичної. Буржуазія прагнула створити суспільство, яке базується на правопорядку. Вона потребувала політичної та юридичної стабільності. Тому ще одним основним принципом буржуазного права, пов'язаним не тільки із сферою здійснення політичних і особистих прав громадян, але і сферою економічного обороту, був принцип законності.

У європейських країнах із авторитарним і тоталітарним державним устроєм, які існували у XX ст. юридична відповідальність громадян перед державою була одним із атрибутів тиску останньої. Органи охорони правопорядку фактично перетворювалися на репресивно-каральні організації метою яких було виявлення і покарання усіх незгідних із політичним режимом. Становище, яке виникло у таких державах стосовно юридичної відповідальності громадян влучно характеризує вислів іспанського диктатора – генерала Франціско Франко (1939–1973) «Друзям – усе, ворогам – закон» [15, с. 731].

Висновки. Отже, рівна для всіх громадян держави юридична відповідальність є необхідною запорукою законності та гарантією дотримання справедливості. У демократичній і правовій державі юридична відповідальність передбачається лише за діяння (фізичні або суспільно шкідливі), які кваліфікуються як протиправні. Юридична відповідальність застосовується у суворій відповідності із визначенням законом порядком. А це означає що міра відповідальності встановлюється конституційним законом і здійснюється компетентними органами. Що стосується держав із деспотичними і тоталітарними правлячими режимами, то для них здавна підставою для встановлення юридичної відповідальності стосовно будь-якої людини були її думки, світогляд та особистісні характеристики, а не лише діяння, які деколи навіть із примхи того чи іншого правителя оголошувалися злочинними. Так же як і факт притягнення людини до юридичної відповідальності в таких державах був достатньою підставою для обмеження або позбавлення її прав, подальших репресій супроти неї особисто чи її родичів. У цих умовах звичним явищем була також і практика санкціонованого

вбивства – оголошення неугодної режиму людини або групи людей поза законом, щоб спонукати лояльних до режиму членів суспільства взяти участь у її фізичному покаранні, за умови повної бездіяльності органів охорони правопорядку.

1. Теория государства и права: учебник для вузов / под ред. проф. В. М. Корельского, В. Д. Первалова. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: НОРМА, 2002. – 600 с.
2. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
3. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – Х.: Консум, 2002. – 160 с.
4. Ківалов С. В. Основи правознавства України: навчальний посібник / С. В. Ківалов, П. П. Музиченко, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижановський. – Х.: Одиссей, 2002. – 270 с.
5. Чаньшев А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии / А. Н. Чаньшев. – М.: Высшая школа, 1991. – 302 с.
6. Кузицин В. И. История Древнего Востока / В. И. Кузицин. – М.: Высшая школа, 2003. – 508 с.
7. Древние цивилизации / под ред. Г. М. Бонгард-Левина. – М.: Мысль, 1989. – 450 с.
8. Дройзен И. Г. История эллинизма / И. Г. Дройзен. – М.–СПб.: ЭКСМО, 2003. – Т. 1. – 858 с.
9. Моммзен Т. История Рима / Т. Моммзен. – М.: АСТ, 2001. – Т. 2. – 390 с.
10. Салическая правда / под ред. В. Семенова. – М.: МГУ, 1950. – 230 с.
11. Вестготская правда (Книга приговоров). Латинский текст. Перевод. Исследование / под ред. О. В. Аутова. – М.: Фонд содействия образованию и науке, 2012. – 942 с.
12. Криминология: учебник / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. – М.: БЕК, 1998. – 440 с.
13. Монтескье Ш. О духе законов / Ш. Монтескье. – М.: Мысль, 1968. – 672 с.
14. Митрофанов П. Политическая деятельность императора Иосифа II. Ее сторонники и противники / П. Митрофанов // Записки историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета. – СПб., 1907. – Ч. 83. – 460 с.
15. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.-Б. Дюррозель. – К.: Основи, 1995. – 903 с.

Мелех Л. В. Некоторые вопросы юридической ответственности как одного из видов гарантии законности: историко-правовой аспект

Юридическая ответственность рассмотрена как один из видов гарантии законности от древнейших времен до XX в. Сделан акцент на том,

как и на каких условиях государства в разные исторические эпохи устанавливали юридическую ответственность для своих граждан. Исследован процесс эволюции государственного права и уголовного законодательства в контексте формирования законности в европейских обществах от античности до второй половины XX в. Взаимная юридическая ответственность государства и его граждан является надежным залогом демократичности и законности в развитии общества.

Ключевые слова: юридическая ответственность, закон, право, законность, нарушения прав и свобод человека, уголовное законодательство.

Melech L. V. Some questions of legal responsibility as one type of guarantors of legality: historical and legal aspects

Legal responsibility as a form of guarantee of legality from ancient times to the twentieth century is considered. An attention is focused on how and under what conditions the state in different historical periods established legal responsibility for its citizens. The evolution of public law and criminal law in the context of rule of law in European societies from antiquity to the late twentieth century is examined. Mutual legal responsibility of the state and its citizens is a reliable guarantee of democracy and rule of law in the development of society.

The concept of legal responsibility should be more studied and specified. The author shows the place and the role of this concept in historical perspective of law European countries at different stages of their development. It is proved that the category of legal liability is the proper criterion for evaluating and methodological basis for its further improvement, because it is based on legality assess the effectiveness of the right, learning and improvement of law and its practical application as one of the important components of the law.

Some aspects of legal liability as a multidimensional category and means of providing research have been the subject of lawyers and historians of law, namely: Charles Montesquieu, N. M. Korkunov, I. T. Tarasova, O. Yelistratova, O. E. Lunyova, S. S. Studenikin, C. A. Yampolsky, V. Vlasov, V. M. Blinov, N. A. Hachaturyan, I. Varyash, S. K. Tsaturvoyi et al. However, despite the importance of ideas, grounded in the works of these scholars, it should be noted that the methodological aspects of legality as requiring further development, and to specify certain areas of legal practice. The purpose of scientific exploration is to show the importance of legal responsibility in historical perspective, it belongs to the universal, the leading categories of legal science. This concept has firmly established itself in the conceptual framework of law, serves as a tool for scientific analysis, providing an organic unity of general and sectoral, their implementation in practical life. This article reviewed the historical part of the application of legal liability in its criminal aspect.

Key words: legal responsibility, law, legality, law, violation of human rights, criminal law.

Стаття надійшла 1 жовтня 2014 року

ПОЛІТИЧНА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ТА ШИРОКЕ МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ ЯК ЗАСІБ ПОДОЛАННЯ КОНФЛІКТІВ МІЖ ДЕРЖАВОЮ І СУСПІЛЬСТВОМ: ІДЕЇ ОКРЕМИХ МИСЛИТЕЛІВ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано ідеї окремих українських мислителів, громадських діячів середини ХІХ – кінця ХХ століття, які зробили внесок у становлення і розвиток української демократичної державно-правової концепції, стосовно особливостей місцевого самоврядування на території нашої держави. Досліджено також сучасні підходи законодавця щодо запровадження особливого порядку організації та здійснення місцевого самоврядування в контексті децентралізації влади в Україні.

Ключові слова: державно-правова концепція, особливості місцевого самоврядування, децентралізація.

Постановка проблеми. Прагнення України стати повноправним членом єдиної Європи не може бути реалізовано без глибокого переосмислення процесу розвитку світової і вітчизняної теорії та головних аспектів парадигми демократичної держави та громадянського суспільства, а також – без здійснення ґрунтовних демократичних перетворень у межах існуючої в Україні політичної системи. Демократія є об'єктивною умовою формування і функціонування громадянського суспільства і правової держави, вона сприяє процесам національного визволення, забезпечення суверенітету нації, розвитку національної державності [1, с. 62].

Однак упродовж усього періоду існування та через об'єктивні історичні події демократія в Україні перебуває лише на етапі свого формування, оскільки її політико-правовий і соціальний фундамент методично та жорстко руйнувалися, а науковець О. Скрипнюк зазначає, що «...значна частина тих інститутів демократії, які ефективно діють і розвиваються в країнах усталеної демократії, в Україні характеризуються низьким рівнем ефективності» [2, с. 6–7].

Останнє значною мірою можна пояснити й тим, що більшість інститутів прямої та опосередкованої демократії, зокрема місцеве самоврядування, яке закріплене юридично як самостійна структурно-функціональна система влади на місцях, переважно розглядаються

окремо від механізму демократичної держави. Водночас демократія і самоврядування – різні поняття.

Процес вдосконалення національного законодавства у сфері місцевого самоврядування може стати набагато ефективнішим завдяки аналізу науково обґрунтованих ідей українських мислителів середини XIX – кінця XX століття стосовно української демократичної державно-правової концепції та місцевого самоврядування.

Стан дослідження. У другій половині XIX ст. – початку XX ст. вершиною демократичної думки в Україні були погляди мислителів та громадських діячів: В. Білозерського, В. Вернадського, В. Винниченка, М. Грушевського, М. Гулака, М. Драгоманова, Б. Кістяківського, М. Костомарова, А. Кримського, П. Куліша, П. Марковича, М. Міхновського, О. Навроцького, С. Подолінського, О. Терлецького, І. Франка, Т. Шевченка та ін. Їхня доктрина презюмувала утворення демократичних суверенних республік у Росії, проповідувались ідеї соціально-правової рівності та самоврядування, уявлення про республіку набули значення абсолютних ідей тощо.

Метою статті є аналіз ідей мислителів, громадських діячів середини XIX – кінця XX століття, які зробили значний внесок у становлення і розвиток української демократичної державно-правової концепції стосовно взаємоіснування місцевого самоврядування та держави.

Виклад основних положень. Самоврядування було і залишається однією з головних форм здійснення народовладдя у вигляді соціального управління шляхом спільного вирішення людьми питань місцевого значення. Для самоврядування притаманним є поєднання суб'єкта та об'єкта управління, що не є характерним для демократії. Однак місцеве самоврядування пов'язане з демократією, хоча перше – явище суспільне, а не державне, оскільки у сфері державного управління органи і посадові особи місцевого самоврядування уповноважені здійснювати повноваження, що делеговані їм державою. Отже, під час вирішення питань державного значення самоврядні структури «підключаються» до державного механізму організації та здійснення демократії і є невід'ємною складовою механізму народовладдя в державі.

У другій половині XIX ст., під впливом ідей М. Костомарова та інших кирило-мефодіївців, з'являється цілий напрям дослідників, які увійшли в історію під назвою народницької школи в українській політико-історичній науці, що розвивалася в руслі широкого руху українського народництва, яке виникло значно раніше за російське – у першій чверті XIX ст.

В. Винниченко, М. Грушевський, М. Драгоманов, С. Подолинський, О. Терлецький та інші вважаються найбільш видатними представниками української демократичної думки в державі і праві кінця XIX – початку XX ст. Поряд із питаннями щодо абсолютних ідей прав, свобод, рівності вони порушували проблеми української громади, розглядаючи її нерозривно з державою та вбачали у ній силу, здатну здійснити корінні соціально-політичні перетворення в суспільстві, твердо вірили у те, що власність громади стане економічною основою демократичної держави і права у суспільстві майбутнього.

М. Драгоманов посідав особливе місце у розвитку демократичної течії української політичної думки XIX ст. Стрижнем його політичної програми були провідні на тоді ідеї конституціоналізму та політичної свободи в поєднанні зі свободою особистості та повагою до людської гідності. Він виступав за політичну децентралізацію, впровадження широкого місцевого самоврядування як засобу подолання конфліктів між державою та суспільством, уважаючи демократію можливою лише за умови надання широким масам змоги брати безпосередню участь у здійсненні влади та впливу на неї. Він схилився до особливого поцінування громадської самоорганізації як противаги деспотичній державній владі. Його позитивні ідеали формувався, зокрема під впливом устрою Швейцарської федерації, життєдіяльність якої він досліджував під час еміграції та під впливом ідей французького соціаліста анархічного спрямування – П.-Ж. Прудона. М. Драгоманов пропонував долати конфлікти між державою і суспільством за допомогою максимально можливої політичної децентралізації й широкого місцевого самоврядування.

Усю суспільно-політичну організацію він формує знизу догори – від громад, які є первинними осередками суспільного життя, до центральних органів влади – двопалатного законодавчого органу, який діє на зразок американського конгресу. Для М. Драгоманова держава – це «...вільна спілка» місцевих самоуправ, у прямиї залежності від яких перебуває центральний уряд, і в його праці «Передне слово» до «Громади» (1872 р.) окреслено саме такий ідеал суспільного устрою, яке Ю. Левенець називає «...першою новітньою українською політичною програмою» [3, с. 206].

У «Вольному слові» М. Драгоманов намагався звернути увагу на прояв самоорганізації і самодіяльності народних мас, а також на зв'язок соціально-економічного питання з питаннями політичного і адміністративного самоврядування, в чому вбачав основу майбутніх соціально-економічних перетворень [4, с. 649–650].

Водночас, на думку М. Драгоманова, характерною рисою громад є їхнє самоврядування, що виражається у таких формах, як народні збори, віче, копа. Для громад характерним є не лише демократичне управління, а й громадська власність. М. Драгоманов у своїх працях: «Историческая Польша и великорусская демократия» та «Вольный Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы» вперше у Російській імперії детально обґрунтовує своє бачення щодо української системи місцевого самоврядування на засадах демократизму, федералізму та самоврядування народу та називає такі важливі організаційно-правові засади системи місцевого самоврядування: урахування національних особливостей кожної країни; самоуправління общин і областей у формуванні «знизу вгору» політично вільної держави; свобода всіх «живих складових народу», взаємозалежність політичної свободи і місцевого самоврядування, водночас організація центральної влади в державі, як проблема другорядна, цікавить його мало. У концепції М. Драгоманова «Держава виступає як «вільна спілка» локальних самоуправ, кожна з яких зокрема і всі разом становлять основу державного життя, а центральна влада – це тільки доповнення до самоуправної влади».

У конституційному проекті «Вільної Спілки» М. Драгоманов доволі детально обґрунтовує ідею політичної децентралізації, основою якої мало стати запровадження «самоуправи» громад, волостей, повнів, земель, кожна з яких «...має свою внутрішню самостійність і незалежність стосовно інших самоуправ, незалежно вищого чи нижчого тину». Отже, шлях досягнення Україною незалежності М. Драгоманов вбачав у федерації, однак не у національній, а – політично-територіальній із наданням національностям широкої автономії в питаннях культури. Політичну свободу він визначає як поєднання прав людини і громадянина і самоуправління місцевого (общинного, волосного, повітового, обласного) та державного.

Демократизм С. Подолинського доволі яскраво проявився у його поглядах на політику, яку він розглядав, як: «практичну сторону економіки», «сукупність практичної суспільної діяльності, яка зачіпає зовнішні форми суспільного життя і скерована на укріплення і розвиток державного устрою в суспільстві» [5, 7, 8].

Цей діяч підкреслював, що тільки народне самоврядування забезпечить трудівникам истинну свободу. Україна майбутнього, на думку С. Подолинського, – це спочатку федеративна республіка об'єднаних добровільно громад, а згодом – член великого всенародного вольного союзу, інтернаціональної федерації.

За словами С. Подолинського, громада – це орган самоврядування народу, а «...найбільша з громад охоплює весь український народ». С. Подолинський пропонує республіканську форму державного устрою із якомога ширшим та безпосереднім здійснення народом свого суверенітету [6, с. 17–18].

Він був глибоко переконаним, що вихідний елемент утворення держави – початок розпаду сільської громади, під якою він розумів утворену певним чином групу людей, яка володіла спільним майном і колективно його використовувала для розподілу продуктів порівну між її членами. Керівництво питаннями повсякденної діяльності він вважав за доцільне покласти на волосні та повітові органи, які складаються із обраних народом представників – депутатів, а питання управління, що виходять за ці визначені межі, вирішуватимуться на зборах усього народу – «усієї громади». Водночас кола всіх функцій, що виконуватимуться волосними та повітовими органами, С. Подолинський не визначає, як і не вказує, які державні, громадські чи господарські питання повинні вирішуватися, безпосередньо народом – громадою.

О. Терлецький, досліджуючи походження держави і права в єдиному потоці виникнення суспільства, вважав, що у майбутній державі буде широко розвинуто самоврядування «громад», областей і національностей, а шлях до такої держави він вбачав у боротьбі за політичні права і свободи.

«Громада – це початкова найменша адміністративна одиниця, – писав про громадівський устрій І. Франко, – із громад складаються повіти, із повітів – край, а з країв – держава. Якщо б порівняти її з людським організмом, то громада – це ті найменші клітини, з яких складається усе тіло і кожна її частина» [7, с. 61].

Початкова наукова державотворча концепція М. Грушевського та, відповідно, запропонований ним варіант системи місцевого самоврядування, також розвивалась не без впливу М. Драгоманова, у руслі федералістичної теорії. Однак М. Грушевський критично ставився до його ідей про встановлення обласної автономії, вважаючи організацію самоврядування саме на національній основі більш прийнятним засобом подолання національних проблем.

1917 року в своїх працях: «Хто такі українці і чого вони хочуть?» [8] та «Вільна Україна» [9] М. Грушевський надає глибоке теоретичне обґрунтування та окреслює схему традиційної для передової української політично-правової думки моделі широкого самоврядування, називаючи її «устроєм демократичним – щоб народ сам собою правив», як «...у селі

все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краї».

Уточнюючи свої погляди стосовно вітчизняної моделі самоврядування та беручи до уваги невідворотність настання перехідного періоду та форм, М. Грушевський вносить доповнення ідеї у «Вільній Україні»: «Завданням найближчих днів являється організація українських комітетів по волостях і містах, де їх ще нема, комітетів повітових так само, і об'єднання їх в густу організовану сіть – губернську, об'єднану губернськими українськими комітетами. Після переведення сеї роботи повітові й губернські комітети повинні бути вибрані делегатами з місцевих комітетів, від організацій просвітних, економічних і партійних, які працюють в сім окрузі – по організаційній схемі Центральної Ради» [10, с. 208].

Центральна Рада прихильно ставилася до інституту місцевого самоврядування, однак практично всі її документи та акти фактично передбачають підпорядкування його органів центральному урядові. Водночас М. Грушевський прагнув відмовитися від декларативного закріплення конституційно-правового статусу місцевих рад, а предметом конституційного регулювання статусу органів місцевого самоврядування вбачав їхню юридичну природу, засновану на законі самоорганізації громадян сільських і міських громад для задоволення своїх колективних життєвих потреб за рахунок власних коштів і державного фінансування.

Місцеве самоврядування, на його думку, означає самоврядування в місцях проживання людей. За межами населених пунктів самоврядування стає регіональним, бо охоплює вже не окремі пункти, а й населення відповідної території. На думку М. Грушевського, місцеве самоврядування має здійснюватися на рівні повітів і волостей, гарантуватися основним законом країни [11, с. 183; 12, с. 5].

Він також обгрунтовував повноваження й юридичну основу самоврядних областей, які слід встановити конституцією, а не центральним парламентом.

В Україні у першій чверті ХХ ст. (особливо під час відродження української державності 1917–1920 рр.) немало зусиль щодо поширення передових світових ліберальних ідей доклали: В. Вернадський, А. Кримський, Б. Кістяківський та М. Міхновський. Їхні ідеї містили поєднання патріотизму з європейським світоглядом на правові підвалини української державності та демократії.

Вагомим внеском у розвиток теорії демократії в Україні є ідеї видатного представника та діяча В. Липинського, який висунув та про-

аналізував свою теорію української трудової монархії, що ґрунтувалися на традиціях інституту спадкового гетьманства та станової представницької влади. Однак існування спадкової влади гетьмана ставить під сумнів можливість досягнення ефективного результату від впровадження демократії, оскільки гетьман – особа, яка не обирається всім народом, наділена значною компетенцією впливу на гілки влади, тому не зовсім «вкладається» у механізм демократичної держави.

На зламі XIX і XX ст., коли почалась капіталізація, у вигляді земств та інших організацій активно створювалися й інститути громадянського суспільства, зростає політична активність, а суспільне життя в Україні ґрунтувалося на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Але цей процес відбувався, з одного боку, через накопичення суперечностей між потребами та спробами модернізації країни, з іншого, – через наявність міцних традицій деспотичного правління.

За період панування в Україні радянської тоталітарної системи українська демократична державно-правова концепція, «перевтілюючись» у догматичну теорію «наукового комунізму», втратила ті значні надбання мислителів дореволюційної доби та еміграції, не витримавши жорсткої диктатури «соціалістичної демократії».

Існують різні погляди щодо існування демократичної держави, громадянського суспільства та місцевого самоврядування в Україні в період панування комуністичного режиму в XX столітті. Однак достатніх підстав стверджувати про те, що в умовах радянського тоталітаризму існувало громадянське суспільство, демократична держава (публічність, гласність, наявність незалежної преси, суспільна активність особи незалежно від держави тощо) немає.

Висновки. Ідея громадівського устрою XVII–XVIII ст. не є тожодною зразку сучасного місцевого самоврядування. Цей устрій необхідно розглядати радше як революційну модель територіального самоврядування, яка мала на меті самоорганізацію населення у більш чи менш вільні від держави сільські та міські громади, котрі водночас були її суспільною основою. Основними завданнями цих громад були: підтримка нового конституційного ладу і в разі необхідності – його захист, вирішення внутрішніх громадівських справ, самозахист від зазіхань на права громади та забезпечення відповідного порядку на своїй території. Інакше кажучи, громади повинні були дбати не тільки про місцеві, але й про загальнодержавні справи. Вони виконували роль суспільної опори нового конституційного ладу, будучи першоосновою молодого громадянського суспільства.

Одним із головних чинників, що безпосередньо належать до порушеної у темі дослідження проблеми, був вплив науково-теоретичних пошуків та практики створення в межах Московської імперії земської системи місцевого самоврядування. Саме цей чинник і став для вітчизняних учених вагомим стимулом до осягнення національного характеру через посередництво аналізу різноманітних історично зафіксованих форм місцевого самоврядування. Вони небезпідставно намагалися довести самотність характеру українського народу через неповторність його самоврядного досвіду, для узгодження особливостей із тогочасними політико-економічними реформами.

Останній у поєднанні з першими двома чинниками надає підстави, через посередництво аналізу історико-політологічних поглядів низки визначних українських учених і громадсько-політичних діячів досліджуваного періоду, з'ясувати проблеми самоврядних потенцій української ментальності.

Нині, коли в світі демократичні процеси вийшли на новий якісний рівень, український народ врешті-решт отримав можливість сформувати свою країну на принципово нових визнаних більшістю світових держав демократичних засадах та цінностях, а це, своєю чергою, вимагає створення нових підходів щодо теорії демократичної держави, громадянського суспільства, місцевого самоврядування, формування відповідної стратегії і тактики демократичного розвитку в XXI столітті держави Україна.

З огляду на сказане, дослідження і розвиток концепції демократичної держави та організації місцевої влади розпочаті в Україні та її подальше реформування повинне відбуватися з урахуванням оптимального співвідношення держави (як управлінського центру) та самоврядування (уповноважені органи на місцях) у теорії та на практиці з чітким визначенням реальних можливостей останнього з метою розвитку демократії в Україні.

1. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 2: Д–Й. – 744 с.: іл.

2. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір: (концепції, моделі та суспільна практика) / О. В. Скрипнюк. – К.: Логос, 2006. – 368 с.

3. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття) / Ю. Левенець. – К.: Стилюс, 2001. – 585 с.

4. Драгоманов М. П. Собр. полит. соч.: в 2 т. / М. П. Драгоманов. – Париж: Изд-во редакции «Освобождение», 1905. – Т. 2. – 719 с.

5. Сокурено В. Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий). – Изд-во Львов. ун-та, 1966. – 266 с.
6. Подолинський С. А. Вибрані твори / уряд. Л. Я. Корнійчук / С. А. Подолинський. – К.: КНЕУ, 2000. – 328 с.
7. Франко І. Що таке громада і чим би вона повинна бути? / І. Франко // збір. творів: у 50 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 175.
8. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський. – К.: Знання України, 1991. – 240 с.
9. Грушевський М. Вільна Україна // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали: у 3 т. / упор. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – Т. 1. – 510 с.
10. Основи етнодержавознавства: підручник / за ред. Ю. І. Римаренка. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.
11. Мірошніченко М. І. Історія вчень про державу і право / М. І. Мірошніченко, В. І. Мірошніченко. – К., 2004. – 224 с.
12. Институты самоуправления: историко-правовое исследование / В. Г. Графский, Н. Н. Ефремова, В. И. Карпец; отв. ред.: Л. С. Мамут. – М.: Наука, 1995. – 301 с.

Мельник А. А. Политическая децентрализация и широкое местное самоуправление в Украине как средство преодоления конфликтов между государством и обществом: идеи отдельных мыслителей середины XIX – начала XX века

Проанализированы идеи украинских мыслителей, общественных деятелей середины XIX – конца XX века, которые внесли весомый вклад в становление и развитие украинской демократической государственно-правовой концепции, относительно особенностей местного самоуправления на территории нашего государства. Исследованы современные подходы законодателя о введении особого порядка организации и осуществления местного самоуправления в контексте децентрализации власти в Украине.

Ключевые слова: *государственно-правовая концепция, особенности местного самоуправления, децентрализация.*

Melnyk A. A. Political decentralization and broad local government in Ukraine as a means to resolve conflicts between state and society: ideas of individual thinkers of the mid-nineteenth – early twentieth century

The analysis of individual ideas Ukrainian thinkers, public figures of the mid XIX – the end of the twentieth century that have made a significant contribution to the development of democratic Ukrainian state legal concepts concerning peculiarities of local government in our country is made. Modern approaches of the legislator to introduce a special procedure and organization of local government in the context of decentralization of power in Ukraine.

Idea of community structure of the seventeenth and eighteenth centuries is not identical to the modern ideas of local government. This system should be seen more as a revolutionary model of local government, which was designed to self-organization of population in a more or less free from the state rural and urban communities that were at the same time its social base. The main objectives of these communities were: support for a new constitutional order and if necessary – his defense solution internal affairs of community, self-defense against the encroachments on the rights of the community and to ensure the proper order on its territory. In other words, the community had to take care not only about local affairs, but also about national affairs.

Now that the world's democratic processes have reached a new level of quality, Ukrainian people finally got an opportunity to build their own country in a fundamentally new world powers recognized by the majority of democratic principles and values, and this in turn requires the development of new approaches to democratic theory state, civil society, local authorities, development of an appropriate strategy and tactics of democratic development in the twentieth century states – Ukraine.

To conclude with, researching and developing the concept of a democratic state and local government organization, started in Ukraine and its further reform should be based on best value for the state (as the administrative center) and government (local authorities) in theory and in practice, with a clear definition the last real opportunities for the development of democracy in Ukraine.

Key words: *public-legal concept, especially local government, decentralization.*

Стаття надійшла 06 жовтня 2014 року

УДК 296:340.116

В. В. Рожко

ОСОБЛИВОСТІ ІУДЕЙСЬКОГО (ЄВРЕЙСЬКОГО) ПРАВА

Розглянуто основні риси системи іудейського (єврейського) права. За суттю і характером іудейська правова система розглядається як древнє релігійне право. Іудейське право у формально-юридичному контексті вважається світським, яке інтегрує норми світського законодавства і релігійного іудейського права.

Відображено основні характеристики судової системи, джерела права, моральні та правові норми. Акцентовано на особливій ролі рабинатських судів у суспільно-політичному житті Ізраїлю, застосуванні ними іудейського (єврейського) права. Здійснено аналіз судової ієрархії Ізраїлю, їх характеристики, вивчено призначення та повноваження; вплив судів на суспільно-політичне

життя громадян Ізраїлю. Висвітлено систему захисту прав людини на прикладі основних законів про свободу, честь і гідність особистості, надано характеристику основних законів. Також розглянуто вплив різних типів права на іудейський судовий розсуд.

Ключові слова: *іудейське право, іудаїзм, моральні і правові норми, джерела права, судова система, єврей, тлумачення, закон, злочин, вирок, розсуд, суд, Талмуд, Тора, Бог, спори, захист прав людини, гідність, честь, правосуддя, Рабинат, справедливість.*

Постановка проблеми. Історія розвитку єврейського права є унікальною. Виникнувши понад три тисячоліття тому, воно здолало шлях, який не змогла осилити жодна інша правова система. Річ у тому, що наука традиційно розглядає виникнення й існування права і держави як нерозривні явища, що обумовлюють один одного. Із цієї загальної закономірності вирізняється тільки історія становлення іудейського права. Євреї як нація спочатку сформували свою державу – Єврейське царство, яке через внутрішні суперечності розділилося на два – Іудею (південне царство) й Ізраїль (північне царство). У межах саме цих держав певний час існувало й розвивалося іудейське право. Однак після падіння обох єврейських царств євреї надовго втратили свою державність. Звичайно, коли право позбавлене державної підтримки, існувати воно не може й поступово відмирає. Така доля спіткала багато правових систем, які зникли опісля падіння держави. Однак єврейське право не тільки не деградувало й не загинуло, а й змогло розвиватися саме період, втрати державності. Отож, іудейське право упродовж майже двох тисячоліть існувало й розвивалося в умовах повної відсутності державності, відповідно державної підтримки цього важливого соціального інституту. Такий феномен розвитку іудейського права, за всієї його нелогічності з людської точки зору, вартий дослідження.

Стан дослідження. Іудейське право є одним із найбільш цікавих об'єктів дослідження багатьох учених – істориків і теоретиків права, компаративістів, релігієзнавців.

Однак саме компаративісти не приділяють цій системі належної уваги. У дослідженнях багатьох відомих учених питання іудейського права не досліджуються (Р. Давид, К. Цвайгерт, Р. Леже, Ю. А. Тихомиров, А. Х. Саїдов та ін.). Лише деякі вчені виділяють і досліджують цю правову систему (зокрема, М. М. Марченко, О. Ф. Скакун). Відтак у вітчизняній науці існує певна прогалина у дослідженні характерних рис і особливостей іудейської (єврейської) правової системи, її відмінностей від інших національних і релігійних систем.

Мета статті – захистити право людини на повагу, свободу, поєднавши його з основними цінностями Ізраїлю як свободної і демократичної держави.

Виклад основних положень. Іудейське (єврейське) право є однією з найдавніших правових систем світу релігійного типу, регулює суспільні відносини всередині єврейської общини, що сповідує іудаїзм. Її історія налічує більше трьох тисячоліть.

Іудейське право – сукупність підтримуваних державою релігійних, моральних і правових норм, принципів і правил, що виникли усередині єврейської общини на основі релігії іудаїзму.

За суттю і характером іудейська правова система розглядається як древнє релігійне право, що впливає на сучасну суспільно-політичне та правове життя Ізраїлю. Іудейське право вважається у формально юридичному аспекті світським правом, що інтегрує норми світського законодавства і норми релігійного іудейського права.

Аналіз історії виникнення та розвитку іудейського права, його джерел, правосвідомості та правової культури, практики застосування та співвідношення з іншими правовими системами дозволяє виділити найбільш характерні особливості іудейської (єврейської) правової системи як складової релігійно-правової системи.

У досліджуваній правовій системі відсутній принцип формальної рівності людей. На відміну, наприклад, від європейських правових систем, у яких цей принцип визнаний загальнолюдським, іудейське право наділяє людину різним правовим статусом – правами та обов'язками залежно від приналежності до певної групи, виділеної за різними критеріями, – статевим, національним, релігійним або соціальним. Отож, іудейську (єврейську) правову систему можна визначити як релігійно-правову, яка регулює суспільні відносини всередині єврейської громади, яка сповідує іудаїзм. Разом з іншими релігійними системами канонічного, мусульманського та індуського права вона поєднується в релігійно-правову сім'ю і утворює один із чотирьох основних типів права, які існують сьогодні в світі.

Джерелом права іудеїв є священні писання Танаха, куди входить Біблія [1], точніше, та її частина, яка містить П'ятикнижжя Мойсея або «Тора», Пророки – стародавні хроніки і пророцтва «Невиим» і Писання – «Кетувим» (Агіографи, або літературні тексти ліричного, історико-описового або повчального характеру), інакше – Старий Завіт. Інше джерело – Талмуд. Це збірник стародавніх священних писань, що складається з текстів (Мішна) та їх тлумачень єврейськими

священнослужителями – рабинами (Гемара). Багато дослідників визнають, що як джерело іудейського права Талмуд має більший авторитет і значення, ніж Старий Завіт.

Головна особливість іудейського права полягає в тому, що воно є складовою іудаїзму. Це виявляється в їх загальному походженні, а також у спільності їх джерел.

Ще одна особливість іудейського права полягає в тому, що для нього, на відміну від інших правових систем, характерний мононаціональний характер, тобто дія іудейського права поширюється тільки на одну націю – євреїв. Необхідно зазначити, що найважливіша функція іудейського права полягає в забезпеченні цілісності єврейського суспільства і підтримці його духовно-етичної і релігійної єдності.

Особливістю іудейського права є також принцип богообраності іудейського народу, його виділення Богом серед інших народів. «Ти народ святий для Господа, Бога свого, – стверджується у «Повторенні Закону» стосовно іудейського народу, – тебе вибрав Господь, Бог твій, щоб ти був Йому вибраним народом зо всіх народів, що на поверхні землі» (7; 6) [1, с. 219]. «Я – Господь, Бог ваш, що відділив вас від тих народів», – йдеться в книзі «Левит». «І не будете ви ходити за звичаями люду, що я виганяю перед вами, – попереджає Бог іудеїв, – бо все те робили вони, – і Я їх обридив» (20; 23, 24, 26) [1, с. 146–157]. Для дотримання цього принципу право суворо забороняло дії, спрямовані на асиміляцію з іншими народами. Зокрема, в іудейському праві панувало табу на шлюби з неєвреями, звернення до неєврейських судових організацій та ін. «І не споріднюйся з ними: дочки своєї не даси його синові, а його дочки не візьмеш для сина свого, бо він відверне сина твого від Мене», – йдеться у «Повторенні Закону» (7; 3, 4) [1, с. 216].

Важливою особливістю іудейського права є також те, що воно впродовж більшої частини своєї історії існувало і розвивалося без єврейської держави. Цьому сприяли два чинники: внутрішній, в основі якого – сутність і характер єврейського права і його роль у духовному та культурному житті народу; і зовнішній – обумовлений державно-правовим сприйняттям понять влади та судочинства.

Внутрішній фактор – основа характеру єврейського права, яке є релігійним і національним. Релігійним, бо, відповідно до основ єврейської віри, джерело єврейського права – Божественне Одкровення. Життєва сила і стійкість релігійних інститутів, які визначають своє ставлення до творця, таких, як молитви, дотримання суботи і свят, закони кошерності, не постраждали тому, що народ виявився у вигнанні, життєздат-

ність законів, що визначають відносини між людьми, між особистістю і колективом, і що стосуються торгівлі, праці, матеріального збитку, кримінального права тощо, повністю збереглися і продовжували розвиватися в діаспорі в межах Єврейської автономної громади. І в тих, і в інших – у суто релігійних установах і в суто юридичних – єврейська думка знаходить вирішення всіх проблем в єдиному джерелі – Торі.

Отже, вивчаючи Тору і релігійне право, євреї заучували основи юридичних прав. Це послугувало основою для формування певних принципів: як єврей зобов'язаний дотримувати «релігійні» приписи, щоб не згрішити, так він і повинен найсуворіше дотримуватися і «юридичних» законів іудаїзму, бо порушення їх – не менш тяжкий проступок. Релігійний характер і тих, і інших з особливою силою підкреслять на вищому щаблі єврейських цінностей – у письмовій Торі.

І, незважаючи на те, що єврейський народ втратив власну територію, іудейське право, як і раніше, залишалося живим правом єврейської общини, що діяло для тих, хто проживає в різних країнах світу. Цьому істотно сприяла наявність судової та адміністративної автономії єврейських громад у різних країнах. У результаті за століття накопичилося величезна кількість судових рішень із різних питань, що також сприяло розвитку іудейського права. Норми іудейського права переважно містять обов'язки і заборони. Як і в інших релігійних системах, в іудейському праві переважають норми, що забороняють і зобов'язують над тими, що уповноважують; імперативні над диспозитивними. Акцентуючи на цій рисі, деякі ізраїльські вчені характеризують іудейське право як комплекс «всеосяжних обов'язків, що регулюють всі аспекти єврейського життя» [2, с. 911]. Вони охоплюють норми, які впорядковують ставлення членів іудейського суспільства до Бога, його законів і заповідей, релігійних ритуалів, своєї держави, суспільних інститутів, інших членів громади та іновірців. У деяких випадках прямо передбачені санкції за порушення певних норм. Так, заборона «Не убий» підкріплюється санкцією «Хто вдарить людину так, що вона помре, буде страчений» [1, с. 74].

Єврейський народ без своєї державності розвивався майже два тисячоліття. Тільки 1948 року він утворив свою державу Ізраїль. Проте єврейське право і право Ізраїлю – це різні правові системи.

Насамперед це джерела права, що залишилися в спадщину Ізраїлю від Османської імперії і Великобританії. Вони застосовуються на основі Декрету, прийнятого 1948 року, який передбачав, що закони, які не суперечать Декларації незалежності і законам Ізраїлю, зберігають

свою юридичну чинність. Окремою підсистемою є мусульманське право, що застосовується всередині арабської громади Ізраїлю. Причому, згідно із законом про судову владу від 1984 року, мусульманське право застосовують шариатські суди, що вирішують питання, пов'язані з особистим статусом (шлюби, аліменти, розлучення, усиновлення та ін.). Крім того, як основну підсистему виокремлюють сучасне ізраїльське право, прийняте після проголошення незалежності. Нині його джерелами є закони, підзаконні акти, судові прецеденти і правові звичаї.

Специфікою правової системи сучасного права Ізраїлю є також відсутність у системі джерел права конституції як єдиного політико-правового документа, що має вищу юридичну силу. В Ізраїлі її замінюють окремі Основні закони. Сьогодні прийнято понад десять таких законів (про Кнесет, президента, уряд, судоустрій, вибори та ін.). Основні закони приймаються і змінюються в такому ж порядку, як і звичайні. Основна відмінність полягає в тому, що вони не можуть бути припинені чи змінені постановами про надзвичайний стан. Ще однією їхньою особливістю є наявність так званих «укріплених» статей, що змінюються не простою, а кваліфікованою більшістю голосів членів парламенту. 1955 року було закріплено пріоритет Основних законів над звичайними, а Верховний Суд отримав право перевіряти зміст звичайних законів на відповідність Основним.

Професор З. Фальк стверджує, що в іудейському праві «на абсолютно однаковій основі» діють: норми, що закріплюють процедуру відправлення релігійного культу і ритуалів; релігійні норми, що регламентують поведінку іудеїв у приватному та суспільному житті; норми, створювані і застосовувані нині в процесі повсякденної діяльності судами [3, с. 260]. Своєю чергою, І. Ш. Шифман у вступній статті до книги «Вчення. П'ятикнижжя Мойсея», ґрунтуючись на тексті книги Хронік II, (19:4-11) [1, с. 510–511], зазначає, що іудейсько-ізраїльська юридична думка епохи становлення П'ятикнижжя вирізняла три групи правових установлень і можливих спорів: про крові (ben dam le dam), про Учення і заповіді (ben tora le mitsva), про закони і вироки (le huqqim u le mishpatim). Ймовірно, перша група містила встановлення з приводу пролиття крові і вбивства, друга – з приводу сакральних злочинів і третя – з приводу статусу окремих осіб, зобов'язань і претензій.

Відповідальність за управління євреями у повсякденному служінні Богу спочатку стосувалася священників і суддів.

У єврейській традиції «священики» (коганим) – це нащадки Аарона, брата Мойсея, котрий належав до коліна Левія. У давні часи

вони служили в Храмі. Суддями були мудреці, необов'язково у складі священиків. Ті та інші були тлумачами Тори, єврейської біблії.

Право священиків і суддів інтерпретувати Тору зафіксовано у письмовій Торі: «Коли б у суді була тобі неясна справа між кров'ю та кров'ю, між суперечкою та суперечкою ... І прийдеш до священиків-левитів і до судді, що буде в тих днях, і допитаєшся, і вони дадуть тобі слово присуду ... Ти поступиш за законом, що навчать тебе, і за вироком, що скажуть тобі, не відступиш ні праворуч ні ліворуч від слова, що подадуть тобі» (17:8-11) [1, с. 231].

Згодом священики розпочали в основному вирішувати державні питання служіння в Храмі, а судді – тлумачити Тору.

Деякі судові функції в Ізраїлі покладені на суддів релігійних іудейських (раввинських), мусульманських (шаріатських і судів шийтської секти друзів), різних християнських судів, юрисдикція яких обмежена справами про «особистий статус громадян». Такі суди застосовують релігійно-правові норми і ухвалюють загальнообов'язкові рішення у галузі сімейного та спадкового права.

Захист прав людини в Ізраїлі є в основному прерогативою органів правосуддя і пояснюється тим, що в країні досі відсутня конституція. 1992 р. в Ізраїлі прийнято два Основні закони – Основний закон про професійну свободу і Основний закон про гідність і свободу особистості. Прийнято вважати, що з уведенням цих законів Ізраїль отримав формальну конституцію. Ці закони відкрили шлях для судового перегляду парламентського законодавства [4, с. 72].

Всі питання особистого статусу громадян вирішуються судами рабинів, які діють на основі талмудичного права. Рабинат виконує значну роль у суспільно-політичному житті країни, особливо в галузі освіти. Релігійні навчальні заклади становлять 30% усіх середніх навчальних закладів Ізраїлю. У більшості міст, наприклад у Тель-Авіві, у Єрусалимі, в суботу не працюють громадський транспорт, аеропорти і т. д.

Іудейське право важливе, але лише частина загальної системи ізраїльського права, що формується після проголошення його незалежності.

Іудейське право застосовується рабинатськими судами, які, згідно із законом 1984 р., є складовими судової системи Ізраїлю і мають виняткову юрисдикцію щодо всіх справ, які стосуються шлюбів і розлучень, а також деяких інших. Рабинатські суди діють на підстав талмудичного права.

Згідно із законом про основні права 1980 р., правова система Ізраїлю стала повністю незалежною від англійської правової системи.

Цей закон складається з двох статей. Перша закріплює положення, згідно з яким рішення британської адміністрації про привілейований статус англійського законодавства скасовуються. Друга – указує, чим повинен керуватися ізраїльський суддя у вирішенні спірних питань, а саме: якщо він не знаходить норму, що дозволяє вирішити спір, у писаному законі, судовій практиці, то він повинен ґрунтуватися на принципах свободи, справедливості, миру і спираються на єврейські традиції.

Правова система Ізраїлю має змішаний характер: у ній є елементи романо-германського і загального права, а також релігійного-іудейського та ісламського. Отож, іудейське право стало частиною його правової системи, але не його основою. Це пояснюється тим, що правова система Ізраїлю є територіальним правом, тобто його дія поширюється на всіх громадян, які проживають на означеній території.

Як зазначає В. П. Воробйов, нашарування двох різних основоположних правових систем – позитивного державного права і традиційного релігійного закону – досі створюють джерело конфліктів у судовій практиці і напруженості в ізраїльському суспільному житті. Водночас, не тільки ідеологічні чинники утворюють правову систему Ізраїлю. Події і небезпеки, які супроводжували народження Ізраїльської держави, не давали іншого вибору, як тимчасово прийняти правовий порядок, успадкований у країни-мандатарія [5, с. 10].

Вплив англійського загального права виявився, зокрема, у визнанні судового прецеденту повноправним джерелом права Ізраїлю, хоча англійські судові прецеденти після 1948 р. не мають обов'язкового характеру. Суди Ізраїлю зараз орієнтуються більше не на англійський, а на американський судовий розсуд. Згідно із законом 1957 р., кожен суд зобов'язаний керуватися судовим прецедентом, установленим вищим судом. Прецедент, установлений Верховним Судом Ізраїлю, є обов'язковим для всіх судів, окрім нього ж. Унаслідок цього в Ізраїлі сформувався особливий звід прецедентного права на базі рішень Верховного Суду.

Іудейське право приділяло значну увагу питанням судочинства. Навіть у той час, коли єврейський народ утратив державність, єврейська община зберегла свою ідентичність завдяки єврейському судочинству. Основні принципи іудейського судочинства відображаються в біблійних віршах: «Не творіть кривди в суді; не упереджай убогому, не догоджай великому; по правді суди ближнього твого»; «І роби справедливе і добре в очах Господа»; «Закон один буде для вас і для прибульця і для уродженця землі»; «І на трьох основах стоїть світ – на пра-

восудді, на істині і мирі»; «По істині і справедливості, ради миру судіть в брамах наших» [1, с. 941–943, 1052–1053]. Ці принципи значно впливають на сучасну судову систему Ізраїлю, зокрема за допомогою функціонування релігійних (рабинатських) судів.

У сучасному Ізраїлі судова система функціонує відповідно до Закону про судову владу 1984 р. Є світські і релігійні суди. Світські суди охоплюють: світові, окружні, Верховний і особливі. Найнижчою інстанцією є світовий суд (його склад – 1 суддя), який вирішує судові справи про злочини невеликої або середньої тяжкості, за які передбачено покарання у вигляді позбавлення волі не більше 7 років.

Окружний суд (1–2 судді) – не лише апеляційна інстанція щодо рішень світового суду. Він розглядає справи про злочини більшої тяжкості, також складні справи, зокрема про банкрутство, економічні конфлікти. У компетенцію окружного суду входить розгляд скарг ув'язнених.

Верховний Суд («Високий суд справедливості», 12 суддів) як вища судова інстанція виносить ухвали, які є обов'язковими для органів усіх галузей влади, – судової, законодавчої, виконавчої. Він має широкі повноваження:

- 1) слугує вищою апеляційною інстанцією у всіх справах;
- 2) має право втручатися в судочинство нижчих судів, звільняти осіб, незаконно узятих під арешт, і осіб, засуджених без доведеної провини;
- 3) зобов'язаний розглядати скарги і позови проти уряду, державних органів і посадовців (як перша і остання інстанція);
- 4) покликаний дозволяти юрисдикційні спори між світськими (світовими) і релігійними судами.

Особливі суди (1 суддя) можна назвати спеціалізованими, оскільки вони мають чітко означену юрисдикцію: транспортні суди, трудові, військові, муніципальні, адміністративні, суди у справах неповнолітніх.

У Ізраїлі діє равинський, мусульманський, християнський (офіційно визнані 10 християнських громад) і друзький релігійні суди. Юрисдикція релігійних судів поширюється на питання, пов'язані з особистим статусом громадян, з управлінням культовим майном і релігійними пожертвуваннями. У низці аспектів вона збігається з юрисдикцією окружних судів. Що стосується питань усиновлення, правонаступництва, заповіту і спадкоємства, то вони не підлягають винятковому веденню мусульманських, християнських і друзьких судів.

Серед релігійних судів особливе місце належить рабинатським судам. Це зумовлено тим, що євреї становлять більшість громадян

Ізраїлю. Діяльність цих судів регламентується законом про юрисдикцію рабинатських судів 1953 р. До виняткової юрисдикції цих судів належать справи, пов'язані з особистим статусом євреїв: шлюб і розлучення, спори про дітей, аліменти, розділ майна, звільнення від левіратського шлюбу, пов'язаного з тим, що, за законами Тори, вдова зобов'язана вийти заміж за брата померлого чоловіка та ін.

До структури рабинатських судів входять окружні суди, що діють у дев'яти містах, і Великий рабинатський суд, що знаходиться в Єрусалимі. Скасувати рішення рабинатських судів правомочний лише Верховний Суд Ізраїлю, який ще називається Вищим судом справедливості.

Рішення рабинатського суду у справах про примушення до давання згоди на розлучення або до дачі згоди на отримання розлучення є остаточними і оскарженню не підлягають.

Управління релігійними судами перебуває у віданні міністра у справах релігій. Кваліфікація суддів, спосіб їх призначення, строк перебування на посаді, платня і винагорода регулюються для рабинатського суду законом про даяну 1955 р., для ісламського суду – законом про кадї 1961 р., для друзького суду – законом про друзькі релігійні суди 1962 р.

Рішення релігійних судів, як і вироків судів, виконуються згідно із Законом про виконання 1967 р. У випадку якщо позов стосується осіб різних віросповідань, голова Верховного Суду вирішує, до якого суду передати справу.

Вплив Верховного Суду, який виступає як Вищий суд справедливості (Багац), на релігійні суди виявляється в можливості перегляду ним рішень Верховного рабината країни, якщо в цих рішеннях містяться адміністративно-правові норми, що суперечать чинному законодавству. Високий суд справедливості виступає вищою апеляційною інстанцією на рішення релігійного суду, якщо, на думку позивача, останній вийшов за межі своєї юрисдикції. Такою підставою може слугувати сумнів у тому, що якийсь учасник судового процесу – неєврей.

Високий суд справедливості дав тлумачення терміна «Єврей», розширив його традиційне релігійне поняття, яким нині користується і релігійний, і світський суди. Замість колишнього підходу, коли євреями визнавалися особи, народжені від матері-єврейки, тепер євреями вважаються діти і онуки євреїв, чоловіка (чоловік) єврея, дружини дітей євреїв і дружини онуків євреїв.

Відповідно до законів країни і рішень Високого суду справедливості, релігійні суди зобов'язані діяти в конституційних рамках дотримання законодавства країни і фундаментальних прав людини.

Окружні суди знаходяться в окружних центрах країни: Єрусалимі, Тель-Авіві, Хайфі, Беер-шеві і Назареті. Ці суди мають право розглядати будь-які цивільні справи, окрім тих, які належать до компетенції мирового і спеціальних судів. Наприклад, окружний суд розглядає спори з патентних і земельних питань, фінансових і комерційних справ та ін.

Окружні суди розглядають кримінальні справи про тяжкі злочини, тобто окрім тих, які належать до компетенції мирового суду. Вони є касаційною інстанцією у справах, розглянутих судом у незначних справах, мировим судом і деякими спеціальними судами. Більшість справ в окружних судах розглядаються одним або трьома суддями, касаційні скарги обов'язково – трьома суддями. На рішення і вирок, ухвалені окружним судом у першій інстанції, скарги надсилають до Верховного Суду Ізраїлю.

Мировий суд – це нижча ланка державної судової системи Ізраїлю. Вони діють у всіх містах та інших великих населених пунктах. Як правило, у мирових судах справи розглядає суддя одноособово.

Під час розгляду справ у суді у незначних справах встановлено спрощену процедуру і коротші строки розгляду справ. Судочинство у цих справах звільнено від багатьох формальностей. Адвокати в такі процеси не допускаються, окрім виняткових випадків – із дозволу суду. Позовні заяви до суду у незначних справах можуть бути написані від руки, а не надруковані, без дотримання встановленої в інших судах форми. Скарги на вирішення цього суду подаються до окружного суду в порядку, аналогічному скаргам на рішення мирового суду.

У судовій системі Ізраїлю особливе місце належить Державному контролерові, що діє з 1949 р., головним завданням якого є забезпечення відповідальності державного апарату перед суспільством. Для реалізації цієї мети він уповноважений перевіряти законність, економічність і ефективність дій адміністративних структур і посадових осіб.

Єврейське релігійне право – феномен не тільки у сфері юриспруденції, але і з точки зору релігії. У ньому гармонійно співіснують найважливіші релігійні принципи з цивільною мораллю. Напевно, тому його часто називають біблійним, або релігійним правом. Під ним розуміють такі, що містяться в Біблії, норми регулюють соціальні відносини і соціальний лад.

Єврейське право засноване на біблійних текстах, за всебічного вивчення яких із загального принципу робляться особисті всі практич-

ні висновки, що застосовуються в конкретних умовах. П'ятикнижжя, назване «Торою», що одночасно можна перекласти і як Закон, і як викладання, перетворилося на конституцію більше єврейського народу. Однак, незважаючи на те, 4 із 5 книг Тори (крім книги Буття), насправді повні різних заповідей та постанов. Не так просто, а часто практично неможливо з їх формулювань зробити висновок про спосіб їх виконання.

Отож, за розбіжностей у тлумаченні в іудаїзмі після канонізації П'ятикнижжя розпочали розвиватися механізми, що дозволяють безпомилково трактувати заповіді. Ці механізми отримали назву «Галаха» – це нормативна й вагома частина Усного Викладання, тобто Талмуду. Галаха глибоко охоплює всі вказівки Талмуду, всі закони і правила, що визначають відносини між Богом і людьми і людей між собою.

Законодавча функція Галахи має абсолютно авторитетне обґрунтування її установлень. Їх можна розділити на кілька основних груп. Тематично встановлення Галахи згруповані в 6 розділах Мішни, що обумовила всю подальшу літературу: «Посіви» – закони, що стосуються землеробства і відображають в основному справжнє життя єврейського народу на землі Ізраїлю, «Свято» – про свята, пости і пам'ятні дні, «Жінки» – про сімейне життя, «Збиток» – цивільне і кримінальне цілком судове право, «Святині» – про ритуали, пов'язані з Храмом, «Чистота» – про ритуальну чистоту. Деякі галахічні встановлення здавна є лише матеріалом для глибоко теоретичного вивчення, як, наприклад, храмових жертвоприношень, знання яких, згідно з традицією, знадобиться під час дарування Господом Третього храму в месіанську епоху. Інші, які мають також, здавалося б, тільки історичну та традиційну цінність, у певний момент набули абсолютно нової актуальності: наприклад, із виникненням держави Ізраїль і поверненням євреїв до сільськогосподарських занять знову вступила в дію і вагома частина законів про землеробство. Треті – досі важливі для євреїв у будь-які часи і на будь-якій території: наприклад, закони про свята, а також про дозволену і заборонену їжу і способи її приготування, звані законами кашрута.

Галаха стала частиною єврейського релігійного права. Одна з найважливіших причин її існування і постійного всебічного оновлення полягає в протиріччі між незмінним за природою канонам (Торою) та історичним удосконаленням, у результаті якого людина і народ опиняються в нових ситуаціях, що вимагають осмислення з точки зору законів іудаїзму. Галаха дозволяє пристосовуватися до нових умов життя, не суперечити головному високорелігійному закону, вона не-

змінно перевіряється в світі модної дійсності. Отож, основою Галахи є закони Тори, але водночас вона нерозривно пов'язана з реальністю. Саме це дозволяє виключному праву існувати, зберігаючи свою первинну сутність.

Висновок. Сьогодні іудейське право регулює тільки деякі види суспільних відносин, пов'язані з особистим статусом євреїв. Іудейське право застосовується рабинськими судами, які, згідно з законом 1984 року, є складовими судової системи Ізраїлю і мають виключну юрисдикцію щодо всіх справ, що стосуються шлюбів і розлучень, а також деяких інших.

Проте іудейське право активно впливає на право Ізраїлю, що виявляється насамперед у закріпленні на державному рівні принципів і норм іудейського права. Так, Декларація незалежності закріпила принцип, відповідно до якого Ізраїль визнається єврейською державою. Надалі цей принцип підтверджується в низці законодавчих актів, схвалених парламентом. Так, 1992 року Кнесет прийняв «Основний закон про повагу людської особистості та її свободи», у якому закріплено, що мета цього закону – захистити право людини на повагу і свободу, поєднавши його з основними цінностями Ізраїлю як єврейської і демократичної держави [6, с. 228].

1. Біблія або Книги святого письма Старого і Нового заповіту; переклад проф. Івана Огієнка. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2003. – 1375 с.

2. Марченко М. Н. Курс сравнительного правоведения / М. Н. Марченко. – М., 2002. – 911 с.

3. Сафронова Е. С. Государственно-церковные отношения в Израиле / Е. С. Сафронова. – М.: РАГС, 1999. – 260 с.

4. Карасова Т. А. Правящая элита Израиля // Политическая элита Ближнего Востока / Т. А. Карасова. – М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2000. – 77 с.

5. Воробьев В. П. Государство Израиль: правовые основы возникновения и статус личности / В. П. Воробьев. – М.: Национальное образование, 2001. – 168 с.

6. Погребняк С. П. Порівняльне правознавство: підручник; за заг. ред. О. В. Петришина / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов та ін. – Х.: Право, 2012. – 272 с.

Рожко В. В. Особенности иудейского (еврейского) права

Рассмотрены основные черты системы иудейского (еврейского) права. По своей сути и характеру иудейская правовая система рассматривается как

древнее религиозное право. В то же время, иудейское право считается в формально-юридическом плане светским правом, которое интегрирует в себе нормы светского законодательства и нормы религиозного иудейского права.

В работе показаны основные характеристики судебной системы, источники права, моральные и правовые нормы. Поставлен акцент на особой роли рабинатских судов в общественно-политической жизни Израиля, применения ими иудейского (еврейского) права. Проанализирована судебная иерархия Израиля, их характеристика, назначение и полномочия; влияние судов на общественно-политическую жизнь граждан Израиля. Освещена система защиты прав человека на примере основных законов о свободе, чести и достоинстве личности, характеристика основных законов. Рассмотрено влияние различных типов права на иудейское судебное усмотрение.

Ключевые слова: иудейское право, иудаизм, нравственные и правовые нормы, источники права, судебная система, еврей, толкования, закон, преступление, приговор, усмотрение, суд, Талмуд, Тора, Бог, споры, защита прав человека, достоинство, честь, правосудие, Раввинат, справедливость.

Rozhko V. V. «Features of Jewish law» The main features of the Hebrew (Jewish) law and its judicial system

In this paper the main features of the system Judaic (Jewish) law are considered. History of Jewish law is unique in the world history. Originating more than three thousand years ago, it beat a path that could not go any other legal system. By its very nature and character of the Jewish legal system is seen as an ancient religious law. At the same time, Jewish Law is considered in formal – legal terms secular law, which integrates the norms of secular law and religious norms of Jewish law. Analysis of the history and development of Jewish law, its sources of legal awareness and legal culture, the practice of and correlation with other legal systems can provide the most characteristic features of the Jewish (Hebrew) the legal system as a part of religious – the legal system.

The paper shows the main characteristics of the judicial system, sources of law, moral and legal norms as well as the specifics of the legal system of modern law of Israel. Put emphasis on the special role rabynatskyh courts in social and political life of Israel, the use of them Jewish (Jewish) law. Posted viewing judicial hierarchy Israel, their characteristics, purposes and powers; impact of the courts on socio – political life of the citizens of Israel. Highlighted human rights system as an example of the basic laws of freedom, honor and dignity of the individual, characteristic of the basic laws. Also consider the impact of different types of Jewish rights to judicial discretion.

Key words: Jewish law, Judaism, moral and legal norms, sources of law, the judicial system, a Jew, interpretation, law, crime, sentence discretion of the court, Talmud, Torah, God, disputes, human rights, dignity, honor, justice, Rabbinate, justice.

Стаття надійшла 2 жовтня 2014 року

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.135.224(477)

М. С. Долинська

ПРАВОВИЙ СТАТУС НОТАРІУСА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА ЧАСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПІДСТАВІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО НОТАРІАЛЬНУ ЧАСТИНУ ВІД 14 КВІТНЯ 1866 Р.

Розглянуто актуальні питання правового регулювання нотаріальної діяльності органів нотаріату на українських землях у складі Російської імперії.

Охарактеризовано Положення про нотаріальну частину 1866 року. Здійснено аналіз нормативного акта щодо порядку призначення на посаду нотаріуса, режиму роботи нотаріуса, компетенції нотаріальних органів та обмеження у праві вчинення нотаріальних дій. Стверджено, що більшість норм Положення про нотаріальну частину досі актуальні.

Ключові слова: *нотаріальний порядок, нотаріус, нотаріальний архів, заповіт.*

Постановка проблеми. Нотаріат розвивався зі змінами суспільного устрою, зазнавав постійного впливу з боку держави.

Історія нотаріальної діяльності на українських землях, яка до кінця XVIII ст. розвивалася, ґрунтуючись на власній правовій традиції, але з урахуванням позитивних впливів польської і німецької, а через них і французької правових систем, з XIX ст. нерозривно була поєднана з історією російського нотаріату, який унаслідок низького рівня економічного розвитку, панування кріпосного права, поєднання судової та адміністративної влади розвивався значно повільніше [1, с. 154].

Доки Україна входила до складу Російської імперії, розвиток нотаріального законодавства і діловодства останньої визначав відповідні процеси і в Україні. У Російській імперії у першій половині XIX ст. ще не було поділу влади судової і нотаріальної, поки не було реалізовано Положення про нотаріальну частину, затверджене 14 квітня 1866 р. [2, с. 25].

Аналіз історико-правових аспектів розвитку нотаріального законодавства України, зокрема на українських землях за часів Російської імперії, буде корисним в світлі реформування інституту нотаріату та нотаріального законодавства.

Метою статті є аналіз норм Положення про нотаріальну частину від 14 квітня 1866 року, відображення накопичення історико-правових знань щодо вчинення окремих нотаріальних дій.

Методологічною основою публікації стали загальнотеоретичні і спеціальні методи, зокрема порівняльно-правовий та діалектичний.

Стан дослідження. Питання історії нотаріату в Україні досліджували чимало вітчизняних вчених, зокрема: В. В. Баранкова, М. М. Дякович, Л. В. Єфіменко, М. Б. Кальницький, В. В. Комаров, О. І. Нелін, М. В. Никифорак, В. Д. Степаненко, В. М. Черниш, Л. Є. Шевчук (Ясінська) та ін.

Виклад основних положень. На думку О. І. Неліна, найцікавіший період в історії нотаріату охоплював в XIX ст., коли судова реформа 1864 р. започаткувала створення місцевих і загальних суддів, прокуратури, адвокатури та нотаріату. Нотаріальні контори дозволялося відкривати лише в губернських і повітових центрах. Вони отримали право посвідчувати і оформляти угоди. Цим положенням були відмінені усі нотаріальні установи та маклери, за винятком біржових. Деяка частина нотаріальних дій виконувалася поліцією, карантинними чи військовими властями, капітанами суден. За кордоном нотаріальні дії вчиняли консули [3, с. 13].

Отже, нормативно-правовою основою функціонування нотаріату в Російській імперії у другій половині XIX – початку XX ст. було Положення про нотаріальну частину (надалі – Положення), яке містилося в ч. 1 т. XVI Зводу законів Російської імперії.

Спочатку воно містило 217 статей та складалося з шести розділів, з яких: ст. 1–41 – про устрій нотаріальної частини, ст. 42–56 – про нотаріальні архіви та старших нотаріусів, ст. 57–64 – про нагляд за нотаріусами та про їх відповідальність, ст. 65–192 – про перелік та порядок нотаріальних дій молодших та старших нотаріусів, ст. 192–217 – про нотаріальні витрати. Згодом 217 статей Положення були доповнені ще 160, що містили зміну Положення про нотаріальну частину в губерніях Варшавського судового округу (ст. 218–270) та Прибалтійського судового округу (ст. 218–270).

В основу положення покладено нотаріальні закони Франції, Австрії і Баварії, в результаті чого більшість його статей складені із залученням іноземного законодавства. Пояснювалось це, на думку Л. Мандельштама, новизною справи і відсутністю емпіричного матеріалу про діяльність нотаріусів у Росії [4, с. 34].

Положення не лише регулювало порядок призначення на посаду нотаріуса, його компетенцію, повноваження і відповідальність, але й визначало порядок учинення окремих нотаріальних дій.

Нормативний акт наділяв правом вчинення нотаріальних дій три категорії осіб: нотаріусів, старших нотаріусів, а також, мирових суддів, міських суддів, у повітових містах, включених до складу земських ділень, повітових членів окружного суду, якщо у цьому місті, іншому населеному пункті не було нотаріуса.

Вимоги до претендентів на посаду нотаріуса були невисокими, ними могли бути: російські піддані; повнолітні; що не мали судимості і громадських стягнень і не займали жодної іншої посади ні на державній, ні на суспільній службі.

Крім того, окремим циркуляром міністра юстиції від 6 червня 1887 р. заборонялося обіймати посаду нотаріуса євреям [5, с. 391].

Як недолік нормативного акта, слід відзначити відсутність у Положенні про нотаріальну частину як обов'язкової вимоги до кандидата на посаду нотаріуса освітнього цензу.

Посада нотаріуса надавалася охочому лише після випробування його головою окружного суду, старшим нотаріусом і прокурором на знання законів, форм нотаріального діловодства, вміння викладати нотаріальні акти (ст. 15). Однак примірної програми такого іспиту розроблено не було. Порядок проведення іспиту, система і зміст запитань, письмових завдань, критерії оцінювання встановлювались на розсуд екзаменаторів [6, с. 4].

Призначення нотаріусів на посаду і відсторонення їх від виконання своїх обов'язків здійснювалося за поданням голови окружного суду старшим головою судової палати. Особа, якій надавалося право займатися нотаріальною практикою, повинна була принести присягу в публічному засіданні окружного суду.

В місцевостях, де наявність нотаріуса визнавалася необхідною, але охочих зайняти вакансію не було, передбачалася можливість призначення нотаріуса від уряду. Кандидат повинен був володіти всіма якостями, що висувалися до нотаріуса. Призначуваний урядом нотаріус був державним службовцем, користувався всіма правами і перевагами нарівні з секретарем окружного суду; отримував винагороду, яка призначалася міністерством юстиції, та не надавав заставу.

Нотаріуси могли бути усунені від виконання своїх обов'язків і тимчасово на період попереднього слідства і судового процесу. Також

нотаріус не мав вправа бути присяжним засідателем і займатися адвокатською діяльністю.

Під час вступу на посаду нотаріус був зобов'язаний внести в окружний суд заставу, розмір якої визначався міністром юстиції залежно від місцевих умов. Застава вносилася в грошовій сумі і призначалася для забезпечення стягнень на випадок посадових злочинів нотаріуса (ст.ст. 8–14). Також нотаріус зобов'язаний був негайно представити в місцевий нотаріальний архів на зберігання відбиток своєї печатки та зразок підпису із зазначенням адреси своєї контори.

Під час перебування на посаді нотаріус вважався державним службовцем і користувався всіма правами чиновника, однак не отримував з бюджету заробітної плати та не міг претендувати на пенсію. Отже, нотаріуси, з одного боку, визнавалися посадовцями, що перебували на державній службі, а з іншого, – були вільними професіоналами, що діяли на комерційній основі.

Значним недоліком Положення 1866 р. можна вважати і відмову нотаріату у власній внутрішній структурі, адже усі нотаріальні законодавства європейських країн надавали нотаріусам право на створення професійних об'єднань [1, с. 158].

Кількість нотаріусів у містах і повітах визначалась Міністерством юстиції, яке, за узгодженням із Міністерствами внутрішніх справ і фінансів, установлювало, враховуючи певні обставини, і кількість населення.

Статтею 35 Нотаріального положенням встановлено режим роботи нотаріуса, зокрема його зобов'язано перебувати в своїй конторі не менше 6-ти годин. Графік роботи нотаріус погоджував із окружним судом.

У випадку відпустки чи тривалої хвороби нотаріус зобов'язаний в своєму проханні на ім'я голови окружного суду вказати особу, якій можна було б доручити виконання обов'язків нотаріуса і яка була б згідна їх прийняти. Особа, що заміщувала нотаріуса, повинна була відповідати вимогам, що встановлювалися Положенням, однак майнову відповідальність за її дії ніс сам нотаріус.

Стаття 23 Положення ввела поняття нотаріальної таємниці, якої нотаріус повинен був дотримуватись щодо вчинених ним дій та проведених справах. За навмисне розголошення відомостей стороннім актів і документів, що зберігалися у нотаріуса, передбачалося кримінальне покарання – від усунення з посади та звільнення зі служби аж до тюремного ув'язнення (ст. 423 Уложення про покарання кримінальних та виправних).

Обмеження у праві вчинення нотаріальних дій нотаріусами встановлено в ст. 75 Положення. Так, нотаріусу заборонялося, під загрозою визнання недійсними, укласти угоди (акти) чи виконувати інші нотаріальні дії від свого імені і на своє ім'я, на ім'я дружини, своїх і її родичів по прямій лінії без обмеження споріднення, бокових родичів з перших чотирьох ступенів споріднення, свояків – перших трьох ступенів, а також щодо підопічного, усиновленого і усиновителя.

Ми погоджуємося з думкою більшості учених, що головним же новаторством Положення про нотаріальну частину 1866 року стали створені ним 2 нотаріальні інстанції – нижча, в особі молодших нотаріусів, і вища – в особі старших нотаріусів. Акти, вчинені молодшим нотаріусом, іменовалися нотаріальними (або явочними), а затверджені старшим нотаріусом – кріпосними.

Старший нотаріус угод не вчиняв, а лише їх затверджував, виконуючи функцію нагляду за молодшими нотаріусами, та за статусом і цензом прирівнювався до члена окружного суду. Основним завданням старших нотаріусів було завідування нотаріальними архівами, які створювалися при кожному окружному суді.

Наріжним каменем нової нотаріальної системи стало чітке роз'яснення можливої форми актів, тобто письмових документів, що свідчать про існування якихось особистих чи майнових прав. Так розрізнялися акти нотаріальні та домашні.

Поняття нотаріального акта було запроваджено вперше. Йдеться про акт, що у присутності сторін і свідків складається нотарем або за наданим нотареві готовим проектом і вноситься до актової книги. В принципі нотаріальна форма вважалася можливою і припустимою для будь-яких юридичних угод, навіть тих, які не обов'язково вимагали нотаріального форми [7, с. 39].

Компетенція нотаріусів визначалася статтями 65, 128 Нотаріального положення. Так, нотаріус: укладав різні нотаріальні акти; видавав виписки із актових книг і копії актів; засвідчував правильність копій, справжність підписів, час пред'явлення документів нотаріусу, знаходження особи в живих, мирових і третейських записів, прохань; здійснював передачу заяв від однієї сторони до іншої; засвідчував договори найму нерухомого майна, про особистий найм, підяду; складав проекти розподілу спадщини у встановлених законодавством випадках; здійснював протести боргових векселів, свідоцтв, морських протестів; приймав на зберігання документи.

Вчинялися нотаріальні дії, за бажанням сторін, у приміщенні нотаріуса або нотаріус для вчинення дій виїжджав додому за винятком актів про перехід або обмеження права на нерухоме майно, які завжди повинні були посвідчені у нотаріуса. Нотаріус міг виконувати свої обов'язки тільки в межах округу того суду, у відомстві якого перебував. Акти, вчинені нотаріусами за межами округу, сили нотаріального акта не мали. Після закінчення кожного року роботи нотаріуси здавали всі документи до місцевого нотаріального архіву.

Положення про нотаріальної частини закріпило два різні процеси для нотаріального посвідчення угод: двоступеневий для угод з нерухомістю і простіший – для всіх інших дій [8, с. 65].

Під час здійснення кожного нотаріального акта обов'язковою була присутність двох свідків, що засвідчують дійсне його вчинення. При вчиненні купчих актів на нерухоме майно вимагалось три свідки. Свідками за вчинення нотаріальних актів могли бути тільки повнолітні особи, грамотні і відомі нотаріусу або особисто або за достовірним про них засвідченням.

Кріпосні акти склалися і підписувалися сторонами за загальними правилами у молодшого нотаріуса. Але акт, здійснений молодшим нотаріусом, за тлумаченнями Сенату, не встановлював юридичної сили між контрагентами. Після складання молодшим нотаріусом кріпосного акта про відчуження нерухомого майна, він надходив до старшого нотаріусу на затвердження. Затвердження не вимагало особистої присутності сторін. Старший нотаріус не змінював та не перевіряв акт по суті; контроль його обмежувався лише оцінкою акта, з точки зору його законності, умов, істотних для його вчинення, nepopyшення прав третіх осіб.

Договори з нерухомістю затверджувалися старшими нотаріусами того округу, де знаходилася нерухомість. Отож, вводиться новий початок набуття власності – за місцем знаходження майна [9, с. 93].

Наприкінці XIX – початку XX ст. у Центральній Україні, яка входила на той час до Російської імперії, зокрема у Києві, практично всі угоди щодо нерухомого майна посвідчувалися нотаріально [10, с. 46].

Під час вчинення актів нотаріус зобов'язаний був установити особу, яка вчиняє акт, перевірити її правоздатність, а також відсутність в акті чогось протиправного або аморального. Нотаріус не мав права здійснювати акти для своїх близьких родичів. Згідно з прийнятими Сенатом роз'ясненнями до Положення нотаріус зобов'язаний був робити висновок про законність акта не тільки за зовнішніми ознаками, а

й за внутрішнім змістом угоди, встановлюючи її правомірність. Для цього він з'ясовував, чи беруть участь у договорі особи, чи дійсно вони з доброї волі бажають його вчинити і чи розуміють вони зміст його і значення. Після прочитання сторонам проекту акта та сплати ними зборів, проект вносився до актової книги, де підписувався сторонами, свідками та нотаріусом. Сторони отримували на руки виписку, що має рівну силу зі внесеними в книгу оригіналом [9, с. 92].

Відповідно до ст. 73 Положення, особи невідомих нотаріусу осіб, які беруть участь у здійсненні нотаріального акта чи засвідченні, повинні бути посвідчені двома відомими йому особами, які заслуговують довіри, не відсторонюючи від цього і родичів чи службовців невідомої нотаріусу особи. У випадку, якщо неможливо встановити особу будь-кого з учасників вказаним способом, нотаріус зазначає про це в акті чи засвідченні, з вказівкою на інші докази чи свідчення.

Перелік обов'язкових для ведення книг і журналів нотаріусом встановлено в статті 26 Положення. Нотаріус повинен був вести: реєстр для реєстрації всіх вчинених ним актів, а також пред'явлених найомних зобов'язань та договорів; дві актові книги для реєстрації актів: на нерухоме майно та на все інше; книгу для реєстрації стягнутих зборів; загальний алфавіт усіх вчинених нотаріальних актів і засвідчень; відомості всіх документів, які знаходяться на його збереженні; алфавітний вказівник осіб, які оголошені банкрутами чи над якими встановлено опіку чи піклування.

Нотаріальні реєстри повинні були містити п'ять граф: номер справи; число, місяць та рік учинення дії; ім'я, по батькові, прізвище та місце проживання осіб, які звернулися щодо вчинення нотаріальних дій; зміст нотаріального акта та сума стягнутого збору; підпис особи, із зазначенням імені, по батькові, прізвища та звання чи стану отримувача. Тобто графи реєстрів майже аналогічні графам реєстру для реєстрації нотаріальних дій.

Ми погоджуємося з думкою О. І. Неліна, що інститут нотаріату надав майновим відносинам стабілізуючого та безконфліктного характеру, дозволив державі контролювати виконання громадянами обов'язків щодо сплати податків, а також передбачав функції нотаріуса як постійного і гарантованого джерела поповнення скарбниці [11, с. 13].

Загалом Положення 1866 р. було прогресивним актом, оскільки запровадило єдиний універсальний інститут нотаріату як форму публічної діяльності незалежних нотаріусів, уповноважених державою на вчинення нотаріальних дій [12, с. 161].

Висновки. Положення про нотаріальну частину 1866 р. стало важливим етапом на шляху становлення інституту нотаріату і на російських, і українських теренах. Воно зумовило появу єдиного універсального інституту нотаріату як форми публічної діяльності незалежних нотаріусів, уповноважених державою на вчинення нотаріальних дій.

До недоліків Положення належать: низький освітній ценз претендента на зайняття посади нотаріуса, великі застави, невизначеність службового становища, двоступенева система закріплення прав на нерухоме майно.

Однак більшість норм щодо порядку вчинення нотаріальних дій та ведення нотаріусами діловодства досі актуальні.

1. Шевчук Л. Е. Нотаріат в Україні і складі Російської імперії / Л. Е. Шевчук // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – 2013. – Вип. 57. – С. 154–162.

2. Сміян Л. С. Нотаріат в Україні: навч. посібник / Л. С. Сміян, Ю. В. Нікітін, П. Г. Хоменко. – 3-є вид., доп. і перероб. / за ред. Ю. В. Нікітіна. – К.: КНТ, 2008. – 632 с.

3. Нелін О. І. Становлення і розвиток інституту нотаріату в Україні (історично-правовий аспект) / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 7. – С. 11–15.

4. Мандельштам Л. Б. Учреждение нотариата и его организация / Л. Б. Мандельштам // Журнал министерства юстиции. – 1899. – № 4. – 52 с.

5. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, Н. А. Эфрон. – СПб., 1897. – Т. XXI.

6. Программа испытаний на должность нотариуса / сост. И. С. Вольман. – СПб., 1905. – 26 с.

7. Кальницький М. Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький; Укр. Нотар. Палата. – К.: Гопак, 2008. – 144 с.

8. Долгов М. О. История нотариата. История становления законодательства о нотариате в России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Долгов Михаил Алексеевич. – М.: РГБ, 2005. – 146 с.

9. Сальников Ю. Н. Исторический аспект становления и развития нотариата в России как института защиты прав и законных интересов граждан / Ю. Н. Сальников // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Право. – 2009. – № 1. – С. 89–93.

10. Кальницький М. Нерухомість і посвідчення угод у старому Києві / М. Кальницький // Нотаріат для Вас. – 2000. – № 2. – С. 46–47.

11. Нелін О. І. Становлення і розвиток інституту нотаріату в Україні (історично-правовий аспект) / О. І. Нелін // Юридична Україна. – 2012. – № 7. – С. 11–15.

12. Шевчук Л. Е. Нотаріальна реформа 1864–1866 рр. в оцінках сучасників / Л. Е. Шевчук // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – 2014. – Вип. 59. – С. 156–162.

Долинская М. С. Правовой статус нотариуса на украинских землях во времена Российской империи на основании Положения о нотариальной части от 14 апреля 1866 г.

Исследование посвящено актуальным вопросам правового регулирования нотариальной деятельности. Рассматриваются вопросы деятельности органов нотариата на украинских землях в составе Российской империи.

Охарактеризовано Положение о нотариальной части 1866 года. Проанализирован нормативный акт о порядке назначения на должность нотариуса, режиме работы нотариуса, компетенции нотариальных органов и ограничениях в праве совершения нотариальных действий.

Утверждается, что большинство норм Положения о нотариальной части остаются актуальными и в настоящее время.

Ключевые слова: *нотариальный порядок, нотариус, нотариальный архив, завещание.*

Dolynska M. S. The legal status of a notary in the Ukrainian lands during the Russian Empire based on “Provisions of the notary of April 14, 1866”

The study focuses on topical issues of legal regulation of notarial activities. Questions of activities of notaries in the Ukrainian lands in the Russian Empire.

The author describes the provisions of the notary of 1866.

The provisions of law has attributed notarial acts notaries, notaries older and, magistrates and municipal judges, members of the county circuit court.

The paper analyzes the regulation of the procedure appointment of a notary. Notary could only be Russian subjects, adults who had no previous convictions and civil penalties and not occupy any other office or in public or in the public service. Also notary has no right to be a juror and practice law.

The object of the study is a jurisdiction of junior and senior notaries, restricting the right of notarial acts.

The regime of the notary and leave are also considered.

The main innovation of the Regulation on notarial 1866 were created him 2 notarial authority – lower, in the person of junior notaries, and higher in persons over notaries. The main objective of the senior management of notaries notarial archives was that created in each district court.

Piece of legislation entrenching the two different processes for notarization of transactions is noted: two-step for real estate transactions and simpler for all other actions.

The author argues that most of the rules of the Regulation on notarial part remain relevant at present.

Key words: *junior notary, senior notary, notarial archives.*

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року

ЗАБОРГОВАНІСТЬ ІЗ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ: МУЛЬТИПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Розглянуто правовідносини, що виникають під час волевиявлення особи отримати заборгованість по заробітній платі. Доведено необхідність застосування кількох галузей матеріального та процесуального права і законодавства для врегулювання вказаних правовідносин. Проаналізовано норми трудового права, реалізація яких забезпечується, зокрема, і нормами кримінального, адміністративного права через посередництво процесуальних галузей законодавства.

Ключові слова: заробітна плата, заборгованість, індексація, позовна заява, кримінальна відповідальність, податковий борг.

Постановка проблеми. Прагнучи задовольнити свої життєві потреби, людина навчається, формує кар'єру, купує нерухомість. Для цього та іншого життєво необхідного вона повинна мати кошти. Ці кошти можуть набуватись різними шляхами: людина може займатися індивідуальною підприємницькою діяльністю, одержувати прибуток від цінних паперів у вигляді дивідендів, жити за рахунок рентних платежів, пожертв тощо. Проте більшість повнолітніх одержує винагороду, працюючи на підставі трудового договору. Цю винагороду прийнято називати заробітною платою.

Заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку роботодавець в особі власника або уповноваженого ним органу виплачує працівникові за виконану роботу (ст. 1 Закону України «Про оплату праці») [1]. Нестандартною є ситуація, коли з тих чи інших причин заробітна плата не виплачується або її виплата затримується.

Мета статті – розглянути правовідносини, що виникають під час волевиявлення особи отримати заборгованість із заробітної плати. Як і для більшості правовідносин, тут необхідно застосування кількох галузей права та законодавства. По-перше, відносини врегульовані трудовим законодавством, що забезпечує право громадян України на працю, тобто на одержання роботи з оплатою праці не нижче встановленого державою мінімального розміру. По-друге, таке діяння, як не-виплата заробітної плати, може бути підставою для притягнення до кримінальної відповідальності, та, відповідно, застосування норм кримінального права. Тут же зазначаємо і про адміністративну відповіда-

льність за несвоєчасну виплату заробітної плати та необхідність застосування норм адміністративного права. За можливості індексації заборгованої суми заробітної плати та нарахування відсотків від простроченої суми є сенс застосування норм цивільного права. Норми податкового права тут також є задіяними, оскільки з заробітної плати сплачуються податки. Отже, як мінімум чотири провідні галузі матеріального національного права регулюють відносини, які спричинюються таким юридичним фактом, як невивплата заробітної плати. Процесуальні галузі права також задіяні, йдеться про цивільно-процесуальне та кримінально-процесуальне право.

Стан дослідження. Дослідження у цьому аспекті були здійснені видатними науковцями: Н. Б. Болотіною, В. Я. Бураком, В. С. Кабанцем, О. М. Обушенко, В. М. Толкуновою, Г. І. Чанишевою. Окремі питання функціонування інституту оплати праці висвітлені у працях Н. Б. Болотіної, Н. Д. Гетьманцевої, В. В. Жернакова, І. В. Зуба, З. Я. Козак, Г. А. Капліної, І. І. Копайгори, В. В. Лазора, Л. І. Лазор, А. Р. Мацюка, П. Д. Пилипенка, В. Г. Ротаня, Я. В. Сімутіної, Б. С. Стичинського, Н. М. Хуторян та інших учених.

Виклад основних положень. Україна сьогодні охоплена масштабною економічною кризою. Різка девальвація гривні призвела до помітного зростання вартості споживчого кошика для населення. Як наслідок, заробітна плата припинила забезпечувати фізіологічне відтворення працівника, що прирікає більшість наших громадян на бідність. А в умовах зростання цін і запровадження непопулярних реформ невчасна виплата заробітної плати набуває особливої соціальної гостроти. З 1 січня 2014 року обсяг зарплатних боргів збільшився на 39,3% і за станом на 1 квітня ц. р. сягнув 1 млрд. 125,7 млн. грн. 64,5%, або 726 млн. грн невивплаченої заробітної плати припадає на економічно активні підприємства. Кількість працівників економічно активних підприємств, щодо яких порушено конституційне право на своєчасне отримання винагороди за працю, з початку року зросла майже в 2,5 рази та становила 138,5 тисяч осіб. Водночас найбільший темп зростання заборгованості із виплати заробітної плати у січні-квітні 2014 року спостерігався в Чернівецькій (3299%), Рівненській (1208%), Дніпропетровській (882,5%) областях. За оперативними даними Мінсоцполітики, станом на 12.05.2014 обсяг зарплатних боргів становив 1 041,3 млн. грн. Заборгованість на економічно активних підприємствах сягає 653 млн. грн, або 62,7%; на державних підприємствах – 282,1 млн. грн, підприємствах-банкрутах – 341,9 млн. грн. Найбільші обсяги зарплатних боргів – у Ки-

ївській області (132,8 млн. грн), Харківській (115,4 млн. грн), Донецькій (98,1 млн. грн), м. Києві (90,5 млн. грн), найменша заборгованість – у Чернівецькій області (3,9 млн. грн) [2].

Вершиною правової бази, що регулює відносини, пов'язані з отриманням заробітної плати, є Конституція України та низка міжнародних правових актів, імplementованих у національне законодавство. Згідно зі ст. 43 Конституції України, «кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Кожен має право на... заробітну плату, не нижчу від визначеної законом... Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом» [3]. Норми міжнародного законодавства, ратифіковані Верховною Радою України, такі: Конвенція МОП про захист заробітної плати № 95 (1949 р.); Конвенція МОП про рівну винагороду № 100 (1951 р.); Конвенція МОП про мінімальну заробітну плату № 131 (1970 р.).

Щодо трудового права, то найперше йтиметься про Кодекс законів про працю, глава 7 якого присвячена питанню оплати праці [4]. Заборгованість із заробітної плати може виникати за порушення строків, передбачених у ст. 115 КЗпП «Строки виплати заробітної плати», ст. 116 «Строки розрахунку при звільненні», ст. 117 «Відповідальність за затримку розрахунку при звільненні».

Важливим правовим актом, що регулює відносини між працівниками та роботодавцями, є колективний договір, в якому встановлюються строки виплати заробітної плати.

Питання виплати заробітної плати за час відпустки врегульовано і ч. 4 ст. 115 КЗпП, і нормами Закону України «Про відпустки» [5], який тут діє як спеціальний закон. Він має перевагу у правозастосуванні перед КЗпП, який в такому випадку містить норми загальної дії та застосовується у частині, що не суперечить Закону України «Про відпустки».

У разі втрати працівниками частини заробітної плати у зв'язку із порушенням строків її виплати, провадиться компенсація відповідно до індексу зростання цін на споживчі товари і тарифів на послуги у порядку, встановленому чинним законодавством. Питання щодо виплати компенсації працівникам урегульовано із січня 2001 року Законом України «Про компенсацію громадянам втрати частини доходів у зв'язку з порушенням строків їх виплати» від 19.10.2000 № 2050 [6].

Індексація доходів – це механізм підвищення доходів населення, що дає можливість частково або повністю відшкодувати подорожчання споживчих товарів і послуг. Право на індексацію реалізується

коли індекс споживчих цін, розрахований наростаючим підсумком, перевищує поріг індексації, встановлений в розмірі 101%. Компенсація провадиться у разі затримки на один і більше календарних місяців нарахованих, але своєчасно не виплачених, грошових доходів. Нараховується та виплачується сума компенсації у тому ж місяці, в якому здійснюється виплата заборгованості. Механізм компенсації передбачає врахування інфляції кожного місяця за період невиконання грошового доходу. Сума компенсації нараховується, якщо за період невиконання грошового доходу індекс споживчих цін перевищить 100%. Наприклад, якщо індекс споживчих цін становить 100,1%, то заборгований дохід підлягає компенсації на 0,1%. У разі, якщо індекс споживчих цін не перевищує 100% і становить 99,9%, то сума компенсації не нараховується.

Трудове законодавство за посередництва цивільно-процесуального закону передбачає можливість звернення до суду за захистом свого порушеного права щодо своєчасної виплати заробітної плати.

Звернення за захистом до суду має свої переваги: лише в суді працівник має змогу повністю відновити свої порушені права; судовий розгляд має неабиякий виховний характер і громадський вплив; він дозволяє виявити й інші порушення прав працівників, на які суд зобов'язаний реагувати шляхом постановлення окремої ухвали, направлення до контролюючих органів [7, с. 75].

Неспроможність нашої правової системи у сучасний період захистити повною мірою соціально-економічні права працівників у сфері оплати праці обумовлює пошук інших ефективних засобів їхнього захисту. Г. І. Чанишева до таких відносить індивідуальний захист (самозахист), колективний захист, державний і міжнародний захист [8].

Норми трудового права знаходяться у тісній взаємодії з нормами Цивільно-процесуального кодексу. Судовий захист порушеного права на оплату праці передбачає відкриття позовного чи наказного провадження. Розглянемо більш детально елементи позовного провадження. Позови подаються до районного суду за місцем реєстрації або місцезнаходження підприємства, де працює робітник. У позовній заяві зазначаються строк, упродовж якого він не отримував заробітну плату, а також сума, яку заборгувало підприємство. Строк і розмір заборгованості розраховуються з першого дня заборгованості до дня подачі позову до суду. Згодом, якщо судовий розгляд затягнеться, а розмір заборгованості у зарплаті збільшиться, позовні вимоги можна уточнити.

Іноді на практиці виникають питання про співвідношення строків звернення до суду, передбачених ст. 233 КЗпП, з правилами ст. 238

КЗпП про право органу, який розглядає трудовий спір, винести рішення про виплату працівникові належних йому сум без обмеження будь-яким строком, крім виплат середнього заробітку за вимушений прогул або різниці в заробітку за час виконання нижчеоплачуваної роботи. У цьому випадку слід зважати на те, що ч. 2 ст. 233 КЗпП установила виняток щодо встановлених нею строків звернення до суду за вирішенням трудових спорів у разі порушення законодавства про оплату праці – без обмеження будь-яким строком. Варто зазначити, що ст. 238 КЗпП регулює строки виплати сум, належних працівникові, а ч. 2 ст. 233 КЗпП – строки звернення за вирішенням трудових спорів у цій категорії справ.

У позовній заяві можна вимагати від адміністрації підприємства відшкодувати моральну шкоду, заподіяну у зв'язку з неотриманням заробітної плати та неможливістю забезпечувати нормальне життя собі та своїй сім'ї (це право передбачено статтею 237-1 Кодексу законів про працю). У позовній заяві слід указати, які саме наслідки неотримання заробітної плати завдали моральної шкоди. Серед таких можуть бути моральні страждання, пов'язані із: необхідністю позичати гроші у сусідів, що принизило честь і гідність та вплинуло на стосунки з іншими; неможливістю оплатити відпочинок та оздоровлення дітей; неможливістю вчасно вносити кошти для погашення кредиту; неможливістю забезпечувати нормальне технічне обслуговування автомобіля, що змушувало постійно турбуватися за власну безпеку та безпеку інших та ін., що охоплюється диспозицією ст. 23 Цивільного кодексу України [9].

Необхідними додатками до позовної заяви повинні стати документи, що підтверджують трудові відносини позивача з відповідачем і вказують на наявність заборгованості у виплаті заробітної плати. Такими документами можуть бути: витяг із трудової книжки з позначкою відповідача про влаштування на роботу; довідка з місця роботи про те, що позивач оформлений та працює на підприємстві; копія наказу про прийняття на роботу; довідка видана бухгалтерією про наявність заборгованості у заробітній платі; копії відомостей про отримання заробітної плати та розрахунок заборгованості, підготовлений позивачем самостійно.

Процесуальним законом передбачена можливість розгляду такої категорії справ не через позовне провадження, а через наказне. Тобто можна звертатись до суду не з позовною заявою, а із заявою про видачу судового наказу. Така заява за формою та змістом майже у всьому відповідає позовній заяві. Після подання заяви та документів, що безперечно підтверджують вимоги, суд у триденний строк, без жодних

судових засідань чи виклику сторін, видає судовий наказ, в якому зобов'язує боржника сплатити заборговану суму. Якщо боржник не заявить про скасування судового наказу, через тринадцять днів він набирає чинності та є підставою для примусового стягнення заборгованості у заробітній платі.

В разі, коли в наявності є всі вказані документи, більш простою та швидкою процедурою для робітника є стягнення суми заборгованості за посередництва наказного провадження, однак слід розуміти, що вимагати відшкодування моральної шкоди можна лише в позові.

У межах адміністративного права, відповідно до статті 35 Закону України «Про оплату праці», контроль за додержанням законодавства про оплату праці здійснюють Мінпраці та його органи, фінансові органи, фіскальні органи, професійні спілки та інші органи (організації), що представляють інтереси найманих працівників. Вищий нагляд за додержанням законодавства про оплату праці здійснює Генеральний прокурор України та підпорядковані йому прокурори.

Центральні органи державної виконавчої влади, згідно зі статтею 259 Кодексу законів про працю, здійснюють контроль за додержанням законодавства про працю на підприємствах, в установах і організаціях, що належать до сфери їх управління [4].

Мінпраці, згідно з Положенням про Міністерство праці та соціальної політики України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 02.11.06 № 1543, є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади із здійснення нагляду за додержанням законодавства про працю. У складі Мінпраці діє Державний департамент нагляду за додержанням законодавства про працю (Держнаглядпраці). Основним завданням Держнаглядпраці, відповідно до Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18.01.2003 № 50, є забезпечення захисту прав працівників шляхом здійснення державного нагляду, зокрема, за додержанням законодавства про працю (крім питань охорони праці). Такий нагляд здійснюється шляхом перевірок суб'єктів господарювання всіх форм власності. За їх результатами посадові особи територіальних органів Держнаглядпраці складають протоколи про адміністративні правопорушення та передають їх на розгляд до місцевих судів.

Як ми вказували, заборгованість із заробітної плати є таким юридичним фактом, на підставі якого виникають не лише трудові, а й адміністративні правовідносини. Розглянемо адміністративні правовідносини, що можуть виникати під час звернення працівника не до

суду, а до територіальної інспекції Держнаглядпраці. Статтею 41 КУпАП за несвоєчасну виплату заробітної плати передбачена відповідальність керівника підприємства у вигляді штрафу.

Відповідно до письмового звернення, державний інспектор праці може провести перевірку на підприємстві та в разі наявності заборгованості в оплаті праці надати керівнику підприємства припис про усунення порушень. Також інспектор уповноважений накладати на недобросовісного керівника штраф у розмірі від 510 до 1700 гривень. У разі, якщо адміністрація підприємства нехтуватиме вимогами державного інспектора, штраф може бути накладено неодноразово, аж до повного погашення заборгованості у зарплаті.

Норми адміністративного права також передбачають звернення до прокуратури зі скаргою про порушення законних прав. Прокурор може відвідати підприємство та витребувати необхідні документи для перевірки порушення законодавства про працю. За результатами перевірки прокурор може надати припис про усунення порушень закону або одразу звернутися до суду по захист прав. Крім цього, прокурор уповноважений порушити проти керівника підприємства, який допустив заборгованість в оплаті праці, кримінальну справу за статтею 175 Кримінального кодексу. За безпідставну невиклату заробітної плати більш як за один місяць ця стаття передбачає покарання у вигляді штрафу від 8 500 до 17 000 гривень, виправними роботами або навіть позбавлення волі на строк до двох років. Якщо ж у діях керівника буде встановлено нецільове використання коштів, призначених для оплати праці, термін ув'язнення може сягнути п'яти років.

Поступово ми розпочали аналіз і кримінального закону, що регулює відносини, спричинені невиклатою заробітної плати. Кримінальну відповідальність за невиклату заробітної плати встановлено, як ми зауважили, ст. 175 Кримінального кодексу України (далі – КК), згідно з якою за умисну безпідставну невиклату заробітної плати, стипендії, пенсії чи іншої соціальної виплати громадянам більше ніж за один місяць керівник підприємства, установи або організації незалежно від форми власності може бути притягнутий до такої відповідальності [9]. Таку категорію справ до розгляду судом готують органи прокуратури. Слід указати, що суб'єктом злочину може бути лише фізична особа – роботодавець. Важливо, щоб органи досудового слідства досліджували питання щодо безпідставності та умисності невиклати заробітної плати і наводили докази на підтвердження цих обставин. Тому є слушними зауваження та побажання апеляційних судів про

необхідність проведення в кожній такій справі судово-бухгалтерської експертизи, за допомогою якої, вивчивши й проаналізувавши відповідні документи, можна відповісти на поставлені питання однозначно, що полегшило б органам досудового слідства і судам ухвалення правильного рішення. Необхідно також розробити і впровадити у практику органів досудового слідства методику розслідування кримінальних справ указаної категорії, де передбачити коло питань, які потрібно з'ясувати під час розслідування, та джерела доказів, за допомогою яких повинні встановлюватись обставини справи [10].

Зважаючи на те, що трудові спори не можуть розглядатись у кримінальному процесі і що об'єктом злочину, склад якого передбачений ст. 175 КК, є трудові, а не майнові права особи, позови про стягнення заборгованості із заробітної плати та компенсації у зв'язку з порушенням строків її виплати повинні розглядатися в порядку цивільного судочинства, тим більше, що відповідачем за такими позовами має бути підприємство, установа чи організація, а не керівник, який притягується до кримінальної відповідальності за ст. 175 КК.

Щодо податкового права, то зауважимо, що заборгованість із виплати заробітної плати – сума своєчасно невикраденої заробітної плати всім категоріям працівників, а саме: штатним працівникам, особам, які не перебувають в обліковому складі підприємства, – сумісникам і працюючим за договорами, а також звільненим працівникам. Заборгованою вважається сума, яка охоплює всі нарахування в грошовій і натуральній формі з фонду оплати праці, за винятком обов'язкових утримань (податок із доходів фізичних осіб і суми єдиного внеску працівників на загальнообов'язкове державне соціальне страхування), строк виплати якої минув до кінця місяця, у якому вона повинна бути виплачена. Дані узгоджуються з показником простроченої кредиторської заборгованості з оплати праці.

Система обліку заробітної плати і пов'язаних із нею платежів суворо контролюється, відтак вимагає значних витрат праці облікових працівників і регулярного інформування відповідних фінансових органів. В бухгалтерському обліку відображаються три види зобов'язань, пов'язаних із оплатою праці: заборгованість із виплати заробітної плати; заборгованість із податків, що утримуються із заробітної плати; заборгованість із інших утримань із заробітної плати. Заборгованість із виплати заробітної плати виникає із нарахованої за звітний період оплати праці, яка ще не виплачена працівникам. Заробітна плата робітникам нараховується, зважаючи на погодинну ставку або відрядний

виробіток. Оплата праці службовців здійснюється за встановленими окладами (місячними або річними).

Висновки. За результатами перевірок додержання законів про оплату праці, проведених Генеральною прокуратурою України упродовж 2012–2013 років, встановлено численні факти умисної невиклати керівниками підприємств заробітної плати, недодержання визначеного законодавством її мінімального розміру, незаконні розрахунки «в конвертах» та в натуральній формі, приховані трудові відносини. Роботодавцями не дотримуються вимоги закону щодо індексації та компенсації працівникам втрати частини заробітку у зв'язку із затримкою термінів виплати. Досі надзвичайно гостра проблема погашення боргу із заробітної плати на підприємствах, які банкрутують.

Відтак підтримуємо позицію О. Гальченко про те, що державне регулювання оплати праці повинно охоплювати: здійснення державної політики у сфері оплати праці у вітчизняній економіці загалом та в основних її галузях; науково-методичне забезпечення оплати й нормування праці на всіх рівнях управління; запровадження механізму індексації заробітної плати у зв'язку з підвищенням цін; удосконалення порядку компенсації за несвоєчасну виплату заробітної плати; забезпечення законодавчого й методичного супроводу реалізації концептуальних засад реформування оплати праці; державний контроль за станом оплати праці [11, с. 476].

Заборгованість із заробітної плати є юридичним фактом, на підставі якого виникають трудові, цивільні, адміністративні, кримінальні правовідносини. Це складне поліструктурне явище, що вимагає мультиправового регулювання з боку держави.

1. Про оплату праці: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 17. – Ст. 121.

2. Оперативна інформація щодо зарплатних боргів. Департамент виробничої політики та колективно-договірного регулювання, Офіційний сайт Федерації професійних спілок України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://expert.fpsu.org.ua/monitoring-zaborg-zarplat/138-operativna-informatsiya-shchodo-zarplatnikh-borgiv/>

3. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

4. Кодекс законів про працю України // Право України. – 1996. – № 2–3. – Ст. 40–41.

5. Про відпустки: Закон України від 15 листопада 1996 року № 504/96-ВР // Відомості Верховної Ради. – 1997. – № 2. – Ст. 4.

6. Про компенсацію громадянам втрати частини доходів у зв'язку з порушенням строків їх виплати: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 49. – Ст. 422.

7. Осіпов А. Захист прав працівника при порушенні строків виплати заробітної плати / А. Осіпов // Юридична Україна. – 2003. – № 9. – С. 75.

8. Чанишева Г. І. Колективні відносини у сфері праці: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.05 / Галія Інсафівна Чанишева; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – 38 с.

9. Кримінальний кодекс України // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 21. – Ст. 920.

10. Практика розгляду судами кримінальних справ про невикладу заробітної плати, стипендій, пенсій чи інших установлених законом виплат. Інформаційний сервер Верховного Суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/2F52B3D4C3>

11. Гальченко О. С. Напрямки удосконалення правового регулювання оплати праці в сучасних умовах / О. С. Гальченко // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2010. – Вип. № 13. – С. 474–477.

Коваленко А. В. Задолженність по зароботній платі: мультиправовий аспект

Рассматриваются правоотношения, имеющие место при волеизъявлении лица получить задолженность по заработной плате. Аргументируется необходимость применения нескольких отраслей материального и процессуального права и законодательства для урегулирования указанных правоотношений. Больше внимания уделено нормам трудового права, реализация которых обеспечивается, в том числе и нормами уголовного, административно-процессуального права посредством процессуальных отраслей законодательства.

Указывается на то, что, во-первых, отношения по невыплате заработной платы урегулированы трудовым законодательством, именно оно обеспечивает право граждан Украины на труд, – то есть на получение работы с оплатой труда не ниже установленного государством минимального размера. Во-вторых, такое деяние как невыплата заработной платы, может быть основанием для привлечения к уголовной ответственности, и, соответственно, применения норм уголовного права. Утверждается необходимость административной ответственности за несвоевременную выплату заработной платы и применения норм административного права. В случае возможности индексации суммы задолженности заработной платы и возможности начисления процентов от просроченной суммы имеет смысл применение норм гражданского права. Нормы налогового права здесь также задействованы, поскольку с заработной платы отчисляются налоги. Применяются и процессуальные отрасли права, речь идет в первую очередь о таких правах, как гражданско-процессуальное и уголовно-процессуальное.

Ключевые слова: *заработная плата, задолженность, индексация, исковое заявление, уголовная ответственность, налоговый долг.*

Kovalenko A. V. Wage debt: multilegal aspect

The article considers the relationship, taking place at the will of the person to receive salary arrears. Argues the need for multiple branches of substantive and procedural law and legislation to settle the serelations. More attention is paid to the norms of lab or law, the implementation of which is ensured, a mongo her things, the rules of criminal law, administrative law proceedings by branches of the law.

In an effort to meet their every day needs, a person learns, a career, acquire property for this and more vital it is to have the necessary funds. These funds can be acquired in different ways a person can engage in individual business activities and to receive income from securities in the form of dividends to live off rent payments, donations and more. However, the vast majority of adult men receiving remuneration, working under the employment agreement. This fee is called wages.

Pointed out that in the first place, the relationship for non-payment of wages regulated by labour legislation, it provides the right of citizens of Ukraine to work – that is, to work with wages not below the state-established minimum. Secondly, such an act as non-payment of wages may be grounds for criminal prosecution, and, accordingly, the application of criminal law. Here not refers to administrative responsibility for late payment of wages and the need for administrative law. In the case of indexation amount owed wages and opportunities Interest of the overdue amount, it makes sense application of the rules of civil law. Norms of tax law are also harnessing because pay roll taxes are deducted. Procedural rights of the industry is also involved here, we are talking primarily about civil procedure and criminal procedure law.

Arrears of wages are a legal fact, under which there are labour, civil, administrative, criminal relationship. This is a complex phenomenon polistrukturne requiring multi legal regulation by the state.

Key words: *wages, debt, indexing, lawsuit, criminal liability, the tax debt.*

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.74:349.61

М. Т. Гаврильців

ПРИНЦИП ЄДНОСТІ ПРАВ І ОBOB'ЯЗКІВ У СФЕРІ ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ ЯК ОСНОВА ЕКОЛОГО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

З'ясовано поняття і сутність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків людини у сфері охорони довкілля, а також принцип їх єдності як основи еколоого-правового статусу громадянина. Проаналізовано характер взаємозв'язку екологічних прав та обов'язків, установлених чинним законодавством України та міжнародними договорами. Констатовано, що від правильності розуміння співвідношення прав і обов'язків у сфері охорони довкілля залежить правомірна екологічна поведінка людини, повне використання прав і неухильне виконання обов'язків перед природою, теперішнім і майбутніми поколіннями.

Ключові слова: *навколишнє природне середовище, охорона довкілля, конституційні екологічні права, конституційні екологічні обов'язки, принцип єдності прав і обов'язків, еколоого-правовий статус людини.*

Постановка проблеми. Зростаючі потреби людства і порівняно обмежені можливості природних екосистем призвели до того, що в нове тисячоліття сучасна цивілізація вступила в умови кризової екологічної ситуації. Зусилля, спрямовані на відвернення катастрофи, ґрунтуються на стереотипі антропоцентричної парадигми, що полягає у невичерпності природних ресурсів, переоцінці здатності природи до самовідновлення і можливості людини впливати на явища, що відбуваються у навколишньому природному середовищі, й надалі призводять до підвищення захворюваності, зменшення тривалості життя людини, що ставить суспільство на грань виживання.

Через втрату гармонії між людиною і природою нове століття продемонструвало багато причин переосмислення такого взаємозв'язку, який повинен ґрунтуватися на глибокому розумінні відповідальності за майбутнє, встановленні науково обґрунтованих правил по-

ведінки кожного індивіда щодо природи. Найсуттєвіші правила такої поведінки закріплюються державою в законодавстві у вигляді суб'єктивних екологічних прав та юридичних обов'язків, стають загальнообов'язковими і забезпечуються державним примусом у разі їх недотримання чи невиконання.

Стан дослідження. Окремим аспектам еколого-правового статусу людини і громадянина присвячені праці дослідників у галузі екологічного права: В. Андрейцева, А. Анісімової, Г. Балюк, С. Боголюбова, М. Бринчука, А. Гетьмана, І. Каракаша, В. Костицького, В. Мунтяна, О. Погрібного, Ю. Шемшученка, М. Шульги та інших. До зазначеної проблематики звертались також представники загальнотеоретичної юриспруденції: О. Зайчук, А. Колодій, О. Лукашева, О. Малько, М. Матузов, Н. Оніщенко, М. Орзіх, П. Рабінович, В. Субочев і ін. Теоретичному дослідженню юридичної природи, генезі конституційних обов'язків та еволюції їх конституційного регулювання присвячена дисертація ученого-конституціоналіста Л. Летнянчина. До проблем правового забезпечення екологічних обов'язків фізичних осіб у процесі здійснення загального та спеціального природокористування звернувся у науковому дослідженні правник-еколог С. Тагієв.

Проте спеціальні комплексні дослідження правової природи єдності конституційних екологічних прав і обов'язків людини, що є основою її конституційного еколого-правового статусу в Україні відсутні. Це зумовлює необхідність вирішення низки питань у цій сфері наукових розвідок.

Метою статті є дослідження характеру взаємозв'язків суб'єктивних прав та юридичних обов'язків особи у сфері охорони довкілля, а також принципу їх єдності як основи еколого-правового статусу людини і громадянина.

Виклад основних положень. Одним із провідних принципів сучасного розуміння конституційно-правового статусу людини є принцип єдності конституційних прав та конституційних обов'язків.

Назва цього принципу вказує на наявність двох рівнозначних елементів: «права» і «обов'язки». До них цілком обґрунтовано можна додати своєрідний третій елемент – «єдність», що означає: «цілісність, неподільність; поєднання в одному цілому, нерозривність зв'язку» [1, с. 294]. Відтак сутність цього принципу проявляється в органічному зв'язку та взаємообумовленості суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

На думку М. Матузова, єдність прав і обов'язків виражається у їх однаковій соціально-політичній однорідності, значимості й цінності,

у їхній юридичній погодженості, неможливості роздільного функціонування і реалізації, у спільності мети та розвитку, гарантуванні з боку держави та однакової заінтересованості у здійсненні як одних, так і інших [2, с. 182].

Якщо права людини – це певні можливості людини, котрі необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей [3, с. 5], то обов'язки – це вимоги, що висуваються до кожної людини та громадянина, діяти певним чином (або утриматися від учинення відповідних дій) для забезпечення інтересів суспільства, держави, інших людей і громадян [4, с. 210].

Еколого-правовий статус людини та громадянина розглядають як визначені Конституцією України та іншими правовими актами екологічного права місце, становище і роль людини та громадянина в суспільстві й державі, що стосуються екологічної сфери [5, с. 3].

В. Андрейцев під поняттям екологічних прав розуміє сукупність юридичних можливостей і засобів, що спрямовані на задоволення потреб людини в галузі використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки. На його думку, всі екологічні права поділяються на екологічні права громадян, що реалізуються переважно на галузевому рівні (галузеві) та на екологічні права громадян, які реалізуються на міжгалузевому рівні (міжгалузеві) [6, с. 37].

До галузевих екологічних прав належать: право громадян на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище; право на отримання повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища і його вплив на здоров'я людей; право на участь у проведенні громадської екологічної експертизи; право на участь у розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів; право на здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів.

До міжгалузевих екологічних прав належать: право на участь в обговоренні проектів законодавчих актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва та реконструкції об'єктів, котрі можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища та внесення пропозицій до державних і господарських органів, установ та організацій із цих питань; право на отримання екологічної освіти; право на об'єднання в громадські природоохоронні формування; право на подання до суду позовів

на державні органи, підприємства, установи, організації і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище [6, с. 37].

Екологічні права людини є сукупністю юридичних можливостей і засобів, які спрямовані на задоволення потреб громадян у галузі використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки. Однак це одне з найважливіших для життя та здоров'я людей право дотепер прямо не закріплено в міжнародному праві. Про нього нічого не говориться в Загальній декларації прав людини (1948 р.), Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод (1950 р.), міжнародному Пакті про громадянські та політичні права (1966 р.) та міжнародному Пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.).

Стосовно офіційного визнання права людини на безпечне навколишнє природне середовище, світове співтовариство обмежилось його закріпленням у першому принципі Стокгольмської декларації ООН з навколишнього природного середовища (1972 р.): «Людина має фундаментальне право на (...) сприятливі умови життя в навколишньому середовищі, якість якого дозволяє вести гідне і благополучне життя» [7].

Таку ситуацію можна пояснити тим, що в період формування прав людини першого покоління екологічні проблеми в світі не мали тієї гостроти, якої вони набули згодом. Деякі авторитетні вчені пояснюють це тим, що до ухвалення Загальної декларації прав людини світове співтовариство було стурбоване іншими проблемами, зокрема проблемами соціального облаштування людства у планетарному масштабі. Ресурсні та екологічні проблеми того часу не були настільки відчутними та загрозливими для людства, тобто не володіли всезагальним планетарним характером. Їх загострення позначилось у другій половині теперішнього століття у зв'язку з різким стрибком індустріального розвитку та економічного розвитку післявоєнного періоду [8, с. 177].

У питанні закріплення права на безпечне довкілля більш прогресивним виявився вітчизняний досвід. Це той випадок, коли національне законодавство випередило міжнародне право. Зокрема, Основний Закон, базуючись на гуманістичних і правових ідеях визнання людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3), передбачив обов'язок держави забезпечувати екологічну безпеку і підтримувати екологічну рівновагу на території України (ст. 16). Кожному громадянину в Україні гарантується право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, від-

шкодування збитків, заподіяних порушенням цього права та право на вільний доступ до екологічної інформації (ст. 50) [9].

Крім того, відповідна норма закріплена у п. «а» ч. 1 ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»: «Кожний громадянин України має право на безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище» [10].

Визнання та захист суб'єктивних екологічних прав є одним з основних надбань сучасного права, їх законодавче закріплення заохочує зростання самосвідомості людини і громадянина, екологічної свідомості та культури, сприяє їх залученню до охорони навколишнього природного середовища. Це, своєю чергою, кореспондує природоохоронним обов'язкам держави, виражається в екологічній функції, яку вона делегує органам державної влади.

У правовій державі гарантування екологічних прав може слугувати вагомим ресурсом підвищення ефективності діяльності держави під час здійснення її природоохоронної функції. Як слушно зауважує М. Брінчук, визнавши екологічні права, держава може сподіватись на активну участь громадян у їх реалізації. Вони об'єктивно сприятимуть здійсненню забезпечення раціонального природокористування й охорони навколишнього природного середовища. Володіючи правами і намагаючись їх реалізувати, громадяни стають активними зацікавленими союзниками держави у діяльності щодо збереження безпечного стану довкілля чи його відновлення [11, с. 12].

Право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля, проживати в екологічно збалансованому природному середовищі є відправною точкою для формування інших екологічних прав людини: користуватися природними ресурсами; вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів, на поширення такої інформації; отримувати відшкодування завданої порушенням цього права шкоди; участі в ухваленні рішень із екологічних питань, здійсненні екологічної експертизи; об'єднуватися в громадські екологічні організації; отримувати екологічну освіту тощо.

Серед екологічних прав людини у сфері охорони навколишнього природного середовища вчені-екологи виокремлюють також: право брати участь у заходах, що забезпечують раціональне використання природних об'єктів; право громадських формувань у галузі екології; право на обговорення нормативних актів та інших заходів із метою запобігання негативним наслідкам; право на проведення екологічної експертизи тощо [12, с. 69–70].

У дослідженні питання охорони екологічних інтересів важливим є з'ясування суб'єкта екологічних прав. Аналіз ст. 50 Конституції України [9] дозволяє зробити висновок про те, що усі зазначені екологічні права є природними, а отже належать людині як соціально-біологічній істоті, виникають із моменту її народження і супроводжують упродовж життя, незалежно від того, де людина проживає чи тимчасово перебуває, і від наявності у неї статусу громадянина конкретної держави.

Загальновідомо, що права залишаються декларативними, якщо вони не забезпечені гарантіями їх реалізації. Зазначені можливості, якими володіють громадяни відповідно до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та іншими екологічними нормативно-правовими актами, реалізуються низкою заходів забезпечення. Такі гарантії закріплені в ст. 10 Закону: а) проведення широкомасштабних державних заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану навколишнього природного середовища; б) обов'язок міністерств, відомств, підприємств, установ організацій здійснювати технічні та інші заходи для запобігання шкідливому впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, виконувати екологічні вимоги під час планування, розміщення продуктивних сил, будівництва та експлуатації народногосподарських об'єктів; в) участь громадських об'єднань та громадян у діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища; г) здійснення державного та громадського контролю за додержанням законодавства про охорону довкілля; г) компенсація в установленому порядку шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян унаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища; д) невідворотність відповідальності за порушення законодавства про охорону довкілля [10].

Однією із складових забезпечення нормальної життєдіяльності людини є не тільки можливість мати екологічні права, а й нести відповідні обов'язки. Необхідно відзначити, що до недавнього часу екологічні обов'язки значно рідше привертали увагу дослідників, ніж екологічні права. Така ситуація спостерігалася навіть у навчальній літературі з екологічного права, в якій це питання мало б розглядатися якнайповніше. Найчастіше учені або обмежуються простою констатацією наявності таких обов'язків, або взагалі про них не згадують.

Екологічні обов'язки є невід'ємним елементом правового статусу людини. Вони закріплені і на конституційному рівні, і на рівні екологічного законодавства. Зокрема, ст. 66 Конституції містить положення, згідно з яким кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки [13, с. 180].

Як справедливо зазначається деякими авторами, екологічний обов'язок є одним зі способів забезпечення екологічних прав, умовою їхньої реальності й ефективності. Якщо суб'єктивне екологічне право – це сфера влади і волі індивіда, то екологічний обов'язок – сфера необхідності та підпорядкування [12, с. 71].

Визначення конституційного екологічного обов'язку повинно спиратися на систему приписів, стимулів, та заборон установлених конституційно-правовими та іншими законодавчими нормами з метою забезпечення вимог використання природних ресурсів, охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки в інтересах населення.

Поняття «екологічний обов'язок» має такі ознаки: 1) це міра необхідної поведінки, змістом якої є утримання від порушення заборон, виконання зобов'язань та додержання екологічних імперативів; 2) це необхідна поведінка зобов'язаного суб'єкта, що покладається на нього з метою виконання законних вимог уповноваженої особи; 3) це необхідна поведінка, яка має юридичний характер, тобто закріплена еколого-правовими нормами; 4) це необхідна поведінка, що покладається як на всіх осіб, які проживають на території держави (берегти й охороняти природу, раціонально використовувати її багатства, здійснювати діяльність із додержанням вимог екологічної безпеки, екологічних стандартів, нормативів, лімітів та інших обмежень у сфері природокористування); 5) це необхідна поведінка, яка гарантується державою шляхом встановлення юридичної відповідальності за невиконання обов'язків чи створення перешкод для реалізації екологічних прав.

Особливістю екологічного обов'язку є те, що він, з одного боку, є одним із різновидів загального юридичного обов'язку (його видовим поняттям), а з іншого, – виокремлює групу обов'язків, які встановлюють вид і міру необхідної поведінки суб'єктів у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки (тобто, є збірним поняттям).

Екологічні обов'язки, як і екологічні права, можна класифікувати за різними критеріями. За юридичною силою, ступенем правової урегульованості відокремлюють: а) конституційні; б) встановлені в спеціальних законах; в) передбачені підзаконними нормативними актами та договорами [14, с. 82].

Екологічні обов'язки громадянина закріплені в ст. 66 Конституції України: «Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, (...) відшкодовувати завдані ним збитки» [9].

До конституційних можуть належати також інші обов'язки, що трансформуються у сферу охорони довкілля: власність зобов'язує, вона не повинна використовуватися на шкоду людини і суспільства (ч. 4 ст. 13); сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67); неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права інших людей (ст. 68) тощо [12, с. 71].

До другої групи належить низка обов'язків у галузі охорони навколишнього природного середовища, що містяться в ст. 12 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»: а) берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища; б) здійснювати діяльність із додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів; в) не порушувати екологічні права і законні інтереси інших суб'єктів; г) вносити штрафи за екологічні правопорушення; д) компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.

Громадяни України зобов'язані виконувати й інші обов'язки у галузі охорони навколишнього природного середовища відповідно до законів України [10]. Зокрема, обов'язки громадян у цій сфері передбачені нормами: Земельного кодексу України (ст. 91 регламентує обов'язки землевласників; а ст. 96 – користувачів земельних ділянок) [15]; Водного кодексу України (ст. 44 визначає обов'язки водокористувачів) [16]; Кодексу України про надра (ч. 2 ст. 24 встановлює обов'язки користувачів надр) [17]; Закону України «Про екологічну експертизу» (ст. 29 містить вказівку на обов'язки експерта, а ст. 32 – обов'язки замовників екологічної експертизи) [18]; Закону України «Про екологічний аудит» (ч. 4 ст. 15 встановлює обов'язки замовника екологічного аудиту, ч. 2 ст. 16 – обов'язки виконавця екологічного аудиту) [19] тощо.

Отже, під конституційними екологічними обов'язками необхідно розуміти встановлені Конституцією України та забезпечену державою міру необхідної поведінки зобов'язаного суб'єкта у сфері охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки.

Особливістю екологічного обов'язку є те, що він, з одного боку, є одним з різновидів загального юридичного обов'язку, а з іншого, – виокремлює групу обов'язків, які встановлюють вид і міру необхідної поведінки суб'єктів у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки.

Висновки. Отже, питання єдності прав і обов'язків людини та громадянина у сфері охорони довкілля представляє чималий теоретичний і практичний інтерес. Від правильності їх трактування і розуміння залежить правомірна поведінка людей щодо природи та між собою, чітке дотримання природоохоронного законодавства.

Екологічні права людини – це сукупністю юридичних можливостей і засобів, які спрямовані на задоволення потреб громадян у галузі використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки. Екологічним правам кореспондують конституційні екологічні обов'язки, оскільки вони є важливим елементом еколого-правового статусу особи, формою взаємозв'язку суспільних та особистих інтересів у сфері природокористування, засобом координації поведінки людей у взаємовідносинах із природою.

Під конституційними екологічними обов'язками слід розуміти встановлені Конституцією України та забезпечену державою міру необхідної поведінки зобов'язаного суб'єкта у сфері охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки.

Конституційними екологічними правами і конституційні екологічні обов'язки тісно пов'язані між собою, утворюють цілісність, перебувають у прямій залежності одні від інших. Їх єдність становить основу еколого-правового статусу людини. Екологічні обов'язки є способами забезпечення екологічних прав, умовою їхньої реальності та ефективності.

1. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. проф. В. В. Дубічинського. – Х.: ВД «ШКОЛА», 2011. – 1008 с.

2. Матузов Н. И. Правовая система и личность / Н. И. Матузов. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 293 с.

3. Рабінович П. М. Права людини і громадянина: навч. посібник / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К.: Атіка, 2004. – 464 с.

4. Колодій А. М. Права людини і громадянина: навч. посібник / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 336 с.

5. Малишко М. І. Екологічно-правовий статус людини в Україні / М. І. Малишко. – К.: Укр. наук. асоц. – 2001. – 52 с.

6. Андрейцев В. І. Екологічне право: навч. посібник для юридичних факультетів вузів / В. І. Андрейцев. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 208 с.

7. Стокгольмська декларація ООН щодо питань навколишнього середовища від 16.06.1972 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua

8. Каракаш И. И. Права человека на пользование природной средой в международных документах и национальном законодательстве / И. И. Каракаш // Правовое регулирование аграрно-земельных и природоресурсово-экологи-

ческих отношений: сб. избр. статей, докладов и рецензий (1997–2007) / И. И. Каракаш. – О.: Фенікс, 2007 – 430 с.

9. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua

10. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

11. Бринчук М. М. Теоретические основы экологических прав человека / М. М. Бринчук // Государство и право. – 2004. – № 5. – С. 5–15.

12. Екологічне право України: підручник / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, В. К. Попов та ін.; за ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. – Х.: Право, 2006. – 382 с.

13. Конституція України: науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін.; ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 808 с.

14. Гльченко Н. В. Безпечне довкілля – наше право чи обов'язок? / Н. В. Гльченко, В. Т. Гурська, Т. Л. Чумакова, Н. В. Романюк // Екологія і природокористування. – 2011. – Вип. 14. – С. 76–85.

15. Земельний кодекс України від 25.10.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3–4. – Ст. 27.

16. Водний кодекс України від 06.06.1995 // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.

17. Кодекс України про надра від 27.07.1994 // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 36. – Ст. 340.

18. Про екологічну експертизу: Закон України від 09.02.1995 // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 8. – Ст. 54.

19. Про екологічний аудит: Закон України від 24.06.2004 // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 45. – Ст. 500.

Гаврильцев М. Т. Принцип единства прав и обязанностей в сфере охраны окружающей среды как основа эколого-правового статуса человека и гражданина

Статья посвящена исследованию понятий и сущности субъективных прав и юридических обязанностей человека в сфере охраны окружающей среды, а также принципа их единства как основы эколого-правового статуса гражданина. Анализируется характер взаимосвязи экологических прав и обязанностей, установленных действующим законодательством Украины и международными договорами. От правильности понимания соотношения прав и обязанностей в сфере охраны природы зависит правомерное экологическое поведение человека, полное использование прав и неукоснительное исполнение обязанностей перед природой, настоящим и будущими поколениями.

Ключевые слова: *окружающая среда, охрана окружающей среды, конституционные экологические права, конституционные экологические обязанности, принцип единства прав и обязанностей, эколого-правовой статус человека.*

Havrylytsiv M. T. The principle of unity of rights and responsibilities in the field of environmental protection as the basis of ecological and legal status of a man and a citizen

The article investigates the concepts and subjective nature of human rights and legal responsibilities in environmental protection, as well as the principle of unity as the basis of environmental legal status of citizens.

Author examined features of constitutional environmental rights and responsibilities as important components of a specific legal status and the central element of its environmental legal status. Analyzed the legal nature, content, features, structure of rights and duties human and citizens in the field of environmental protection and their constitutional and legal regulations in Ukraine. The classification of these rights and responsibilities, analyzes the conditions and factors that influence their implementation.

Emphasizes that environmental law environmental liability with a corresponding constitutional because they serve an important structural element of the environmental legal person status, a form of social relationship and personal interest in environmental management, a means of coordinating behavior in relationship with nature. Environmental duty is one way to ensure environmental rights, the condition of their reality and effectiveness.

Analyzes the nature of the relationship of environmental rights and responsibilities established by the current legislation of Ukraine and international conventions. It is noted that on the correct understanding of the relationship of rights and duties in environmental protection depends legitimate environmental, human behavior, full use of the rights and duties to the strict nature of present and future generations.

Key words: *environment, guard of environment, constitutional environmental rights, constitutional environmental responsibilities, the principle of unity of rights and duties, ecological legal status of person.*

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року

УДК 342.951

С. С. Єсімов

**ЮРИДИЧНА ПРИРОДА
АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ
У ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ**

Розглянуто юридичну природу адміністративних правопорушень у інформаційній сфері як різновиду соціальних конфліктів, складність яких полягає в єдності соціально-конфліктного, інформаційного і юридичного

елементів. Головним критерієм виокремлення адміністративних правопорушень як міжгалузевого комплексного інституту інформаційного права слугує інформаційна сфера їх вчинення, а додатковим – інформаційне середовище та використання інформаційних засобів і технологій.

Ключові слова: адміністративне правопорушення, інформаційна сфера, інформаційне середовище, використання інформаційних засобів і технологій.

Постановка проблеми. Основною умовою сталого, стабільного розвитку суспільства та держави є забезпечення функціонування інформаційної сфери як правового простору. Правове регулювання як спеціально-юридичний вплив на інформаційну сферу покликане упорядкувати суспільні інформаційні відносини, що виникають у процесі здійснення інформаційної взаємодії, забезпечуючи реалізацію інтересів індивіда, суспільства, держави. Тому зростає значущість інформаційної безпеки як системи захисту інтересів особистості, суспільства та держави в інформаційній сфері та правових засобів її забезпечення, зокрема в частині попередження і припинення правопорушень у цій галузі людської діяльності. Інститут інформаційних правопорушень є життєво необхідним комплексним утворенням у межах системи інформаційного права.

Стан дослідження. Різні аспекти правопорушень в інформаційній сфері висвітлювались в роботах українських і зарубіжних учених: В. Б. Авер'янова, О. А. Банчука, О. В. Бойченка, С. Ф. Гуцу, В. І. Гурковського, А. М. Гулеміна, В. А. Комарова, Б. А. Кормича, Н. В. Паршиної, В. С. Цимбалюка, І. В. Март'янова, О. В. Синєокого та ін. Водночас розвиток інформаційних технологій безпосередньо стосується прав і свобод людини та громадянина, що викликає необхідність комплексного аналізу інформаційних правопорушень з позиції юридичної науки та погляду на законодавство Європейського Союзу.

Метою статті є визначення юридичної природи інформаційних правопорушень.

Виклад основних положень. Інформаційне правопорушення представлено як різновид соціального конфлікту, заборонена норма права взаємодія суб'єктів інформаційної сфери, лист про суперечності інтересів його учасників. Сутнісні характеристики інформаційних конфліктів і співвіднесення їх з ознаками юридичного конфлікту автор пов'язує з існуванням причин і умов правопорушень в інформаційній сфері.

Вивчення сутності інформаційного правопорушення доцільно розглядати в контексті моделі співвідношення категоріальної пари «пра-

вопорушення» і «юридична відповідальність», їх взаємовпливу. Такий аналіз має не тільки строго наукове значення для визначення правової природи та сутності інформаційного правопорушення, а й для практики формування інформаційного законодавства. На думку О. Ф. Скакуна, тісний зв'язок правопорушення та юридичної відповідальності виявляється не тільки в алгоритмі складу (об'єкт, суб'єкт, об'єктивна і суб'єктивна сторона) правопорушення і його утворювальних властивостях виникнення охоронних правовідносини, не тільки у завершеності динаміки протиправних діянь зловмисника, настанні правових каральних наслідків і правовідновлюваних заходів [1, с. 412]. Доцільно погодитися з думкою О. І. Остапенка, що неабияке значення для визначення природи правопорушення має існування правових дозволів і заборон, а також позицією В. С. Цимбалюк щодо обмежень і стимулів як різноманітних методів правового регулювання та забезпечення інтересів суб'єктів інформаційної сфери [2, с. 46–48; 3].

Видається, що всі названі засоби правового впливу на встановлення правопорядку в інформаційній сфері мають найсуттєвіше значення, оскільки з їх допомогою законодавець чітко визначає межі правомірної поведінки суб'єктів суспільних відносин з приводу інформаційних об'єктів, що володіють підвищеною складністю і структуроутворювальною якістю.

Аналізуючи названі правові інструменти впливу на інформаційні відносини, доцільно погодитися з думкою Б. А. Кормича щодо їх об'єднання в особливі режимні правила формування норм права, що поєднують заборону, дозвіл, обмеження або стимулювання дій суб'єктів інформаційних правовідносин в цілях захисту прав та інтересів, а також для вирішення проблем попередження інформаційних правопорушень [4, с. 156–158].

Ефективна реалізація таких цілей визначається необхідністю чіткого закріплення в нормах права системи дозволів, заборон і обмежень, які стають змістом складу інформаційного правопорушення. При цьому виявляється їх тісний зв'язок з нормами, що визначають юридичну відповідальність. Таке завдання, як стверджує В. Б. Авер'янов, вирішується за допомогою конструювання моделі конкретних складів правопорушень [5, с. 433–435]. Формування конкретних складів інформаційних правопорушень залежить від того, як визначаються в нормах права інформаційного законодавства конкретні дозволи, заборони або обмеження, які формують правовий режим в інформаційній сфері.

Отож, сутність інформаційного правопорушення проявляється в тісному зв'язку норм, що передбачають юридичну відповідальність за їх вчинення, з системою дозволів, заборон, обмежень і стимулів, які формують правовий режим в інформаційній сфері. Від ступеня такого зв'язку, розглядаючи це питання з позиції А. І. Марущака, залежить не тільки ефективність конструювання складів інформаційних правопорушень, а й вирішення завдань протидії інформаційним правопорушенням особливо у сучасній ситуації з поширенням порушень цілісності інформаційних систем, розміщенням у загальнодоступному інформаційному середовищі людської діяльності інформації обмеженого використання, що має соціально-шкідливий контент або високий рівень суспільної небезпеки, а також порушеннями авторського права в мережі Інтернет [6, с. 483–486]. Зазначене вказує на можливість включення, залежно від ситуації, до складу правового режиму в інформаційній сфері разом із правовими організаційних та техніко-технологічних засобів забезпечення захисту інформаційних інтересів особистості, суспільства і держави.

Базовою умовою дослідження сутності інформаційного правопорушення як феномена є його загальнонаукове обґрунтування з точки зору аналізу істотних його ознак, абстрагування властивостей і взаємозв'язків, зіставлення з іншими предметами і явищами. Загальні властивості досліджуваного явища належать більше до загального класу (безлічі) понять – категорії «правопорушення». Серед таких властивостей і ознак загальна теорія права виділяє: протиправність, суспільну небезпеку, деліктоздатність і винність. Загальне поняття «правопорушення» і його категоріальні ознаки стосовно різних галузей людської діяльності зберігають свій зміст і якість. Водночас властивості та ознаки, характерні для всіх таких галузей діяльності, мають свої відмінні риси і суттєві ознаки.

Аналіз інформаційної галузі людської діяльності та її сучасних особливостей дозволяє виявити найбільш істотні, що зберігають свою якість, протиправні дії. Інформаційні правопорушення здійснюються переважно в особливій галузі людської діяльності – інформаційній, тобто у сфері пошуку, створення, обробки, передавання, одержання, зберігання, захисту та використання відомостей про навколишній світ (інформації). Часто вони вчиняються з використанням інформаційних засобів і технологій у роботі з інформацією незалежно від її форми. Інформаційні правопорушення можуть вчинятися в різних сферах людської діяльності. Важливими обставинами вчинення інформаційних діянь є умови середовища.

Норми права за природою об'єктивно зберігають інертні основи та відстають від суспільних відносин, які виникають динамічно. Ця якість має безперечну цінність у «традиційних» умовах і формах розвитку суспільства, проте в інформаційну епоху «гальмування» привносить невизначеність ситуації, пов'язаної з правовим забезпеченням інформаційних інтересів особистості, суспільства і держави, тому відповідну роль у цьому виконують міжнародні правові акти у питаннях регулювання інформаційної сфери. Їхній вплив на формування правового забезпечення захисту інтересів суб'єктів інформаційних правовідносин в Україні обумовлено адаптацією національного законодавства до вимог законодавства Європейського Союзу.

У таких умовах особлива роль нормативних положень Конституції України, яка є основою правової системи та визначає у загальних рисах зміст правових понять і конструкцій інформаційного права, що зумовлює зв'язок конституційно-правової цінності «свобода інформації» з її конституційними обмеженнями, а також галузевим режимом обмеження поширення окремих видів інформації та наявністю відповідних складів інформаційних правопорушень.

Норми, які регламентують інформаційну сферу, суспільних відносин, містяться і у власне інформаційному законодавстві, і в інших галузях. Основна частина норм, що стосуються безпосередньо відповідальності в інформаційній сфері, тобто містять конкретні санкції, розміщені в Кримінальному кодексі України (далі – КК) і Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП). Але цими двома нормативними правовими актами інститут відповідальності за інформаційні правопорушення не обмежується. Визначальне значення для існування юридичної відповідальності за протиправні діяння в інформаційній сфері мають норми, які утворюють стан протиправності в складі ознак інформаційного правопорушення. Такі норми зосереджені в базових законах, що визначають загальні положення протиправності (основні поняття інформаційної сфери та їх визначення, принципи правового регулювання інформаційних правовідносин, правовий статус і загальні правила поведінки учасників тощо). Правові норми базових законів співвідносяться як загальні норми щодо галузевих нормам, в них містяться загальні правові дозволи, заборони та обмеження, які є основою галузевих складів інформаційних правопорушень. Норми, що визначають більш конкретні правила поведінки і режими, розташовані в галузевих нормативних правових актах. Попри це, найбільш висока ступінь

визначеності та системності складів інформаційних правопорушень відображена в КК України і КУпАП.

З огляду на позиції українських вчених і в галузі теорії держави і права (наприклад, О. Ф. Скакуна, В. В. Копейчикова), і інформаційного права (Б. А. Кормича, Р. А. Калюжного, О. Г. Марценюка, В. С. Цимбалюка та ін.), доцільно зазначити, що інформаційне право є комплексною галуззю системи права, що складається із сукупності комплексних інститутів. Однорідність норм права, що визначають відповідальність за інформаційні правопорушення і відображених у них відокремлених охоронних суспільних відносин, опосередковує існування міжгалузевого комплексного їхнього характеру. Інститут відповідальності за інформаційні правопорушення як комплекс охоронних норм системи права становить міжгалузеве структурне утворення, що забезпечує безпеку суспільних відносин в інформаційній сфері та спрямований на захист інтересів особистості, суспільства і держави в інформаційній сфері. Інститут відповідальності за інформаційні правопорушення є міжгалузевим комплексним інститутом інформаційного права, виконуючи в ньому важливу охоронну функцію, оскільки спрямований на захист суспільних відносин в інформаційній сфері.

Адміністративні види складів інформаційних правопорушень розташовані в КУпАП. Окремі різновиди виокремлено у главі 10 КУпАП залежно від існування родового об'єкта протиправного посягання – суспільних відносин у галузі телекомунікації та інформації.

Велика частина складів інформаційних правопорушень розташована в інших главах кодексу. Родовим об'єктом таких правопорушень є суспільні відносини в різних галузях людської діяльності, вони виділені в інші глави КУпАП. Названі правопорушення скоюються в умовах інформаційного середовища. Окрім того, деякі з них спрямовані на різні інформаційні об'єкти. Через це характер і зміст таких галузей людської діяльності надає родовому об'єкту посягання властивості факультативного. З огляду на дослідження А. Т. Комзюка, за такого розташування норм про відповідальність за інформаційні правопорушення законодавець використав один із способів юридичної техніки – раціональність організації структури кодексу [7, с. 15–16].

Кримінальні злочини як різновид інформаційних правопорушень розташовані в аналогічному порядку. В окремий розділ XIV КК України згруповані склади злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку, а всі інші склади злочинів за характером і ознаками

зараховують до інформаційних, розміщених в інших розділах КК України. Зауважимо, що критерієм відокремлення складів інформаційних злочинів законодавцем обрано різний за назвою загальний родовий об'єкт – «сфера використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку» в КК України і «галузь зв'язку» – у КУпАП. Зазначена раціональність формування структури нормативного матеріалу не повністю виправдана, оскільки вона не враховує всі особливості сучасної ситуації щодо інформаційних правопорушень. По-перше, не всі види скоєних протиправних діянь в інформаційній сфері відображені в названих кодифікованих нормативних правових актах. По-друге, не здійснюється диференціація відповідальності за правопорушення, вчинені з використанням техніко-технологічного інформаційного інструментарію, об'єктом яких є найважливіші для особистості, держави і суспільства предмети суспільних відносин (як правило, це життєво важливі інтереси). Небезпека таких правопорушень значно підвищується, оскільки вони мають динамічний і прихований характер, проте в текстах норм це не відображено. Доцільно спеціальні ознаки поняття інформаційного правопорушення розглядати як критерії виділення з безлічі інших правопорушень. Головним критерієм відокремлення інформаційних правопорушень в окрему групу слугує інформаційна сфера, а додатковою підставою класифікації – інформаційне середовище їх вчинення, а також використання різних інформаційних засобів і технологій. Зазначені підстави відокремлення інформаційних правопорушень дають змогу визначати додаткові їх складові, а також диференціювати відповідальність залежно від того, використовує зловмисник інформаційні засоби і технології за вчинення посягань на інші об'єкти чи ні. Можливість виділення протиправних діянь за сферами їх вчинення та залежно від використання технологічних засобів дозволяє класифікувати інформаційні правопорушення у певній системі щодо їх впливу на ту чи іншу галузь життєдіяльності. Таке уявлення має істотне значення для осмислення засобів і способів правового захисту інформаційних інтересів особистості, суспільства і держави, зокрема, за диференціації правових норм, що передбачають різні види і ступінь відповідальності за інформаційні правопорушення. Іншою підставою класифікації доцільно розглядати види відповідальності за вчинення інформаційних правопорушень. Залежно від видів відповідальності вони підрозділяється на злочини, адміністративні правопорушення, дисциплінарні правопорушення і цивільні правопорушення в інформаційній сфері.

Аналізуючи вказане, доцільно зазначити, що адміністративне правопорушення в інформаційній сфері посягає на встановлений порядок державного управління, суспільно небезпечне, протиправне, винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, вчинене в інформаційній сфері та (або) з використанням інформаційних засобів і технологій роботи з інформацією незалежно від її форми, або в іншій сфері людської діяльності в умовах інформаційного середовища.

Висновки. Інститут відповідальності за правопорушення в інформаційній сфері як комплекс охоронних норм системи права становить міжгалузеве структурне утворення, що забезпечує безпеку суспільних відносин в інформаційній сфері та спрямований на захист інтересів особистості, суспільства і держави в інформаційній сфері. Головним критерієм об'єднання інформаційних правопорушень в окрему групу слугує інформаційна сфера їх вчинення, а додатковою підставою – інформаційне середовище, використання різних інформаційних засобів і технологій. Сутнісні характеристики інформаційних конфліктів і співвіднесення їх з ознаками юридичного конфлікту обумовлюють причини і умови правопорушень у інформаційній сфері. Адміністративне правопорушення у інформаційній сфері – це протиправне, винне діяння (дія або бездіяльність) громадянина, іноземного громадянина або особи без громадянства на території України, спрямоване на заподіяння шкоди суспільним інформаційним відносинам, за яке законодавством про адміністративні правопорушення встановлена відповідальність.

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник; пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Х.: Консум, 2001. – 656 с.

2. Остапенко О. І. Адміністративне право: навч. посібник / О. І. Остапенко, З. Р. Кісіль, М. В. Ковалів, Р. В. Кісіль. – К.: Правова єдність, 2008. – 536 с.

3. Цимбалюк В. С. Інформаційне право (основи теорії і практики) / В. С. Цимбалюк. – К.: Освіта України, 2010. – 388 с.

4. Кормич Б. А. Інформаційне право: підручник / Б. А. Кормич. – Х.: Бурун і К, 2011. – 334 с.

5. Адміністративне право України. Академ. курс: підручник: у 2 т. – Т. 1. Заг. частина / ред. кол.: В. Б. Авер'янов (голова). – К.: Юридична думка, 2004. – 584 с.

6. Марущак А. І. Інформаційне право: Доступ до інформації: навч. посібник / А. І. Марущак. – К.: КНТ, 2007. – 532 с.

7. Адміністративна відповідальність в Україні: навч. посібник / за заг. ред. доц. А. Т. Комзюка. – 2-е вид., перероб. і доп. – Х.: Ун-т внутр. справ, 2000. – 99 с.

Есимов С. С. Юридическая природа административных правонарушений в информационной сфере

Рассматривается юридическая природа административных правонарушений в информационной сфере как разновидность социальных конфликтов, сложность которых заключается в единстве социально-конфликтного, информационного и юридического элементов. Главным критерием выделения административных правонарушений, как межотраслевого комплексного института информационного права, в отдельную группу служит информационная сфера совершения, дополнительным – информационная среда и использование информационных средств и технологий.

Ключевые слова: административное правонарушение, информационная сфера, информационная среда, использование информационных средств и технологий.

Yesimov S. S. The legal nature of administrative violations in the area of information

Information is presented as a kind of violation of social conflict, and forbidden by the law of interaction information sphere, letter of contradiction of interests of its members. The essential characteristics of information conflict and correlate them with no legal conflict by linking the existence of causes and conditions of crime in the information sector. The basic condition for the study of the essence of information violations as general scientific phenomenon is its representation in terms of the analysis of its significant features, properties and relationships of abstraction, comparison with other objects and phenomena. General properties of the phenomenon are more common to the class concepts – the category of «offense». Among the properties and characteristics of the general theory of law provides: wrongfulness, public danger and guilt. Analysis of the information field of human activity and its advanced features allow you to identify the most significant, which retain their quality in all the variety of illegal actions. Information offenses occurring mainly in a special area of human activity – in the information sector, ie in area of creation, processing, transmission, reception, storage, protection and use of all kinds of information about the world (information). Often they are committed through the use of information tools and technologies of information regardless of its form. The main criterion for separating information in a separate group of offenses is an information field which they occurred, and additional grounds – information environment, the use of various information tools and technologies. The complexity of the nature of information crimes is the unity of social and conflict, information and legal elements. The essential characteristics of information conflict and correlate them with illegal conflict determine the causes and conditions of crime in the information sector.

Key words: administrative violation, information field, information environment, use of information tools and technologies.

Стаття надійшла 24 вересня 2014 року

ОДНОСТОРОННЄ РОЗІРВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ДОГОВОРУ ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЙОГО НАЛЕЖНОГО ВИКОНАННЯ

Досліджено особливості, форми та підстави одностороннього розірвання адміністративних договорів, укладених правоохоронними органами. Проаналізовано випадки одностороннього розірвання таких договорів. З'ясовано, що право на одностороннє розірвання договору може здійснюватися у трьох формах: часткової відмови від договору, тимчасової відмови від договору та повної відмови від договору. Розірвання адміністративного договору як засіб забезпечення його належного виконання може реалізуватися лише у виняткових випадках, коли неможливо іншим способом досягти результату чи захистити інтереси держави, суспільства. Для правоохоронних органів також важливим є дотримання усіх процедурних аспектів розірвання адміністративного договору в односторонньому порядку.

Ключові слова: адміністративний договір, виконання адміністративного договору, розірвання адміністративного договору, одностороннє розірвання адміністративного договору, неналежне виконання адміністративного договору.

Постановка проблеми. Для ефективного функціонування правоохоронних органів України важливим є не лише укладення адміністративних договорів, але й належне виконання зобов'язань за цим договором. Тому актуальним є дослідження порядку, умов і заходів забезпечення виконання адміністративних договорів, укладених правоохоронними органами, зокрема одностороннього розірвання адміністративного договору як одного з таких заходів.

Можливість захисту в судовому порядку для правомочності укладення та виконання адміністративного договору встановлена в нормах КАСУ на відміну від можливості захисту правомочності на зміну та припинення (розірвання). Цей аспект є доволі важливим, оскільки в правовій літературі наголошується на можливості одностороннього розірвання адміністративного договору суб'єктами з владними повноваженнями. Причому таку можливість вважають однією з основних ознак адміністративного договору. Одностороннє розірвання є обмеженням для іншої сторони в договорі (деякою мірою навіть порушенням її прав), і водночас відображає саме владний елемент у повноваженні (праві-обов'язку), що, безумовно, повинно відображатись у нормах законодавства.

Зважаючи на публічно-правову природу адміністративного договору, на нашу думку, без огляду на примусовий характер, заходи

забезпечення виконання зобов'язань повинні бути спрямовані на досягнення мети укладання такого адміністративного договору, зокрема й одностороннє розірвання такого договору.

Стан дослідження. Концептуальні основи процедур укладення та розірвання договорів досліджували науковці у галузі теорії держави і права, цивільного та адміністративного права: К. К. Афанасьєв, С. М. Бервено, Р. В. Біла, С. О. Бородовський, В. П. Грибанов, С. С. Скворцов, Ю. М. Старілов, Б. І. Пугинський, В. А. Юсупов та ін. Окремі аспекти належного виконання адміністративних договорів, зокрема засобів забезпечення виконання таких договорів, були предметом досліджень Д. Н. Бахраха, О. В. Дьоміна, Ж. В. Завальної.

Мета статті – дослідити та проаналізувати одностороннє розірвання адміністративного договору, укладеного правоохоронними органами, як один із засобів забезпечення його належного виконання, форми, підстави та випадки одностороннього розірвання таких договорів.

Виклад основних положень. Згідно зі статтею 610 Цивільного кодексу України, порушенням цивільного зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання).

Для цивільно-правових договорів невиконання умов договору може бути встановлено в законі або в договорі і мати такі наслідки: припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору; зміна умов зобов'язання; сплата неустойки; відшкодування збитків, моральної шкоди та інші. Іншими словами, сторона договору, яка вважає свої права порушеними, може вимагати, зокрема в судовому порядку, застосування до порушника перелічених наслідків. У такому разі правові наслідки набувають ознак способів захисту прав та інтересів. При цьому важливо правильно визначити правову природу правових наслідків порушення договору, враховуючи їх неоднорідність і встановлення законодавством різних підстав їх застосування [1, с. 49].

Для забезпечення належного виконання договірних зобов'язань в адміністративному договорі доцільно передбачати можливість його одностороннього розірвання чи зміни його умов як правоохоронного заходу у відповідь на ті чи інші порушення договору з боку контрагента. Право одностороннього розірвання договору може передбачатися також у випадку суттєвої зміни умов діяльності учасників договору. Як свідчить практика, контрагенти більш охоче погоджуються на включення в договори таких умов на паритетній основі або під час встановлення судового порядку зміни або розірвання договору [2, с. 158].

Право на одностороннє розірвання договору може здійснюватись у трьох формах:

1. Часткова відмова від договору – відмова від частини договору за наявності зобов'язання, яке складається з декількох прав вимоги.

2. Тимчасова відмова від договору – призупинення виконання зобов'язань на певний час, необхідний для усунення недоліків у їх виконанні, водночас такий вид односторонньої відмови від договору можливий у договорах лише із зустрічними зобов'язаннями [3, с. 437].

3. Повна відмова від договору – зобов'язання сторін у подальшому за цим договором припиняються [4, с. 60].

У літературі щодо перших двох форм реалізації повноваження на односторонню відмову від договору вказується на їх очевидний забезпечувальний та превентивний характер [4, с. 60]. Тому вважаємо, що часткова відмова від адміністративного договору та тимчасова відмова від адміністративного договору є оперативними правовими заходами, а повна відмова від договору належать до правоохоронних заходів.

Розірвання договору повинно здійснюватися у виняткових випадках, коли неможливо іншим способом досягти результату чи захистити інтереси держави, суспільства [5, с. 214]. О. В. Дьомін висловив думку про те, що державний контрагент має право розірвати договір і перекласти його виконання за своїм вибором на іншу особу, якщо попередній контрагент порушує договір або не має можливості його виконати [6, с. 38]. Але щодо укладання субординаційних адміністративних договорів правоохоронних органів із фізичними чи юридичними особами, то це положення не є абсолютним. Приміром, В. Р. Біла зазначає, що окремі договори пов'язані зі сплатою податкового зобов'язання індивідуально визначеного конкретного платника податків, тому перекладення виконання податкового зобов'язання на іншу особу неможливе [7, с. 131].

Загалом розірвання адміністративного договору, укладеного правоохоронним органом, може відбутися або в односторонньому порядку, або за рішенням адміністративного суду. Державний контрагент, на думку О. В. Дьоміна, має право в односторонньому порядку без звернення до суду припинити договір у разі невиконання або неналежного виконання договору контрагентом [6, с. 38]. Оскільки відсутнє загальне законодавство щодо випадків одностороннього розірвання адміністративного договору, укладеного правоохоронним органом, то такі випадки вказуються в окремих законодавчих і підзаконних нормативно-правових актах, що регулюють певні види адміністративних угод. Наприклад, згідно з типовим договором про надання розстрочення (відстрочення)

податкового боргу, договір про розстрочення (відстрочення) може бути достроково розірвано з ініціативи податкового органу, – з'ясовано, що інформація, подана платником податків під час укладання зазначених договорів, недостовірна, перекручена або неповна; платник податків визнається таким, що має податковий борг із грошових зобов'язань, які виникли після укладення зазначених договорів; платник податків порушує умови погашення розстроченого грошового зобов'язання чи податкового боргу або відстроченого грошового зобов'язання чи податкового боргу [8]. Окрім того, на нашу думку, доцільним (але необов'язковим) є дублювання таких норм і в тексті адміністративного договору.

Позивачі оскаржують до адміністративного суду одностороннє розірвання правоохоронним органом адміністративного договору, обґрунтовуючи свої вимоги, як правило, саме відсутністю підстав для розірвання угоди, визначених у тексті адміністративного договору чи у відповідному нормативно-правовому акті. Як приклад, 29 березня 2012 року Товариство з обмеженою відповідальністю «Смішер Нетворкс» звернулося до Дніпропетровського окружного адміністративного суду з позовом, у якому просить суд визнати протиправним рішення Лівобережної міжрайонної державної податкової інспекції м. Дніпропетровська оформлене листом № 5033/10/28-2 від 13 лютого 2012 року, щодо розірвання в односторонньому порядку Договору «Про визнання електронних документів» укладеного з ТзОВ «Смішер Нетворкс». Позовні вимоги були обґрунтовані тим, що рішення відповідача щодо розірвання в односторонньому порядку адміністративного договору є протиправним, оскільки підстав для розірвання договору, вказаних у п. 4 розділу 6 договору, не було. Згідно з п. 4 розділу 6 договору «Про визнання електронних документів» № 9018466989 від 20 жовтня 2011 року, відповідач має право в односторонньому порядку розірвати договір у випадку ненадання платником податків нового посиленого сертифіката (сертифікатів) відкритого ключа замість скасованих або в разі зміни платником місця реєстрації. Як зазначено у рішенні відповідача щодо розірвання в односторонньому порядку договору, підставою для розірвання стала відсутність позивача за місцезнаходженням. Однак суд установив, що місцезнаходження позивача не змінилось, відповідне рішення Лівобережної міжрайонної державної податкової інспекції м. Дніпропетровська було визнане протиправним, що зумовило скасування розірвання адміністративного договору в односторонньому порядку [9].

Для правоохоронних органів також важливим є дотримання усіх процедурних аспектів розірвання адміністративного договору в одно-

сторонньому порядку. Зокрема, недотримання органом Державної податкової служби України нормативно визначеного порядку розірвання договорів про розстрочення (відстрочення) податкового боргу призвело до скасування судом відповідної дії та зменшення відповідальності платника податку. У постанові Київського апеляційного адміністративного суду в адміністративній справі № 2а-6855/12/2670 від 27 вересня 2012 року зазначається, що, відповідно до п. 4.4 розділу IV Порядку розстрочення (відстрочення) грошових зобов'язань (податкового боргу) платників податків, з ініціативи органу державної податкової служби, що уклав договір про розстрочення (відстрочення), орган державної податкової служби вищого рівня, який прийняв рішення про розстрочення (відстрочення) грошових зобов'язань (податкового боргу), розриває цей договір, про що повідомляє платника податків і відповідний орган державної податкової служби. Отже, підставою для розірвання договору про розстрочення є відповідне рішення органу державної податкової служби. Так, у п. 4.5 Порядку розстрочення (відстрочення) грошових зобов'язань (податкового боргу) платників податків передбачено, що рішення про скасування раніше прийнятого рішення про розстрочення (відстрочення) грошових зобов'язань (податкового боргу) є підставою для дострокового розірвання договору. У пункті 6.4 «Особливі умови» договору здійснюється запис: «Договір достроково розірвано, документ від ____ № __». За наведених правових норм рішення про скасування раніше прийнятого рішення про розстрочення (відстрочення) грошових зобов'язань (податкового боргу) є підставою для дострокового розірвання договору; про розірвання договору вноситься відповідний запис у такий договір, і лише з дня розірвання договору зобов'язання сторін договору припиняються із настанням правових наслідків, передбачених законодавством, з дня, наступного за днем розірвання договору.

Матеріали справи, як зазначається у рішенні Київського апеляційного адміністративного суду, не містять доказів розірвання вказаних договорів розстрочення від 29 квітня 2011 року № 1 та № 2, а п. 6.4 цих договорів не містить відповідного запису про дострокове розірвання договору. Матеріали справи не містять також і доказів повідомлення позивача про прийняті податковим органом рішення про скасування розстрочення грошових зобов'язань від 12 жовтня 2011 року. Тому колегія суддів указує на помилковість висновку суду першої інстанції про те, що у зв'язку з прийняттям податковим органом рішень про скасування раніше прийнятого рішення про розстрочення грошових зо-

бов'язань договори про розстрочення грошових зобов'язань вважаються розірваними автоматично з дати прийняття таких рішень [10].

Формальною підставою для застосування судового порядку розірвання адміністративного договору, укладеного правоохоронним органом, є насамперед вказівка на це у тексті конкретної адміністративної угоди. Для уникнення дефектів тлумачення умов договору така вказівка повинна бути викладена не у формі права, а як обов'язок правоохоронного органу звернутися до суду у випадку невиконання чи виконання неналежним чином зобов'язань іншою стороною договору. Однак особливістю адміністративних договорів є нерозривний зв'язок прав та обов'язків правоохоронного органу як суб'єкта адміністративно-договірної компетенції, що, своєю чергою, зумовлює обов'язок суб'єкта владних повноважень здійснити дії щодо розірвання адміністративного договору в односторонньому порядку чи звернутись із відповідним позовом до суду незалежно від позначення у тексті договору окреслених дій терміном «право». Прокурор Запорізької природоохоронної міжрайонної прокуратури звернувся до суду із позовом до Запорізької обласної ради про розірвання угоди № 20/2009/651, укладеної 7 травня 2009 року між Міністерством охорони навколишнього природного середовища України, Запорізькою обласною радою та ВАТ «Запоріжсталь», якою було передбачено виконання підприємством низки природоохоронних заходів. У порушення п. 2.1 угоди ВАТ «Запоріжсталь» не здійснив вказані заходи, однак Запорізька обласна рада, в порушення вимог статті 15 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», незважаючи на порушення підприємством умов угоди та вимог чинного законодавства, не скористалась своїм правом в односторонньому порядку припинити дію угоди шляхом її розірвання. Незважаючи на звернення відповідачем уваги на те, що у п. 2.4.2 угоди зазначено право, а не обов'язок Запорізької обласної ради відмовитися від угоди в односторонньому порядку, адміністративний суд позов прокурора задовольнив, зобов'язавши відповідача розірвати адміністративну угоду в односторонньому порядку. Водночас було зазначено, що право відповідача розірвати угоду нерозривно пов'язано із публічно-правовими обов'язками (і зазначеними у тексті договору, і такими, що входять у структуру компетенції суб'єкта) – обов'язком обласної ради контролювати, як підприємства міста додержуються вимог законодавства про охорону навколишнього середовища, а також із обов'язком дбати про здоров'я та життя громадян – мешканців міста Запоріжжя [10].

Висновки. У результаті можна зробити висновок, що серед заходів гарантування (забезпечення) належного виконання адміністративних договорів, укладених правоохоронними органами, важливе місце посідає одностороннє розірвання адміністративного договору. Оскільки відсутнє загальне законодавство щодо випадків одностороннього розірвання адміністративних договорів, укладених правоохоронними органами, то такі випадки необхідно вказувати в окремих законодавчих і підзаконних нормативно-правових актах, що регулюють певні види адміністративних угод, або у тексті таких договорів. Розірвання адміністративного договору, укладеного правоохоронним органом, може відбутися в односторонньому порядку чи за рішенням адміністративного суду. Підстави та порядок розірвання адміністративного договору в односторонньому порядку або звернення до адміністративного суду з вимогою такого розірвання, як зазначалось, повинні бути визначені або у відповідному нормативно-правовому акті, або у тексті договору.

Для уникнення дефектів тлумачення умов договору така вказівка повинна бути викладена не у формі права, а як обов'язок правоохоронного органу звернутися до суду у випадку порушення зобов'язань іншою стороною договору. Однак особливістю адміністративних договорів є нерозривний зв'язок прав та обов'язків правоохоронного органу як суб'єкта адміністративно-договірної компетенції, що, своєю чергою, зумовлює обов'язок суб'єкта владних повноважень здійснити дії щодо розірвання адміністративного договору в односторонньому порядку чи звернутись із відповідним позовом до суду незалежно від позначення у тексті договору окреслених дій терміном «право».

1. Бервено С. М. Правові наслідки порушення договірної зобов'язання (загальні положення) / С. М. Бервено // Юридична Україна. – 2006. – № 4. – С. 48–51.

2. Пугинский Б. И. Теория и практика договорного регулирования / Б. И. Пугинский. – М.: Зерцало-М, 2008. – 224 с.

3. Егорова М. А. Односторонний отказ от исполнения гражданско-правового договора / М. А. Егорова. – М., 2008. – 508 с.

4. Фещенко В. О. Проблема розмежування понять «взаємодія» та «координація» в правоохоронній діяльності / В. О. Фещенко // Юридичні читання молодих вчених : зб. матер. всеукр. наук. конф. (23–24 квітня 2004 р.). – К.: НПУ ім. Драгоманова, 2004. – 456 с.

5. Завальна Ж. В. Концептуальні засади договірної регулювання адміністративно-правових відносин: монографія / Ж. В. Завальна. – Суми: Мрія, 2010. – 360 с.

6. Демин А. В. Общие вопросы теории административного договора / А. В. Демин; Краснояр. гос. ун-т. – Красноярск, 1998. – 93 с.

7. Біла В. Р. Адміністративний договір в діяльності органів державної податкової служби України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / В. Р. Біла; Нац. ун-т держ. податкової служби України. – Ірпінь, 2011. – 192 с.

8. Про затвердження Порядку розстрочення (відстрочення) грошових зобов'язань (податкового боргу) платників податків: Наказ Міністерства фінансів України від 30 листопада 2012 р. № 1261 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z2143-12/card5#Links>

9. Постанова Дніпропетровського окружного адміністративного суду у справі № 2а/0470/4000/12 від 25 квітня 2012 р. (реєстраційний номер судового рішення в ЄДРСР – 27198868) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27198868>

10. Постанова Київського апеляційного адміністративного суду у справі № 2а-6855/12/2670 від 27 вересня 2012 р. (реєстраційний номер судового рішення в ЄДРСР – 27198868) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27198868>.

Илюшк Е. Н. Одностороннее расторжение административного договора как средство обеспечения его надлежащего исполнения

Исследованы особенности, формы и основания одностороннего расторжения административных договоров, заключенных правоохранительными органами. Проанализированы случаи одностороннего расторжения таких договоров. Выяснено, что право на одностороннее расторжение договора может осуществляться в трех формах, в частности частичный отказ от договора, временный отказ от договора и полный отказ от договора. Расторжение административного договора как средство обеспечения его надлежащего исполнения может состояться лишь в исключительных случаях, когда невозможно иным способом добиться результата или защитить интересы государства, общества. Для правоохранительных органов также важным является соблюдение всех процедурных аспектов расторжения административного договора в одностороннем порядке.

Ключевые слова: административный договор, исполнение административного договора, расторжение административного договора, одностороннее расторжение административного договора, ненадлежащее исполнение административного договора.

Pyushyk O. M. Unilateral termination of an administrative contract as a means to ensure its proper implementation

The features, forms and administrative reasons for unilateral termination of contracts entered into by law enforcement agencies are analyzed. The analysis of cases of unilateral termination of such contracts. Clarified the right to unilaterally terminate the contract may be made in three forms, including a partial waiver of the contract (rejection of the treaty in the presence of an obligation that is composed of several legal claims), the temporary abandonment of contract (suspend certain obligations on the time

required to correct deficiencies in their performance, with a view to unilaterally terminate the contract possible in the treaties only with a reciprocal obligation) and abandonment of the contract (obligations of the parties on the future of this contract is terminated). Termination of contract administration as a means to ensure its proper implementation can take place only in exceptional cases when no other way to achieve results or to protect the interests of the state and society. For law enforcement and it is important to comply with all the procedural aspects of administrative termination of the contract unilaterally. In particular, non-law enforcement agency regulations specified termination order administrative dohovorivi may invalidate a court of competent performance and reduce the responsibility of another party.

General administrative termination agreement concluded law enforcement agency, may or unilaterally, or by decision of the administrative court. The formal basis for the use of the court order the termination of the administrative agreement concluded law enforcement agency, is primarily a reference to it in the text of a particular administrative agreement. To avoid defects interpretation of contract terms, such an indication should not be presented in the form of law, as well as duty law enforcement agency to go to court in the event of non-fulfillment or improper fulfillment by the other party to the contract.

It is established that for the proper performance of contractual obligations in the administrative agreement it advisable to allow for unilateral termination or modification of terms as a law enforcement response to certain breach of contract by the contractor.

Key words: administrative contract, the performance of the administrative contract termination administratyvinoho agreement, unilateral breach of contract administration, improper performance of an administrative contract.

Стаття надійшла 16 жовтня 2014 року

УДК 342.72/73

Р.-В. В. Кісіль

МОДЕРНІЗАЦІЯ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ В УМОВАХ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ

Обґрунтовано, що юридична відповідальність є тим важливим чинником, призначення якого – бути надійним гарантом конституційності, законності і правопорядку. Хоч науковцями здійснено чимало досліджень цього багатовекторного феномена, проте є усі підстави стверджувати, що в юридичній науці досі нема єдиної думки про розуміння цього явища, його функції,

принципи, критерії класифікації, а також співвідношення з суміжними правовими категоріями.

Аналітичне осмислення нами концепції інституту юридичної відповідальності підтверджує обґрунтованість тези, що інституалізація юридичної відповідальності працівників ОВС України полягає у систематизації норм конкретних галузей права, якими встановлюється міра відновлення права, відшкодування чи компенсації спричиненої шкоди, а також міри справедливо-го відшкодування за відповідні види правопорушень, з огляду на предмет, природу і особливості цієї галузі права.

Ключові слова: юридична відповідальність, дисциплінарна відповідальність, адміністративна відповідальність, субститутна відповідальність, працівники ОВС України.

Постановка проблеми. Юридична відповідальність є однією із найважливіших аспектів взаємодії держави і інститутів громадянського суспільства й слугує найважливішим гарантом конституційності, законності і правопорядку. У статті 3 Конституції України проголошено, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1].

Стан дослідження. Поняття юридичної відповідальності в науковий обіг і законодавство введено порівняно недавно – в середині ХХ століття. Проблеми розуміння юридичної відповідальності розглядалися у працях таких фахівців: В. Б. Авер'янова, С. С. Алексеєва, В. С. Анджиєвського, О. Ф. Андрійко, О. М. Бандурки, Д. М. Бахраха, Ю. П. Битяка, В. В. Богуцького, І. П. Голосніченко, С. Т. Гончарука, Е. Ф. Демського, Є. В. Додіна, М. М. Дорогих, О. С. Йоффе, Д. П. Калаєнова, З. Р. Кісіль, А. П. Ключніченко, Л. В. Ковалюк, Ю. М. Козлова, В. К. Колпакова, Т. О. Коломойця, А. Т. Комзюка, О. П. Коренева, М. В. Лошицького, В. Я. Малиновського, М. І. Мельника, Н. М. Мироненко, П. О. Недбайла, Н. Р. Нижника, В. Ф. Опришко, В. М. Плішкіна, Л. Л. Попова, В. П. Петкова, Л. М. Розіна, А. О. Селіванова, М. М. Тищенко, М. Д. Шаргородського, В. К. Шкарупи, О. М. Якуби, Н. В. Янюк, О. Н. Ярмиша та ін. Узагальнення наукових розвідок стосовно інституту юридичної відповідальності працівників міліції (поліції) у працях вітчизняних і зарубіжних науковців дає підстави стверджувати про те, що у правовій науці дотепер немає єдиного системного підходу до вивчення цього інституту як складного правового феномена, застосову-

ються концептуальні різночитання поняття «юридична відповідальність», тривають дискусії щодо її поняття та змісту.

Метою статті є аналіз наукових концепцій стосовно інституту юридичної відповідальності, підстав притягнення до дисциплінарної відповідальності працівників ОВС України.

Виклад основних положень. З метою встановлення специфіки взаємодії службової діяльності працівників ОВС України і юридичної відповідальності, як сфери її легітимних обмежень, найперше слід проаналізувати понятійний апарат. У теорії юридичної відповідальності можна виокремити вісім основних напрямів її тлумачення. О. С. Іоффе, М. Д. Шаргородський, Л. С. Явич, В. Н. Хропанюк, В. М. Лазарева, А. С. Шабуров – представники першого напрямку, ототожнюють юридичну відповідальність з санкцією норми. Так, О. С. Іоффе юридичну відповідальність розуміє як санкцію за правопорушення, як наслідок, передбачений нормою права на випадок її недотримання. Ця санкція, на його думку, «виявляється в примусових заходах щодо дотримання норм права і застосовується органами держави до тих, ким ці норми порушуються, і відповідно юридичні наслідки, не пов'язані з примусовими заходами, не можна відносити до сфери правової відповідальності» [2]. Подібною є думка і В. М. Лазарева, однак він вказує на «зазнання фізичними чи юридичними особами правових обмежень, які застосовуються до винних у здійсненні суспільно небезпечного, протиправного і караного діяння» [3]. Аналіз наукових розвідок І. С. Самошенко і М. Х. Фарухшина стосовно поняття відповідальності також полягає у реалізації санкції. На думку вчених, суть ретроспективної відповідальності у тому, що «вона становить зовнішню стосовно особи, яка несе відповідальність, суспільну реакцію, що, своєю чергою, полягає у реалізації правової норми» [4].

Представники другого напрямку (В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, Н. І. Матузов, П. О. Недбайло, О. Ф. Скакун, Л. І. Спірідонов) розглядають юридичну відповідальність як особливу міру державного примусу, яка полягає у юридичному і суспільному осудженні поведінки правопорушника, що виявляється у встановленні для нього обмежень особистого, морального чи майнового характеру. Так, Л. І. Спірідонов зазначає, що юридична відповідальність – це міра державного примусу, яка полягає в негативних наслідках для правопорушника, які виникають у вигляді обмеження особистого чи майнового характеру [5, с. 286]. Юридична відповідальність, на думку О. В. Негодченко, є однією із форм соціальної відповідальності. Крім юридичної відпові-

дальності, на думку вченого, у суспільстві діють і такі форми відповідальності, як моральна, політична, організаційна, суспільна партійна та ін. У сукупності всі види відповідальності призначаються для забезпечення упорядкованості, стабільності суспільних відносин у різних сферах життєдіяльності суспільства [6, с. 258–259].

Під терміном «відповідальність», на думку прихильників третього напрямку, слід вважати «здатність особи звітувати за свої дії». Так, В. М. Горшенев, розуміючи юридичну відповідальність як визнану державою здатність особи (громадянина, установи, держави) звітувати за свої дії і зазнавати заходів державного примусу, розрізняє дві «стадії відповідальності»: перша – відповідальність як загальна передумова, «статутна відповідальність»; друга – «суб'єктивна відповідальність», яка настає за наявності конкретного правопорушення [7].

Четверта концепція ґрунтується на тому, що низка вчених ототожнює юридичну відповідальність і покарання. Незважаючи на те, що чинне законодавство чітко розмежовує такі поняття, як «покарання» та «відповідальність» (ст. 13 та ст. 247 КУпАП, розділи 10, 12, 15 ККУ) [8; 9], Н. С. Маленін стверджує, що: «покарання – це і є відповідальність» [10], а А. П. Чірков вважає, що: «негативна юридична відповідальність – це притягнення особи правопорушника до відповідальності за допомогою методів державного примусу, з обов'язковим дотриманням нормативних вимог. Тому юридичну відповідальність слід йменувати каральною» [11]. Термін «покарання», на думку автора, не відображає в повному обсязі специфіку державно-примусової форми реалізації відповідальності, позаяк: покарання специфічно лише для кримінального права, а в адміністративному праві та інших галузях права може йтися і про попередження; державна форма примусу реалізації юридичної відповідальності можлива і без реального накладеного стягнення.

П'ята концепція ототожнює юридичну відповідальність із карою. Ця позиція, на думку автора, один із елементів змісту державно-примусової відповідальності робить необґрунтовано ширшим, ніж поняття «відповідальність». «Кара, – зазначає В. К. Дуононов, – це більш ширше, обсяжне поняття, аніж «відповідальність», тому що кара може застосовуватися і у тих випадках, коли винний звільнюється від відповідальності» [12]. Наявність елемента кари під час притягнення до відповідальності особи, яка звільняється від відповідальності, не надає підстав вважати, що кара – поняття більш ширше і обсяжне, ніж відповідальність. Окрім того, кара традиційно розглядається як одна із складових покарання, а останнє є елементом юридичної відповідальності.

Шоста концепція розглядає юридичну відповідальність як правовідносини. На думку А. П. Фефелова, юридична відповідальність – це «властивість суспільних відносин, які виявляються в діяльності суб'єкта права і проявляється в усвідомленні чи можливості усвідомлення соціально значущих наслідків своїх дій, негативне оцінювання яких визначається в нормах права і реалізовується органами держави в процесі регулювання і охорони суспільних відносин, виходячи із юридичних функцій тієї чи іншої галузі права» [13, с. 51]. Підтримуємо позицію Р. Б. Головкіна і С. А. Софронової [14, с. 417] стосовно того, що ця концепція наближена до групи концепцій, які визначають юридичну відповідальність як реалізацію санкції, тому що А. П. Фефеловим акцентується на негативному оцінюванні діяльності правопорушника, а реалізація відповідальності пов'язується з діяльністю державних органів, які застосовують заходи примусу. Водночас від інших концепцій її відрізняє те, що А. П. Фефелов зміст юридичної відповідальності доповнює негативною оцінкою дій правопорушника. В контексті цієї концепції І. Н. Сенякін зазначає, що юридична відповідальність – це виниклі з правопорушень правові відносини між державою в особі її спеціалізованих органів і деліквентом, на якого покладається обов'язок зазнавати відповідних обмежень і негативних наслідків за вчинене правопорушення, за порушення вимог, котрі містяться в нормах права [15, с. 543]. Розмірковуючи над функціями, які виконують правовідносини, В. І. Попов, І. С. Романчук, І. В. Лопарев зазначають, що юридична відповідальність – це правовідносини, які виконують відновлювальну, виховну, превентивну функції [16, с. 28]. Юридична відповідальність перебуває у тісному взаємозв'язку з правовідносинами і тому, на нашу думку, складно погодитися з позицією науковців стосовно функцій юридичної відповідальності, позаяк вони набагато ширші.

Найбільша популярна серед науковців сьома концепція, яка пов'язує юридичну відповідальність з поняттям правового обов'язку, що виникає із факту вчиненого правопорушення. Так, С. С. Алексєєв визначає юридичну відповідальність як «обов'язок особи зазнавати міри державно-примусового впливу (санкції за вчинене правопорушення)» [17, с. 371]. На його думку, «...найбільш характерною ознакою юридичної відповідальності є реалізація санкцій, які мають зазвичай штрафний характер» [18, с. 277]. На думку П. М. Рабіновича, юридична відповідальність – це закріплений в законодавстві і забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належать [19].

У своїй науковій розвідці «Теорія юридичної відповідальності», яка представляє позицію представників восьмої концепції, В. М. Баранов запропонував розглядати юридичну відповідальність як назрілий, у результаті особисто вчиненого правопорушення, і передбачений юридичною нормою політико-правовий стан, коли компетентний орган, посадова особа, громадянин на підставі закону і в спеціальній правовій формі вимагає від правопорушника звіт у вчиненні діяння, покладає на нього визначену міру обмежень, а правопорушник зазнає несприятливих наслідків за порушення юридичної норми [20, с. 9–10].

Аналіз наукових концепцій стосовно інституту юридичної відповідальності надає підстави авторові зробити такі висновки: *по-перше*, юридична відповідальність є сферою взаємодії особистості і держави, з приводу порушення встановлених у праві заборон на вчинення тих чи інших дій; *по-друге*, за реалізації юридичної відповідальності можливе обмеження прав і свобод людини і громадянина; *по-третє*, зумовлене юридичною відповідальністю обмеження прав і свобод людини і громадянина не повинні мати характер їх порушень, тобто реалізовуватися відповідно до чинного законодавства; *по-четверте*, це вид державного примусу в формі різноманітного виду обмежень державно-владного характеру; *по-п'яте*, за вчинення однією особою двох або більше адміністративних правопорушень юридична відповідальність утворює процес, в межах якого адміністративне стягнення накладається за кожне правопорушення окремо [8, ч. 1 ст. 36]; *по-шосте*, юридична відповідальність – це і реалізований результат обмежень державно-владного характеру; *по-сьоме*, юридичну відповідальність розглядають у «широкому» (загальносоціальному) і «вужькому» (правоохоронному) змісті.

Існуючі у науковій літературі погляди на юридичну відповідальність так чи інакше тлумачать її як юридичний обов'язок, який підлягає виконанню на підставі чинного законодавства. Такий підхід, на нашу думку, пояснюється тим, що зміст термінів «відповідальність» і «обов'язок» тотожні семантично [21, с. 459]. Юридична відповідальність – це різновид обов'язку, який має низку суттєвих відмінностей від інших видів юридичних зобов'язань, що виявляються у тому, що юридична відповідальність, *по-перше*, є новим, додатковим обов'язком правопорушника, який покладається на нього; *по-друге*, юридична відповідальність виконує роль гаранта юридичного обов'язку, який існував до правопорушення, позаяк за невиконання цього обов'язку може настати юридична відповідальність; *по-третє*, юридична відповідаль-

ність як новий, додатковий обов'язок стосовно компенсації спричинених збитків і відбуття справедливого покарання за правопорушення виконується в примусовому порядку за невиконання первинного юридичного обов'язку.

Отже, інститут юридичної відповідальності утворює системну єдність норм конкретних галузей права, які встановлюють міру відновлення права, відшкодування чи компенсації нанесеної шкоди, а також міри справедливого відшкодування (кари, покарання) за відповідні види правопорушень, з огляду на предмет, природу і особливості цієї галузі права.

Підставою розмежування системи юридичної відповідальності на види слугують специфічні особливості предмета і методу правового регулювання, які надають можливість визначити систему юридичної відповідальності, її зв'язок з системою права, галузеву приналежність визначеного виду юридичної відповідальності, факт взаємопроникнення і точки перетину різноманітних видів юридичної відповідальності. Зважаючи на те, що характеристика усіх видів юридичної відповідальності є значною в обсязі, подамо характеристику лише дисциплінарної та адміністративної відповідальності працівників ОВС України.

Метод правового регулювання юридичної відповідальності працівників ОВС України формує суб'єктивні права і юридичні обов'язки учасників цих правовідносин за допомогою застосування прийомів, які використовуються галузевими інститутами відповідальності. Правові норми, які врегульовують відносини відповідальності працівників ОВС України, покладають на них обов'язок не порушувати умов правоохоронної діяльності щодо реалізації владних повноважень. До таких умов слід віднести: 1) ефективність реалізації владних повноважень щодо забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів; 2) дотримання законності в діяльності під час реалізації владних повноважень; 3) виконання посадових обов'язків неупереджено, відповідно до закону; 4) повагу до гідності особи, вияву до неї гуманного ставлення; 5) забезпечення права на юридичний захист та інші права затриманих і взятих під варту осіб.

Неухильне дотримання, зміцнення службової дисципліни і законності під час виконання посадових обов'язків є одним із найважливіших завдань працівників органів внутрішніх справ України. Службова дисципліна, відповідно до вимог статті 1 Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ України (надалі – Статут), – це дотримання особами рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ

Конституції та законів України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, наказів та інших нормативно-правових актів. Особливе значення законності в діяльності правоохоронців полягає у тому, що на ОВС України покладено обов'язок захищати життя, здоров'я, права і свободи громадян, майно, інтереси суспільства і держави від злочинних та інших протиправних посягань [22]. Захищати права і свободи громадян і водночас порушувати закон, посягаючи на ці права, навряд чи прийнятно. Стаття 25 Закону України «Про міліцію» зазначає: «Службова особа міліції, яка порушила вимоги закону або неналежно виконує свої обов'язки, несе відповідальність у встановленому порядку» [22]. Можна стверджувати, що працівники ОВС України наділені деліктоздатністю, причому не лише як громадяни, а саме як посадові особи особливої категорії, основним обов'язком котрих є захист прав і свобод громадян. Вважаємо, що за визначення деліктоздатності працівників міліції обов'язково слід ураховувати цю обставину, адже коли на права громадян посягає захисник цих прав, суспільна небезпека і спричинена шкода багаторазово посилюється. Тому і юридична відповідальність працівників ОВС України повинна бути більш жорсткою.

Підставою для настання дисциплінарної відповідальності осіб рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ є порушення службової дисципліни (вчинення дисциплінарного проступку). Відповідно до ст. 2 Статуту, під дисциплінарним проступком слід розуміти «невиконання чи неналежне виконання особою рядового чи начальницького складу органів внутрішніх справ службової дисципліни» [23]. Порядок притягнення працівників ОВС України нині врегульовано значною низкою нормативно-правових актів, а саме: Кодексом законів про працю України (глава X), Законом України «Про державну службу», Законом України «Про міліцію», Дисциплінарним статутом органів внутрішніх справ України.

Так, у статті 14 Закону України «Про державну службу» зазначено, що «Дисциплінарні стягнення застосовуються до державного службовця за невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків, перевищення своїх повноважень, порушення обмежень, пов'язаних із проходженням державної служби, а також за вчинок, який порочить його як державного службовця або дискредитує державний орган, в якому він працює» [24]. Стаття 25 Закону України «Про міліцію» закріплює, що «Працівник міліції у межах повноважень, наданих цим Законом та іншими законодавчими актами, самостійно при-

ймає рішення і несе за свої протиправні дії або бездіяльність дисциплінарну чи кримінальну відповідальність» [22].

Результати соціологічного опитування працівників ОВС надають підстави стверджувати про те, що притягнення винних до дисциплінарної відповідальності є практично єдиним засобом правового впливу на них. Доволі часто цей вид відповідальності є найбільш суб'єктивним, схильним до впливу найрізноманітніших факторів, а вид накладеного дисциплінарного стягнення залежить від низки найрізноманітніших факторів: особливостей характеру і правосвідомості суб'єкта дисциплінарної влади (32% опитаних респондентів); особистого розсуду керівника структурного підрозділу (36%), його компетентності (17%), а подеколи і від особистісного ставлення до правопорушника (15%) тощо. Ще однією важливою, на думку автора, особливістю дисциплінарної відповідальності працівників ОВС України є те що нині, на жаль, відсутні, *по-перше*, законодавчо встановлені підстави притягнення правоохоронців до дисциплінарної відповідальності; *по-друге*, склад дисциплінарних проступків в нормативно-правових актах не сформульований, а визначений як «любі порушення службової дисципліни, тобто встановленого порядку діяльності державних організацій», що ґрунтується на свідомості і товариському співробітництві і складається з чесного і сумлінного виконання кожним працівником своїх посадових обов'язків, регламентованих законами і нормативно-правовими актами, інтересами держави і громадським обов'язком, що є тотожним дотриманням установлених законом обмежень.

Аналіз чинного законодавства України, яке регулює підстави та порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності працівників ОВС України не завжди відповідає Конституції України, вимогам часу, потребам подальшого удосконалення діяльності міліції. З метою покращення забезпечення конституційних прав правоохоронців, унеможливлення випадків неправомірного притягнення працівників до дисциплінарної відповідальності необхідно Закон України «Про міліцію» доповнити статтею «Дисциплінарна відповідальність працівників органів внутрішніх справ України», в якій надати норми-дефініції «дисциплінарна відповідальність», «дисциплінарне стягнення», підстави та алгоритм притягнення до дисциплінарної відповідальності. Більш детальні і конкретні за змістом правові приписи щодо притягнення до дисциплінарної відповідальності працівників органів внутрішніх справ України повинні відобразитися у Дисциплінарному статуті органів внутрішніх справ. Так, статтю 2 «Дисциплінарний проступок»

необхідно викласти у такій редакції: «Дисциплінарний проступок – це: 1) невиконання чи неналежне дотримання особою рядового або начальницького складу службової дисципліни; 2) протиправне, винне (умисне чи необережне) діяння (дія чи бездіяльність) особи рядового або начальницького складу, яка посягає на громадський порядок, забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів; 3) невиконання або неналежне виконання своїх посадових обов'язків, перевищення повноважень, порушення обмежень і заборон, установлених законодавством із питань проходження служби в органах внутрішніх справ; 4) вчинення дій, які дискредитують не тільки особу рядового або начальницького складу, а й органи внутрішніх справ України, за яке може бути застосоване дисциплінарне стягнення». Статтю 5 Дисциплінарного статуту, на нашу думку, необхідно доповнити підпунктами, у яких необхідно відобразити: умови і порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності; правосуб'єктність суб'єктів дисциплінарних відносин; склад дисциплінарного проступку – його об'єкт і об'єктивну сторону; суб'єкт і суб'єктивну сторону; алгоритм процесуального порядку реалізації дисциплінарної відповідальності.

Як і усі громадяни, працівники органів внутрішніх справ, винні у вчиненні деліктів, можуть бути притягнені до адміністративної відповідальності. Дискурс стосовно адміністративної відповідальності засвідчує, яким багатofакторним, складним і поліфункціональним є цей інститут адміністративного права. Однією із проблем адміністративної відповідальності є визначення її поняття та ознак, які відокремлюють цей вид юридичної відповідальності від інших. Підтримуємо думку А. В. Матіуса, який вважає, що «від вирішення цієї проблеми залежить як теоретична конструкція цього виду відповідальності, так і законодавча практика. Важливим є розробка і запровадження саме законодавчого визначення адміністративної відповідальності. Це зумовлено насамперед тим, що у ст. 2 КУпАП зазначено, що закони України про адміністративні правопорушення до включення їх у встановленому порядку до цього кодексу застосовуються безпосередньо. Положення цього Кодексу поширюються і на адміністративні правопорушення, відповідальність за вчинення яких передбачена іншими законами. Крім того, відповідно до ст. 9 КУпАП, адміністративним правопорушенням визнається лише діяння, за яке встановлена адміністративна відповідальність. Таким чином, щоб застосувати положення КУпАП до діянь, передбачених іншими законами, необхідно, на нашу

думку, мати законодавче визначення адміністративної відповідальності, яке відображало б сутність цього правового явища, містило й достатні кваліфікаційні ознаки, що позитивно впливатиме на додержання прав особи, рівень законності при реалізації певних приписів. Незважаючи на великий інтерес науковців до цієї проблеми, вона дотепер не вирішена [25, с. 23–24]. Цю ж думку висловлює і Г. А. Кузьмічов, який справедливо зазначає, що у науковій літературі є спільність думки лише стосовно характерних особливостей, притаманних адміністративній відповідальності, але відсутнє єдине бачення стосовно поняття цього виду відповідальності [26, с. 303].

Незважаючи на відсутність законодавчого закріплення дефініції, серед учених-адміністративістів сформувався теоретичне визначення адміністративної відповідальності через призму адміністративного покарання. Так, адміністративна відповідальність, на думку Б. В. Росіньського та Ю. Н. Старілова, – це вид юридичної відповідальності, який виражається в призначенні органом чи посадовою особою, наділеним відповідними повноваженнями, адміністративного покарання особі, яка вчинила правопорушення [27].

Адміністративна відповідальність, на думку Ю. М. Козлова, є різновидом юридичної відповідальності, яка у всіх випадках є результатом неправомірної поведінки особи і проявляється у застосуванні до неї уповноваженими органами і посадовими особами у встановленому законом порядку відповідних юридичних санкцій [28, с. 213].

В. К. Колпаков вважає, що «адміністративна відповідальність – це специфічне реагування держави на адміністративне правопорушення, що полягає в застосуванні уповноваженим органом або посадовою особою передбаченого законом стягнення до суб'єкта правопорушення» [29].

Аналіз викладених міркувань і чинного законодавства дає підстави стверджувати про те, що поняття «адміністративна відповідальність» і «адміністративні стягнення» вживаються як нерівнозначні. Окрім того, адміністративне покарання визначається в КУпАП лише як міра адміністративної відповідальності, але не ототожнюється з нею. З цього можна зробити висновок про те, що адміністративна відповідальність – набагато ширше поняття, ніж адміністративне стягнення, позаяк адміністративне покарання є лише часткою адміністративної відповідальності.

Загальне правило стосовно притягнення до адміністративної відповідальності працівників міліції зазначено у статті 15 КУпАП

«Відповідальність військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, за вчинення адміністративних правопорушень». Відповідно до цієї статті, працівників міліції віднесено до особливої категорії суб'єктів, які несуть відповідальність за адміністративні правопорушення відповідно до нормативно-правових актів, які регламентують порядок проходження служби в ОВС України, що, своєю чергою, передбачає «поєднання» адміністративної і дисциплінарної відповідальності. Низка учених припускають у таких випадках «подвійну» відповідальність посадових осіб. Так, М. С. Студенікіна, визнаючи, що і дисциплінарні, і адміністративні санкції мають каральний характер, зазначає, що подвійне покарання припустиме, по-перше, лише за деякі види правопорушень, соціальна шкідливість яких достатньо значна, і, по-друге, якщо про це є спеціальна вказівка у законі, який формулює конкретний склад правопорушення [30]. Цієї ж думки притримується і Ю. Н. Старілов, який зазначає, що в окремих випадках правопорушення може містити одночасно ознаки як дисциплінарного, так і адміністративного проступку і тягне відповідно два види відповідальності.

З. Р. Кісіль вважає, що працівник ОВС повинен нести адміністративну відповідальність у випадках, коли його діяння не пов'язано з виконанням посадових обов'язків, на загальних підставах. Коли ж його діяння пов'язано з виконанням посадових обов'язків, на думку З. Р. Кісіль, «повинна мати місце кумуляція адміністративної і дисциплінарної відповідальності, а не її заміщення, оскільки посадові правопорушення чинять шкоду не тільки об'єкту правопорушення, а й авторитету держави, органів внутрішніх справ. Передбачена у ст. 15 КУпАП субститутна відповідальність – заміна адміністративної відповідальності на дисциплінарну як загальне правило в сучасних соціальних умовах є необґрунтованою» [31, с. 226].

Безумовно, влучною є думка Ю. А. Корольової про те, що передача матеріалів на розгляд у дисциплінарному порядку сприяє тому, що у народі називають «захистом честі мундира». В результаті чого факти вчинюваних військовослужбовцями правопорушень не отримують публічного розголосу, а накладені дисциплінарні стягнення не досягають бажаного результату, і винні залишаються безкарними [32]. Вважаємо, що заперечень стосовно того, що дисциплінарна відповідальність, на відміну від адміністративної, є більш суб'єктивною, немає, позаяк суб'єкт дисциплінарної влади добре знає суб'єкта дисциплінарної відповідальності і за накладення дисциплінарного стягнення неми-

нуче враховує, що і у майбутньому їх відносини влади-підпорядкування будуть збережені. Окрім того, між ними можуть існувати відносини неформального характеру, які безпосередньо відображаються на виборі виду дисциплінарного стягнення, а подеколи і підставою для відмови щодо притягнення до відповідальності. Отже, з метою досягнення об'єктивності рішення стосовно притягнення працівника міліції до адміністративної відповідальності частину 2 статті 15 КУпАП слід розширити реченням такого змісту: «Розгляд справ стосовно притягнення до адміністративної відповідальності зазначеної категорії осіб покласти на уповноважених незалежних суб'єктів юрисдикції – суддів районних судів».

Аналіз наведених міркувань дозволяє стверджувати, що адміністративна відповідальність працівників ОВС України як складний правовий інститут – це сукупність внутрішньо погоджених юридичних норм, які регулюють виникнення, зміну і припинення суспільних відносин у зв'язку з вчиненням адміністративного правопорушення і призначенням адміністративного покарання.

Висновки. Наукове осмислення нових явищ і процесів із питань юридичної відповідальності працівників ОВС України ставить перед МВС України вкрай важливе завдання – розроблення і поетапне запровадження в діяльність ОВС України комплексного підходу до профілактики, попередження та припинення всіх видів протиправної поведінки. Важливо, на нашу думку, не лише виявляти делікти, а й прагнути усунути детермінанти, що спричиняють їх учинення. Ефективному вирішенню проблеми превенції, профілактики правопорушень серед працівників ОВС України служитиме реалізація Концепції державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року [33]. У контексті цієї Концепції вкрай необхідним є розроблення Закону України «Про профілактику правопорушень серед працівників органів внутрішніх справ України», в якому слід передбачити механізм правового регулювання запобігання та протидії протиправним діянням правоохоронців у процесі реалізації ними правоохоронної функції; запровадження оприлюднення інформації стосовно працівників, притягнутих до юридичної відповідальності.

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 30. – Ст. 29.

2. Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. – М.: Юридическая литература, 1961. – 381 с.

3. Лазарев В. В. Общая теория права и государства: учебник / под ред. В. В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2007. – 520 с.
4. Самощенко И. С. Ответственность по советскому законодательству / И. С. Самощенко, М. Х. Фарукшин. – М.: Юридическая литература, 1971. – 239 с.
5. Спиридонов Л. И. Теория права и государства / Л. И. Спиридонов; под ред. В. П. Сальникова. – СПб.: Фонд «Университет», 2004. – 380 с.
6. Негодченко О. В. Організаційно-правові засади діяльності органів внутрішніх справ щодо забезпечення прав і свобод людини: монографія / О. В. Негодченко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. – 445 с.
7. Горшенев В. М. Законность как достояние правового государства / В. М. Горшенев. – М.: Юридическая литература, 1991. – 164 с.
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення: станом на 22 лютого 2012 р. – Суми: ВВП НОТІС, 2012. – 254 с.
9. Кримінальний Кодекс України: станом на 5 січня 2012 р. – К.: Велес, 2012. – 236 с.
10. Малейн Н. С. Юридическая ответственность и справедливость / Н. С. Малейн. – М.: Юридическая литература, 1992. – 215 с.
11. Чирков А. П. Ответственность в системе права / А. П. Чирков. – Калининград: Калинингр. ун-т, 1996. – 77 с.
12. Дуюнов В. К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике / В. К. Дуюнов. – Курск: РОСИ, 2000. – 504 с.
13. Фефелов П. А. Механизм уголовно-правовой охраны. Основные методологические проблемы / П. А. Фефелов. – М.: Наука, 1992. – 230 с.
14. Теория права: учеб.-практич. пособие / под ред. Р. Б. Головкина, С. А. Сафровой. – М.: Юрлитинформ, 2012. – 464 с.
15. Сенякин И. Н. Юридическая ответственность. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М.: Юристъ, 1997. – 679 с.
16. Юридическая ответственность в системе публичного управления: учеб. пособие / В. И. Попов, И. С. Романчук, И. В. Лопарев. – Тюмень: Изд-во ТюмГУ, 2007. – 259 с.
17. Алексеев С. С. Общая теория права: учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. / С. С. Алексеев. – М.: Проспект, 2009. – 576 с.
18. Алексеев С. С. Избранное: Наука права. Общесоциальные проблемы. Публицистика / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 2003. – 478 с.
19. Рабінович П. М. Основи загальної теорії держави і права: навч. посібник / П. М. Рабінович. – Вид. 5-те, зі змінами. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.
20. Баранов В. М. Теория юридической ответственности / В. М. Баранов. – Н. Новгород: Нижегородский юридический институт МВД РФ, 1998. – 56 с.
21. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М.: А ТЕМП, Азь, У-ФАКТОРИЯ, Изд. группа, 2004. – С. 944.
22. Про міліцію: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

23. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 29. – Ст. 245.

24. Про державну службу: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.

25. Матіос А. В. Адміністративна відповідальність посадових осіб / А. В. Матіос. – К.: Знання, 2007. – 223 с.

26. Административное право: учебник / под ред. Ю. М. Козлова, Л. Л. Попова. – М.: Юрист, 2000. – 728 с.

27. Россинский Б. В. Административное право: учебник / Б. В. Россинский, Ю. Н. Стариков. – 4-е изд., пересмотр. и доп. – М.: Норма, 2009. – 928 с.

28. Козлов Ю. М. Административное право: учебник / Юрий Маркович Козлов. – М.: Юрист, 2000. – 728 с.

29. Колпаков В. К. Адміністративне право України: підручник / В. К. Колпаков. – 3-є вид., стер. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 736 с.

30. Студеникина М. С. Что такое административная ответственность? / М. С. Студеникина. – М.: Сов. Россия, 2000. – 346 с.

31. Кісіль З. Р. Правові та психологічні засади запобігання професійній деформації працівників органів внутрішніх справ України: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07 / Зоряна Романівна Кісіль. – К., 2011. – 522 с.

32. Королева Ю. А. Ответственность военнослужащих за административные правонарушения: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.14 «Административное право; финансовое право; информационное право / Юлия Александровна Королева. – М., 2004. – 28 с.

33. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1209-р // Офіційний вісник України. – 2010. – № 75. – Ст. 2675.

Кисиль Р.-В. В. Модернизация института юридической ответственности работников органов внутренних дел Украины в условиях административной реформы

Обосновано, что юридическая ответственность является тем важным фактором, назначение которого – быть надежным гарантом конституционности, законности и правопорядка. Несмотря на то что этот многовекторный феномен активно исследовался, есть все основания утверждать, что в юридической науке до сих пор не сложилось единого понимания этого явления, его функций, принципов, критериев классификации, а также соотношения со смежными правовыми категориями.

Аналитическое осмысление концепций института юридической ответственности подтверждает обоснованность тезиса о том, что институализация юридической ответственности работников ОВС Украины заключается в систематизации норм конкретных отраслей права, которыми устанавливается форма возобновления права, возмещения или компенсации нане-

сенного вреда, а также меры справедливой юридической ответственности за соответствующие виды правонарушений, выходя из предмета природы и особенностей этой отрасли права.

Ключевые слова: юридическая ответственность, дисциплинарная ответственность, административная ответственность, субститутная ответственность, работники ОВС Украины.

Kisil R.-V. V. Mordanization of the Institute of Legal Responsibility of law enforcement workers of Ukraine in the Process of Administrative Reform

It is stated that the current state of political reforms, modernization of social, political, institutional and legal framework of the system of Internal affairs of Ukraine, general aspects of rule of law integration, the rate of European integration as well as defilation from the Soviet model of the governance are yet to be strictly reconsidered due to the lack of efficiency of their implementation. Reformation processes in the bodies of Internal Affairs of Ukraine should be mainly conducted in order to maintain the principles of «service to the public», «democratization of public life», so their realization could serve to the purposes of return of public confidence in the functioning of the police, further socialization of police officers in Ukraine. Practical aspect of reforms realization should be carried out in the context of implementation of a new type of the personnel policy in bodies of Internal Affairs of Ukraine.

Experience of state-building shows that the public service in the Internal Affairs of Ukraine consolidate legal, social and organizational components that can function effectively only in the certain level of their development. Due to the basics of modern organization of law-protective system in high-developed foreign countries, it is highly important to integrate, develop and to maintain the function of social services, that are commonly known to be one of the dominant in the activity of the bodies of Internal Affairs of such countries as USA, GB, Italy, France etc.

Common sense of modern legal science underlines the fact that legal responsibility: state of it's legal regulation as of the complex institute is the important factor and main purpose of constitutionality, realization of the rule of law. Though scientists came up with many studies of multi-vector phenomenon of legal responsibility, but there is every reason to assert that legal science still found no consensus on the understanding of this phenomenon, its functions, principles, criteria of classification and relations with common legal categories. Underlined facts determined the realm of the scientific analysis, which conduction should support general efforts in finding of the consensus in the problem of proper organization of administrative transformation of the bodies of Internal Affairs of Ukraine.

Key words: legal responsibility, disciplinary responsibility, administrative responsibility, officers of Internal Affairs of Ukraine.

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року

ТЕХНОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ СЛУЖБОВОЮ КАР'ЄРОЮ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Проаналізовано проходження служби особами рядового та начальницького складу ОВС України як важливий елемент інституту державної служби, позаяк на цьому часовому континуумі реалізовується правовий, посадовий і їх соціальний статуси. Оптимізація алгоритму проходження служби, професійного зростання, створення технології управління службовою кар'єрою працівників ОВС України нині є одним із пріоритетних напрямів адміністративної реформи і розвитку сучасної системи МВС України.

Наголошено, що важливою детермінантою професійної кар'єри є збіг інтересів осіб рядового і начальницького складу ОВС України та потреб структурного підрозділу, в яких вони проходять службу. Зауважено, що домінуючими детермінантами розвитку професійної кар'єри працівників ОВС України є: діяльність і позитивний приклад безпосереднього керівника; низка заходів, покликаних всебічно й об'єктивно оцінити професійні, ділові та моральні якості працівника ОВС України; створення належних умов для професіоналізації правоохоронця шляхом професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації персоналу ОВС України та самоосвіти.

Ключові слова: органи внутрішніх справ, проходження служби, службова кар'єра, технологія управління службовою кар'єрою, професіогенез.

Постановка проблеми. Розвиток в Україні демократичного суспільства вимагає від органів внутрішніх справ України розроблення нової управлінської ідеології, спрямованої на перехід діяльності міліції від карально-репресивної на сервісно-обслуговувальну, здатну ефективно і віддано служити народові України. Реалізувати ці завдання спроможні лише працівники ОВС України нової генерації, які мають не лише професійні знання та навички, а й таку мотивацію та самосвідомість, що покликана захищати права і законні інтереси людини і громадянина як найвищу цінність. Це, своєю чергою, вимагає від МВС України розроблення та реалізації сучасної кадрової політики, спрямованої на підготовку високопрофесійного кадрового корпусу, який буде в змозі працювати в нових умовах.

Стан дослідження. Становлення демократичної, правової держави прямопропорційно залежить від динамізму зростання професійного, морального, етичного рівнів державних службовців, їх прагнення до професійного зростання та просування по ієрархічній драбині. Се-

ред науковців і нині триває дискусія стосовно тлумачення поняття кар'єри та її видів. Дослідженню категорії «кар'єра» присвятили праці В. Авер'янов, А. Ануфрієв, Г. Атаманчук, Б. Андрушків, О. Бандурка, Х. Босак, М. Білецький, В. Бовикін, В. Венедиктов, В. Веснін, П. Друкнер, А. Кібанов, В. Крамаренко, О. Кузьмін, Л. Попов, О. Синявська, Ю. Тихомиров, О. Цільмак та інші.

Виклад основних положень. Проходження служби особами рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ України є важливим елементом інституту державної служби, позаяк на цьому часовому континуумі реалізується правовий, посадовий і їх соціальний статуси. Оптимізація алгоритму проходження служби, професійного зростання, створення технології управління службовою кар'єрою працівників ОВС України нині є одним із пріоритетних напрямів адміністративної реформи і розвитку сучасної системи МВС України.

У змісті кар'єри відображається індивідуальний шлях особистості, шляхи досягнення поставленої мети, результати діяльності. Кар'єру можна розглядати як легітимну форму реалізації соціального статусу особистості. На думку В. Л. Романова, кар'єра «...це активне просування людини в освоєнні і вдосконаленні способу життєдіяльності, яке забезпечує його стійкість в потоці соціального життя» [1, с. 8]. Таке тлумачення «кар'єри» надає можливість стверджувати про те, що така форма самоствердження особистості не є єдиною в потоці соціального життя і може бути застосована до різноманітних проявів самореалізації та самовираження. Е. В. Охотський під «кар'єрою» вважає «... поступально-последовне просування працівника по ієрархічних щаблях посад, чинів і звань у скеруванні зміцнення службових позицій, професійного зростання, зміцнення внутрішньо-корпоративного престижу і завоювання суспільного визнання» [2, с. 80].

На думку В. Я. Малиновського, «кар'єра – суб'єктивно усвідомлені власні судження працівника про своє трудове майбутнє, очікувані шляхи самовираження та задоволення працею. Тобто кар'єра – це поступове просування працівника службовими сходами, зміна кваліфікаційних можливостей, навиків, здібностей і розмірів винагород, пов'язаних з його діяльністю» [3, с. 104]. Іншої позиції притримується В. П. Тарнавська і Р. М. Пушкар, які стверджують, що поняття кар'єри не означає обов'язкове і постійне просування вгору по організаційній ієрархії. Іншими словами, кар'єра – індивідуально усвідомлена позиція та поведінка, пов'язана з трудовим досвідом і діяльністю упродовж трудового життя людини [4, с. 278]. О. М. Цільмак виокремила такі

види кар'єри для працівників ОВС України, а саме: професійна, посадова, звання, наукова [5]. Аналіз наукових підходів до тлумачення поняття «кар'єра» надав можливість автору можливість сформулювати основні її ознаки, а саме: процес досягнення певного більш престижного соціального статусу; один із шляхів досягнення життєвої мети; одна із форм самовираження; розвиток особистості через ефективність своєї професійної діяльності; динамічний поступ уперед шаблями ієрархічної драбини; можливість обіймати посаду, яка найбільш адекватно відповідає професійним інтересам особистості.

Більшість науковців схиляється до думки щодо поділу кар'єри на два види, а саме: *професійно-посадова*, до якої слід відносити усі посади, котрі вона обіймає упродовж усього професійного життя; *внутрішньоорганізаційна*, яка деталізує перелік штатних посад, які обіймає працівник у межах однієї організації, і по вертикалі, і по горизонталі. З етичних міркувань феномен професійної кар'єри розглядається у двох площинах, по-перше, як співвідношення мети кар'єрного зростання, з одного боку, і морально-етичних норм, – з іншого; по-друге, співвідношення морально-етичних норм зі способами і засобами досягнення кар'єрного зростання.

Важливою детермінантою професійної кар'єри є збіг інтересів осіб рядового та начальницького складу ОВС і потреб структурного підрозділу, в яких вони проходять службу. Домінуючими детермінантами розвитку професійної кар'єри працівників ОВС України, на думку автора, є: діяльність і позитивний приклад безпосереднього керівника; низка заходів, покликаних усебічно та об'єктивно оцінити професійні, ділові та моральні якості працівника ОВС України; створення належних умов для професіоналізації правоохоронця, шляхом професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації персоналу ОВС України та шляхом самоосвіти. Отже, під професійною кар'єрою в органах внутрішніх справ України слід вважати спеціалізовану поетапну кар'єру, якій притаманне просування особи рядового та начальницького складу ОВС України шаблями ієрархічної драбини або послідовна зміна сфер правоохоронної діяльності. Динамізм професійної кар'єри працівників ОВС України також залежить і від такої детермінанти, як зацікавленість працівників міліції в можливості просування шаблями ієрархічної драбини. Більшість науковців схиляються до думки, що є нагальною потреба у виробленні чітких критеріїв, які були б підставою для просування по службі в ОВС України [6, с. 137], що унеможливить випадки призначення на вищі посади осіб, які за своїми особистісними якостями не відповідають цій посаді.

Аналіз нормативно-правових актів дає підстави стверджувати про те, що питання кар'єрного зростання, хоча і не прямо відображені у нормах-дефініціях, але водночас містяться у низці положень, які побічно передбачають його реалізацію. В законі України «Про державну службу» до основних прав державних службовців віднесено «...просування по службі з урахуванням кваліфікації та здібностей, сумлінного виконання своїх службових обов'язків, участь у конкурсах на заміщення посад більш високої категорії» [7, ст. 11]. Незважаючи на те, що розділ 5 Закону України «Про державну службу» присвячений розгляду основних складових службової кар'єри, а саме: проходження служби (ст. 24), класифікація посад (ст. 25), ранги державних службовців (ст. 26), кадровий резерв державної служби (ст. 28), навчання і підвищення кваліфікації державних службовців (ст. 29) [7], на жаль, не надає офіційного тлумачення поняття «службової кар'єри». У статтях 41 та 42 Положення про проходження служби рядовим та начальницьким складом органів внутрішніх справ [8], які регламентують порядок переміщення по службі осіб рядового і молодшого начальницького складу, також відсутнє тлумачення таких понять, як «переміщення по службі», «просування по службі». Отже, враховуючи наведене, можна стверджувати про те, що сучасний стан нормативно-правового регулювання питання професіогенезу не повною мірою відповідає вимогам сьогодення, а тому потребує вдосконалення.

Слушною є думка А. Файоля, який зазначав, що «планувати – означає передбачати» [9, с. 145] в контексті планування професійної кар'єри працівників ОВС України. Погоджуємося з думкою В. Я. Малиновського, який зазначає, що «... планування кар'єри не є гарантією просування по службі або отримання нового призначення. Однак воно сприяє індивідуальному розвитку та професійному зростанню державного службовця, підвищує його значущість для установи та забезпечує відповідність кваліфікації персоналу новим можливостям. Планування кар'єри передбачає проведення заходів для вдосконалення індивідуальної професійної майстерності та виявлення певних нахилів у розрахунок не лише на перспективу, а й на поточний час. Хоча планування кар'єри є обов'язком керівника і підлеглого, основна відповідальність все ж таки покладається на останнього. Керівник лише стимулює працівника, виявляє йому підтримку та надає необхідну інформацію» [10, с. 105].

Проаналізувавши низку наукових праць, автор зробив висновок про те, що професіоналізація та кар'єрне зростання працівників ОВС України здійснюються шляхом проходження певних її етапів.

Одним із пріоритетних етапів кар'єрного зростання працівників ОВС України є фахова підготовка правоохоронців у відомчих навчальних закладах системи МВС України. Сьогодні одне із домінантних завдань, поставлених перед ВНЗ МВС України, полягає у формуванні високопрофесійного кадрового потенціалу органів внутрішніх справ України, спроможного на високому професійному рівні виконувати правоохоронні функції, завдання, забезпечувати особисту безпеку громадян, захищати їх права і свободи, законні інтереси від злочинних і кримінально-протиправних посягань. Щорічно, після завершення навчання у ВНЗ МВС України, молоді фахівці-правоохоронці поповнюють підрозділи органів внутрішніх справ і, як свідчить досвід, не завжди адаптуються до нелегких умов служби, про що свідчить високий показник їх звільнень на першому році служби, низькі показники службової діяльності, порушення дисципліни та норм чинного законодавства. Тому питання оптимізації діяльності апаратів кадрового забезпечення ОВС України, шляхом цілеспрямованого впливу на особистість молодого правоохоронця, здійснення неухильного контролю за процесом його соціалізації у колективі є вкрай актуальним. Цілком слушною є позиція А. А. Стародубцева, який вважає, що «... становлення особистості професіонала міліцейської служби, формування його морально-вольових якостей відбувається на протязі всього терміну навчання у ВНЗ МВС України та у перші роки службової діяльності в органах внутрішніх справ. Особливо важливу роль у цьому процесі виконує сприйняття майбутнім фахівцем колективу органу чи підрозділу внутрішніх справ, його режиму роботи, морально-психологічного клімату, спілкування з досвідченими колегами, побудова взаємовідносин з ними, що є черговим етапом службової кар'єри в ОВС – професійна адаптація працівників органів внутрішніх справ. Підвищення ефективності правоохоронної діяльності тісно пов'язано з оптимізацією процесу професійного становлення молодого фахівця безпосередньо на службі. На даному етапі у молодого фахівця формується переконання у правильності професійного вибору, з'являється можливість перевірити на практиці власні знання, отримані під час навчання у вищому навчальному закладі» [11].

Після завершення навчання і їх призначення на посади молоді правоохоронці зіштовхуються зі значним обсягом самостійної професійної роботи: необхідністю прийняття рішень; вирішенням слідчих, оперативно-розшукових, експертних завдань; дотримання вимог субординаційної дисципліни, самоствердженням у складній системі між-

особистісних і внутрішньоорганізаційних взаємин; ненормованим робочим днем; професійним ризиком та емоційним виснаженням, що вимагає від них та усього колективу згуртованості і впевненості у підтримці колег. Нині усі колективи ОВС України є гетерогенними, позаяк укомплектовані працівниками різних професій та фахів, різного віку та відмінними соціально-психологічними особливостями характеру, мотиваційної спрямованості, тому адаптація у колективі молодого правоохоронця є багатовимірним процесом і потребує певного часу.

Більшість учених-поліцейстів схиляється до думки про те, що адаптація працівника ОВС України до професійної діяльності складається з трьох етапів: *первинна адаптація*, яка полягає у пристосуванні молодого фахівця до посадових інструкцій; професійних завдань; соціальних компонентів професійного середовища; *стабілізації*, який полягає у тому, що молодий працівник переходить до самостійної роботи, ефективно здійснює свої посадові функції і здатен, за потребою, замінити іншого працівника за суміжним фахом; *професійної майстерності*, який полягає у тому, що працівник успішно виконує посадові функції, досягнув високого рівня професійної майстерності, є наставником молоді, входять до категорії осіб «професійне ядро колективу».

Наказами МВС України від 27.05.2011 р. № 251 «Про затвердження Типового положення про управління (відділ) кадрового забезпечення Головного управління Міністерства внутрішніх справ України» [12] та від 25 листопада 2003 року «Про організаційно-нормативне забезпечення виховної роботи з особовим складом органів та підрозділів внутрішніх справ» № 1458 передбачено здійснення низки заходів в частині адаптації «...працівника як фахівця до умов служби, цілеспрямованого формування та розвитку професійних та особистих якостей, необхідних для виконання основних завдань, визначених Законом України «Про міліцію»; надання допомоги працівникам в оволодінні професійними знаннями і необхідними практичними навичками для самостійного виконання завдань в їх оперативно-службовій діяльності; виховання у працівників високої громадянської свідомості, відданості народу України, вірності Присязі працівників органів внутрішніх справ, формування дисциплінованості, високої відповідальності за виконання службового обов'язку, необхідних психологічних і моральних якостей; сприяння адаптації молодих працівників до специфічних умов служби в органах внутрішніх при призначенні на посаду» [13]. Незважаючи на це, як не прикро це констатувати, інститут наставництва, на жаль, не виконує цю важливу роль у процесі становлення молодого правоохоронця як професіонала і

має формальний характер, позаяк: *по-перше*, наставники не зацікавлені у виконанні цих функцій, адже відсутня матеріальна мотиваційна складова їх діяльності та перевантаженість своїми посадовими функціями; *по-друге*, відсутність педагогічних і виховних навиків, подеколи не дають можливості передати своєму підшефному позитивний досвід.

Отже, переведення інституту наставництва на професійну основу сприятиме, на думку автора, більш ефективній адаптації молодих фахівців до службової діяльності. Аналіз викладеного надає змогу сформулювати авторську дефініцію професійної адаптації працівників органів внутрішніх справ України, під якою слід розуміти процес пристосування особи, призначеної на посаду рядового чи начальницького складу ОВС України до професійної діяльності, завдань і змісту правоохоронної діяльності, спрямованої на захист прав і свобод людини і громадянина від протиправних посягань.

Відповідно до вимог Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом ОВС України (надалі – Положення), підставами для просування по службі є: наявна вакантна посада, наявний досвід практичної роботи, належний освітньо-кваліфікаційний рівень, участь у конкурсному відборі на заміщення вакантної посади. Слід зважити на те, що реалізація процедури «просування по службі» не повсякчас передбачає призначення особи рядового та начальницького складу на вищу посаду, позаяк п. 6 ст. 41 Положення передбачає призначення «... на рівнозначні посади – у разі необхідності укомплектування інших посад або для доцільнішого їх використання з урахуванням ділових і особистих якостей, стану здоров'я, віку та підготовки за новою спеціальністю» [8].

Проблемні питання просування по службі в ОВС були предметом дослідження Е. Астрахана, О. Бандурки, В. Бесчастного, Л. Бугрова, Д. Карпенко, В. Кікінчука, І. Маміофа, І. Морейна, Т. Парпан, Б. Сличинського, А. Шебанова, А. Юшко та ін.

Так, В. Кікінчук вважає, що поняття службової кар'єри, зокрема в органах внутрішніх справ, фактично є тотожним поняттю проходження служби в ОВС України [14, с. 96]. Це розуміння просування по службі підтримує і В. Бесчастний, зазначаючи, що під просуванням по службі «... не можна розуміти виключно вертикальне просування по службі, оскільки, обіймаючи навіть рівнозначну посаду, особа може зростати професійно» [15, с. 77].

Відповідно до вимог ст. 41 Положення, «... переміщення по службі осіб рядового і молодшого начальницького складу провадиться:

а) на вищі посади – в порядку просування по службі; б) на рівнозначні посади – у разі необхідності укомплектування інших посад або для доцільнішого їх використання з урахуванням ділових і особистих якостей, стану здоров'я, віку та підготовки за новою спеціальністю; в) у зв'язку з початком навчання у закладах Міністерства внутрішніх справ із звільненням зі штатної посади, а також у разі призначення на посаду після закінчення навчання; г) на нижчі посади: при скороченні штатів; за станом здоров'я згідно з висновком військово-лікарської комісії; за особистим проханням; за службовою невідповідністю, виходячи з професійних, моральних і особистих якостей; у порядку дисциплінарного стягнення відповідно до Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ» [8].

Отже, відповідно до пункту «а» ст. 41 Положення, переміщення по службі осіб рядового і молодшого начальницького складу проводиться: а) на вищі посади – в порядку просування по службі, а саме як: персональне підвищення в посаді особи рядового чи начальницького складу ОВС України; інфільтрація правоохоронців з нижчестоящих посад на вищі;

Позитивною практикою в системі МВС України є проведення специфічного руху кадрів – ротації (п. «б» ст. 41 Положення), що сприяє підготовці високопрофесійних кадрів і визначенню оптимального варіанту розстановки персоналу. Окрім Положення, здійснення періодичної ротації кадрів задекларовано в Указі Президента України «Про стратегію реформування системи державної служби в Україні», Розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про затвердження концепції ротації кадрів на окремих посадах державних службовців». Так, «... ротація кадрів повинна стати невід'ємною складовою системи роботи з кадрами у сфері державної служби, ефективним засобом формування дієвого кадрового резерву. Періодична ротація кадрів також сприятиме запобіганню проявам корупції серед державних службовців, особливо на посадах, які за характером виконуваної роботи і наданих повноважень пов'язані з підвищенням ризику корупції» [16]. Відповідно до цієї Концепції, основними завданнями ротації кадрів є: удосконалення кадрового потенціалу з метою створення професійного, дієздатного державного апарату; створення підготовленого кадрового резерву для заміщення посад державних службовців, особливо там, де місцеві джерела кадрового поповнення обмежені; забезпечення плановості службової кар'єри для перспективної молоді, формування нового типу управлінців; профілактика та запобігання проявам корупції, іншим правопорушенням серед державних службовців; забезпе-

чення результативної та стабільної діяльності органів виконавчої влади, зниження рівня плинності кадрів» [16].

На думку В. С. Венедиктова, М. І. Іншина, ротація кадрів повинна сприяти більш якісному використанню персоналу ОВС, тобто реалізувати його регулярну змінність відповідно до принципу «знайти потрібному працівнику «потрібне місце». У процесі ротації характер роботи може змінюватися в різних аспектах. У таких випадках формується працівник із кваліфікацією широкого профілю, необхідний в майбутньому як керівник того чи іншого структурного утворення» [17, с. 20]. Підтримуємо думку науковців про те, що ротація кадрів є ефективним каталізатором щодо прагнення осіб рядового та начальницького складу ОВС України у просуванні по службі та зацікавленості у результатах службової діяльності.

З огляду на викладене, з метою формування професійного ядра та забезпечення структурних підрозділів висококваліфікованими кадрами у всіх сферах правоохоронної діяльності слід здійснювати моніторинг і переміщення перспективних молодих працівників та провадити їх ротацію для проходження ними посад різних ієрархічних рівнів. Отже, під ротацією в органах внутрішніх справ слід розуміти горизонтальне або вертикальне переміщення персоналу на посадах у структурному підрозділі або між підрозділами з метою удосконалення кадрового потенціалу, забезпечення планомірності професійної кар'єри, набуття нових знань та умінь, формування діючого резерву, забезпечення стабільної та ефективної правоохоронної діяльності. Ця кадрова процедура сприяє якомого кращому вивченню персоналу, унеможливленню проявів консерватизму та кадрового застою, створенню дієвого кадрового резерву.

Переміщення осіб рядового та начальницького складу ОВС може здійснюватися і в зворотньому порядку – на нижчі посади (п. «г» ст. 41 Положення) у двох формах: як переміщення з вищих посад на нижчі у результаті висновку атестаційної комісії чи за власним бажанням; втрата соціального статусу у колективі і неможливість виконувати ефективно покладені правоохоронні функції.

Переведення осіб рядового та начальницького складу ОВС України на нижчі посади здійснюється під час скорочення штатів у результаті реорганізації структурного підрозділу, за відсутності можливості запропонувати працівникові рівнозначну посаду, за станом здоров'я, за власним бажанням, посадової невідповідністю, під час реалізації накладеного дисциплінарного стягнення [8, ст. 41, 42, 45].

Завершення проходження служби в ОВС України особами рядового та начальницького складу в кадровій сфері посідає особливе місце, позаяк це одна із форм припинення службових правовідносин між працівником і МВС України. Правові підстави звільнення осіб рядового та начальницького складу ОВС України детально регламентовано розділом VII Положення про проходження служби рядовим та начальницьким складом органів внутрішніх справ. Проблемним питанням реалізації цієї стадії проходження служби в ОВС України присвячені наукові доробки І. Голосніченка, І. Лаврінчука, Н. Матюхіної, К. Мельника, О. Павленка, С. Попова. Проте, як свідчить досвід, у вітчизняній юридичній науці проблемні питання процедури звільнення з ОВС України висвітлені, на жаль, недостатньо.

Механізм службових відносин між працівником та МВС України полягає у двосторонній взаємодії, врегульованій нормами чинного законодавства, в процесі якої сторони кореспондують одна одній права та обов'язки, належне виконання яких забезпечується комплексом юридичних гарантій та низкою заходів соціального захисту. Враховуючи комплексний характер правосуб'єктності осіб рядового та начальницького складу ОВС України, механізм правового регулювання припинення правовідносин між працівником та МВС України утворює особливий вид перехресної взаємодії норм різних галузей права. Процедура звільнення осіб рядового і начальницького складу з ОВС України полягає у врегульованій чинним законодавством процедурі розірвання правовідносин і втратою правосуб'єктності сторін договору. Так, відповідно до чинного законодавства, юридичні акти державного управління, які тягнуть звільнення працівників з ОВС, видаються лише тими суб'єктами управління, яким ця функція притаманна. Сама процедура звільнення осіб рядового та начальницького складу з займаної посади та ОВС України складається із трьох основних стадій, а саме: на першій стадії визначаються правові підстави (вік, стан здоров'я, вислуга років, наявність пільг) звільнення з займаної посади та ОВС України, реалізується процедура проходження військово-лікарської комісії; на другій стадії здійснюється низка заходів щодо оформлення пакету документів на звільнення, підготовки та погодження на всіх рівнях проекту наказу про звільнення; на третій стадії приймається акт державного управління, на підставі якого припиняються правовідносини між МВС України та працівником. Звільнення працівника з займаної посади та ОВС водночас супроводжується втратою сторонами прав та обов'язків: орган внутрішніх справ втрачає права на викорис-

тання професійних умінь працівника в інтересах служби, а працівник втрачає можливість виконувати посадові функції та користуватися спеціальним статусом посадової особи ОВС України; четверта стадія – факultatивна. На цій стадії працівник міліції у разі незгоди з прийнятим рішенням має право оскаржити прийняте рішення в судовому порядку.

Висновки. Розглянувши усі етапи професіоналізації та кар'єрного зростання працівників ОВС України, слід зазначити, що у багатьох структурних підрозділах, на жаль, не сформовані ефективні механізми, які надавали б можливість розглядати професіоналізм правоохоронця як найвищу цінність, які б усіляко сприяли кар'єрному зростанню професіоналів, запобігали фактам кадрового застою та бюрократизму. Як не прикро, нині відсутні правові підстави превенції свавілля у кадровій політиці і волюнтаризму у державній службі. Слід зазначити, що сучасний соціум не готовий позитивно оцінювати професіоналів та їх прагнення до кар'єрного зростання. В новій Стратегії кадрової політики в ОВС України слід передбачити запровадження передового досвіду Великої Британії, де пріоритетним принципом є: «люди – наш головний і найбільш важливий ресурс. Розуміння і використання їх енергії і потенціалу повинно бути метою, до якої необхідно прагнути всім лідерам. Втілення змісту такого принципу праці з людиною в кадровій політиці на державній службі – це не тільки обов'язок суспільства, але й моральний обов'язок кожного керівника» [18, с. 89].

Більшість учених підтверджують необхідність виокремлення управління кар'єрним зростанням у самостійну функцію кадрового менеджменту, що сприятиме забезпеченню стійкості, плановірності, прогресивності розвитку технології управління службовою кар'єрою працівників органів внутрішніх справ України. Для досягнення цієї мети слід послідовно і неухильно дотримуватися загальних адміністративних принципів формування і реалізації стратегії управління службовою кар'єрою правоохоронців: принцип неперервності службової кар'єри; усвідомлення службової кар'єри; пропорційності службової кар'єри; динамічності службової кар'єри; принцип доцільності службової кар'єри.

1. Романов В. Л. Прохождение государственной службы: карьерная стратегия и служебная тактика / В. Л. Романов. – М.: РАГС, 1997. – 356 с.

2. Охотский Е. В. Государственный служащий: статус, профессия, призвание: учеб.-метод. комплекс / Е. В. Охотский. – М.: Экономика, 2011. – 702 с.

3. Малыгин А. Я. Развитие кадровой функции органов советской милиции в период строительства социализма в СССР / А. Я. Малыгин. – М.: Академия МВД СССР, 1979. – 325 с.

4. Тарнавська Н. П. Менеджмент: теорія та практика / Н. П. Тарнавська, Р. М. Пушкар. – Тернопіль: Карт-бланш, 2007. – 456 с.

5. Цільмак О. М. Кар'єра як етапи професіогенезу працівників ОВС / О. М. Цільмак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/NiO/2009_9/rozdil_2/Tsylvmak.htm

6. Ануфрієв М. І. Соціологічно-правові аспекти зміцнення службової дисципліни в органах внутрішніх справ України: навч.-метод. посібник / М. І. Ануфрієв та ін.; Дніпропетровський юридичний ін-т. – Д.: Наука і освіта, 2000. – 161 с.

7. Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 № 3723–ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.

8. Про затвердження Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 липня 1991 р. № 114 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show>

9. Управление – это наука и искусство / А. Файоль, Г. Эмерсон, Г. Форд. – М.: Республика, 1992. – 352 с.

10. Малиновський В. Я. Державна служба: теорія і практика: навч. посібник / В. Я. Малиновський. – К.: Атіка, 2003. – 160 с.

11. Стародубцев А. А. Етапи службової кар'єри в органах внутрішніх справ А. А. Стародубцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12saavoc.pdf>

12. Про затвердження Типового положення про управління (відділ) кадрового забезпечення Головного управління, Управління Міністерства внутрішніх справ України: наказ МВС України від 27.05.2011 р. № 251.

13. Про організаційно-нормативне забезпечення виховної роботи з особовим складом органів та підрозділів внутрішніх справ: наказ МВС України від 25 листопада 2003 року № 1458

14. Кікінчук В. Ю. Адміністративні процедури проходження служби в органах внутрішніх справ: дис. ... канд. юрид. наук спец.: 12.00.07 / В. Ю. Кікінчук. – Х., 2010. – 205 с.

15. Бесчастний В. М. Правове регулювання проходження служби в органах внутрішніх справ: монографія / В. М. Бесчастний. – Донецьк :Донецьк. юрид. ін-т ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2009. – 132 с.

16. Про затвердження Концепції ротациї кадрів на окремих посадах державних службовців: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.03.2002 р. № 144-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/144-2002-D180>

17. Венедиктов В. С. Організаційно-правові засади проходження служби в органах внутрішніх справ України: наук.-практ. посібник / В. С. Венедиктов, М. І. Іншин. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 164 с.

18. Гражданская служба: нравственные основы, профессиональная этика: учеб. пособие / под. общ. ред. В. М. Соколова, А. И. Турчинова. – М.: РАГС; Статут, 2006. – 333 с.

Кисиль З. Р. Технология управления служебной карьерой работников органов внутренних дел Украины

В статье проанализировано прохождение службы лицами рядового и начальствующего состава ОВД Украины как важный элемент института государственной службы, поскольку на этом временном континууме реализуется их правовой, должностной и социальный статусы. Оптимизация алгоритма прохождения службы, профессионального роста, создание технологии управления служебной карьерой работников ОВД Украины сейчас является одним из приоритетных направлений административной реформы и развития современной системы МВД Украины. Отмечено, что важной детерминантой профессиональной карьеры является совпадение интересов лиц рядового и начальствующего состава ОВД Украины и потребностей структурных подразделений, в которых они проходят службу. Замечено, что доминантными детерминантами развития профессиональной карьеры работников ОВД Украины являются: деятельность и положительный пример непосредственного руководителя; ряд мероприятий, призванных всесторонне и объективно оценить профессиональные, деловые и моральные качества работника ОВД Украины; создание надлежащих условий для профессионализации милиционера путем профессиональной подготовки, переподготовки и повышения квалификации персонала ОВД Украины и путем самообразования.

Ключевые слова: органы внутренних дел, прохождение службы, служебная карьера, технология управления служебной карьерой, профессионогенез.

Kisil Z. R. Technology management by official career of law enforcement officers Ukraine

The paper analyzes the service entities soldiers and officers police Ukraine as an important element of the public service, because in this time continuum implemented legal, officers and their social status. Optimization algorithm of service, professional growth, development management technology officer career policemen Ukraine is now one of the priorities of administrative reforms and development of a modern system of MIA of Ukraine.

Emphasized that an important determinant of a professional career is a coincidence of interests of servicemen and officers of internal affairs of Ukraine and the needs of the branch in which they are serving. Noted that the dominant determinants of professional career policemen Ukraine are: activity and positive example of supervisor; a number of measures designed to thoroughly and objectively assess professional, business and moral qualities of policemen Ukraine; creating appropriate conditions for the professionalization of law enforcement officers through training, retraining and advanced training of police personnel and Ukraine through

self-education. The need to improve personnel policy in internal affairs of Ukraine in terms of administrative reform is caused by the existence of the state, its goals, objectives and functions, as well as the need for staffing MIA Ukraine qualified personnel, able to competently perform its functions to protect the personal safety of citizens, their rights and freedoms and lawful interests.

During the reform and development of personnel policy in Ukraine ATS particular importance is the application of scientific and theoretical approach to solving common problems. Only on the basis of a balanced, scientifically-based approach can lay the foundation for effective and sustainable police service in Ukraine to overcome the negative trends that have often impede efficient enforcement system, develop new conceptual methods of organization, operation and service in these organs.

Key words: *bodies of internal affairs, military service, career service, career management technology officer, profesiohenez.*

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року

УДК 342.9

**М. В. Ковалів,
І. Б. Стахура**

ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА: ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ, СИСТЕМА

Проаналізовано принципи адміністративного судочинства, основна функція яких полягає в тому, щоб сприяти юридично правильному здійсненню прав і свобод громадян, а також виконанню обов'язків усіма учасниками процесу. Розглянуто зміст і систему принципів адміністративного судочинства. Розкрито критерії класифікації принципів адміністративного судочинства, які за характером закріплення та застосування поділяються на загальні та галузеві.

Ключові слова: *адміністративне судочинство, принципи, адміністративні суди, права і свободи громадян, адміністративна юстиція, учасники процесу.*

Постановка проблеми. Будь-яка діяльність реалізується на основі певних принципів, тобто основних, вихідних положень, додержання яких забезпечує узгодженість дій усіх її учасників, орієнтує їх на досягнення певного результату шляхом застосування найефективніших засобів і методів. Недотримання визначених принципів призводить до непослідовності такої діяльності, неузгодженості в діях її учас-

ників і, зрештою, не до тих результатів, досягнення яких було її основною метою. Зважаючи на це, принципи мають особливе значення у формуванні та функціонуванні системи адміністративних судів.

Стан дослідження. Теоретичною основою вивчення питань адміністративного судочинства стали публікації таких провідних науковців: В. Б. Авер'янова, Н. В. Александрової, В. П. Базова, Н. Ю. Задираки, Р. О. Куйбіди, В. К. Матвійчука, О. М. Пасенюка, В. Г. Перепелюк, В. Е. Теліпка, І. О. Хар, В. І. Шишкіна та інших.

Метою статті є дослідження принципів адміністративного судочинства, їх системи.

Виклад основних положень. В адміністративному судочинстві, основним завданням якого є захист прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин, принципи посідають провідне місце. Вони є первинними нормами, що не ґрунтуються одна на одній, однак тісно та гармонійно взаємопов'язані. Принципи виступають не лише як гарантії реалізації завдань адміністративного судочинства, але і як гарантії дотримання його процесуальної форми. Як зазначають деякі науковці, основна функція таких принципів полягає в тому, щоб сприяти юридично правильному здійсненню прав і свобод громадян, а також виконанню обов'язків усіма учасниками процесу [1, с. 62].

З етимологічної точки зору, терміном «принцип» (від лат. *principium* – основа, начало, засада) [2, с. 110] позначається керівна ідея; головне правило поведінки; вираз необхідності чи в певному аспекті закономірності окремих процесів об'єктивної дійсності. Також «принципи» визначаються як особливості, покладені в основу створення чи здійснення чого-небудь, спосіб утворення чи здійснення чогось; переконання, норми, правила, якими керуються у житті, поведінці.

Щодо судового процесу, то принципи виступають найбільш загальними правилами поведінки визначеного характеру: вони прямо передбачені в законі; звернені до всіх учасників процесу; мають загальнообов'язковий характер; забезпечуються засобами державного примусу; мають правовий механізм реалізації. Основне призначення принципів полягає в тому, що їх втілення в судочинство надає йому якості правосуддя, та, навпаки, їх ігнорування призводить до порушення права на судовий захист, а відтак – до неправосудності рішень суду.

Відображаючись насамперед у нормах права, принципи адміністративного судочинства характеризують не тільки суть, а й зміст адмі-

ністративного судочинства, відображають не тільки його внутрішню побудову, статику, а і весь процес його та динаміку його застосування.

Кожен принцип правосуддя виконує власну, чітко визначену роль в організації та діяльності адміністративних судів. Однак, з іншого боку, всі принципи судочинства взагалі та принципи адміністративного судочинства зокрема неможливо розглядати без урахування їхньої загальної єдності та взаємообумовленості. Вони діють не розрізнено, а в сукупності, тісно переплітаються та взаємодіють, переходять один в одного, впливають один з одного. Це обумовлено тим, що всі принципи об'єднані спільною метою – належна організація судових органів та їх діяльності, забезпечення захисту від будь-яких посягань на конституційний лад, політичну та економічну систему країни, права та свободи громадян й інші цінності. У сукупності всі принципи утворюють чітку систему основних засад адміністративного судочинства, які не суперечать одна одній й після закріплення в чинному законодавстві оформлюються як явища правової реальності. Водночас у науковій літературі й досі відсутній єдиний підхід до системи принципів адміністративного судочинства. Зокрема, більшість науковців намагається обґрунтувати якомога більшу їх кількість. Зазначена тенденція є вкрай негативною тому, що чим більше принципів, тим менше їх значення, тим більша їх розмитість. Попри це, усі принципи адміністративної юстиції в межах цілісної системи органічно та нерозривно пов'язані і з усією системою, і з рештою засад. Відповідно, вилучення будь-якого з них призводить, як правило, до порушення повноцінного функціонування інших принципів, відтак – до порушення законності у вирішенні публічно-правового спору загалом.

Оскільки принципи адміністративного судочинства є фундаментом для інших правил адміністративного судочинства, то їх має бути рівно стільки, скільки вимагають умови життя суспільства.

Значна кількість принципів адміністративної юстиції вимагає їх упорядкування за певними правилами та критеріями. На жаль, нині серед науковців не вироблено єдиного підходу до класифікації принципів адміністративного судочинства. Недостатньо уваги приділено принципам і в Кодексі адміністративного судочинства України (далі – КАСУ), що лише перелічує та надає коротку характеристику деяким із них, оминаючи увагою більшу частину дійсно важливих правових засад. Це, своєю чергою, унеможливує здійснення їх ґрунтовного дослідження з метою визначення основних напрямів удосконалення правових актів, які регулюють порядок вирішення публічних спорів. Так,

в юридичній літературі всі принципи, що стосуються функціонування судової влади, прийнято поділяти на організаційні та функціональні, або ж на загальні, родові та видові (останні виступають як юрисдикційні принципи).

У науці адміністративного судочинства принципи адміністративного судочинства поділяють на три великі групи:

1) загальні, що відображають найбільш загальні засади створення та функціонування адміністративної юстиції в соціально-правовому середовищі, формують загальне уявлення про цей інститут, його місце в системі адміністративного права та державної влади (системного функціонування, правозаконності, демократичності, гласності, прозорості, доцільності, публічно-правової зумовленості);

2) організаційні, що стосуються організаційних засад існування адміністративної юстиції (територіальності, спеціалізації та автономності, єдності та інстанційності);

3) процесуальні, що визначають процедуру розгляду справ в органах адміністративної юстиції (рівності процесуальної правосуб'єктності сторін, державного гарантування процесуальних прав сторін, усності та безпосередності розгляду справи, об'єктивності адміністративно-юрисдикційного розгляду справи, диспозитивності та змагальності, дискреційної пов'язаності адміністративного суду вимогами скарги та повноти дослідження справи, поєднання колегіального та одноосібного розгляду справ, гласність і безпосередність розгляду справи, офіційність, обов'язковість рішення суду, повне фіксування судового процесу технічними засобами, раціональну процесуальну форму, неможливість процесуального сумісництва, судову істину, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження судового рішення) [1, с. 64].

Проте найпоширенішою є класифікація за характером закріплення та застосування, згідно з якою принципи можна поділити на загальні та галузеві.

Така неоднозначність наукових поглядів на класифікацію принципів адміністративної юстиції пояснюється найперше, непослідовністю законодавця, який в нормативно-правових актах різного рівня узагальнення (в Конституції України, Законі України «Про судоустрій і статус суддів» та в КАСУ) закріпив різні за значенням вихідні засади судочинства.

Так, наприклад, Конституція України, закріплюючи основні засади судочинства, встановлює загальні засади судочинства: 1) верховенство права; 2) законність; 3) державна мова судочинства; 4) рівність

усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 5) повага до гідності особи, невтручання в її особисте і сімейне життя; 6) право людини на свободу та особисту недоторканність; 7) з'ясування істини; 8) забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному права на захист; 9) презумпція невинуватості; 10) свобода від самовикриття, викриття членів сім'ї чи близьких родичів; 11) здійснення правосуддя виключно судами; 12) участь народу у здійсненні правосуддя; 13) незалежність і недоторканність суддів, їх підкорення лише закону; 14) змагальність сторін, свобода в наданні ними своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; 15) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 16) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом; 17) обов'язковість рішень суду [3].

Розділ I Закону України «Про судоустрій і статус суддів» визначає, що основними засадами здійснення правосуддя в Україні є: 1) незалежність і безсторонність судів; 2) верховенство права; 3) доступність правосуддя; 4) здійснення правосуддя виключно судами; 5) самостійність і незалежність судів; 6) право на судовий захист; 7) право на повноважний суд; 8) рівність перед законом і судом; 9) правова допомога під час реалізації права на справедливий суд; 10) гласність і відкритість судового процесу; 11) державна мова судочинства і діловодства в судах; 12) обов'язковість судових рішень; 13) право на оскарження судового рішення; 14) одноособовий та колегіальний розгляд справ [4].

Ст. 7 КАСУ закріплює галузеві принципи, як принципи здійснення правосуддя в адміністративних судах України називає: 1) верховенство права; 2) законність; 3) рівність усіх учасників адміністративного процесу перед законом і судом; 4) змагальність сторін; 5) диспозитивність; 6) офіційне з'ясування всіх обставин у справі; 7) гласність і відкритість адміністративного процесу; 8) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень адміністративного суду; 9) обов'язковість судових рішень [5]. Нескладно зауважити, що цей перелік принципів майже повністю збігається з тим, що закріплений в Конституції України, однак суттєво відрізняється від того, що наведений у відповідному Законі. Такий підхід законодавця не тільки обумовлює неоднозначність наукових поглядів на класифікацію принципів адміністративного судочинства, але також призводить до конкуренції норм двох рівнозначних за своєю юридичною силою нормативно-правових актів – Закону України та КАСУ.

Отже, віднесення того чи іншого принципу адміністративної юстиції до певної класифікаційної підгрупи сьогодні має не лише суто теоретичне, але й практичне значення. Основними критеріями в такому процесі повинні стати специфічна матеріально-правова природа публічно-правових спорів, юридичні наслідки їх вирішення, а також особлива мета адміністративного судочинства в цілому. З огляду на це, вважаємо, що найбільш доцільно до галузевих принципів адміністративного судочинства відносити такі: організаційної незалежності органів адміністративної юстиції; судового керівництва процесом; змагальності сторін, диспозитивності та офіційного з'ясування всіх обставин справи; забезпечення права на захист і доступність такого захисту; повного та всебічного розгляду справи; економічності процесу; доступності судочинства; юридичної визначеності та відкритості судових рішень адміністративних судів; незалежності, безсторонності та професіоналізму суддів адміністративних судів та інші.

Принцип верховенства права є визначальним у формуванні всіх інститутів держави і суспільства в цілому. Згідно з ч. 1 ст. 8 Конституції України, в Україні визначається і діє принцип верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Принцип верховенства права є одним із головних, який повинен застосовуватись у здійсненні адміністративного судочинства. Його правильне застосування залежить від рівня правової підготовки, правової свідомості, правової культури кожного судді адміністративних судів. Застосування принципу верховенства права під час здійснення адміністративного судочинства дозволить забезпечити належний захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, інших суб'єктів у здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, зокрема на виконання делегованих повноважень.

Щодо принципу законності, то законність є комплексним поняттям, що охоплює всі без винятку аспекти права: від створення норми – до її застосування на практиці.

Принцип законності відображає правову організацію суспільно-політичного життя, розкриває взаємозв'язок права і суспільства, права і держави, права і органів державної влади, права і громадян тощо.

Дотримання принципу законності є обов'язковим для суб'єктів владних повноважень, які приймають у порядку, в спосіб та у межах своєї компетенції, визначеної законом, нормативно-правові акти та акти індивідуальної дії, а також для юридичних осіб приватного права та громадян.

Принцип законності в адміністративному судочинстві визначається тим, що суд у своїй діяльності під час вирішення справ повинен правильно застосовувати норми матеріального права до конкретних правовідносин, а також тим, що здійснення правосуддя неможливе без додержання норм адміністративного судочинства. Вся діяльність суду підпорядкована чинному законодавству щодо здійснення адміністративного судочинства і здійснюється у визначеному ним процесуальному порядку, а прийняте судом рішення у справі має бути законним і обґрунтованим.

Принцип рівності учасників процесу перед законом і судом означає відсутність будь-яких обмежень і надання переваг із боку суду учасникам процесу щодо реалізації їх матеріальних і процесуальних прав, а також застосування законів щодо правовідносин, учасниками яких вони є.

Застосування принципу рівності учасників адміністративного процесу перед законом і судом має деякі особливості, які полягають у активній ролі суду в розгляді справ, що зумовлено публічно-правовим характером справ адміністративної юрисдикції, а це, своєю чергою, забезпечує баланс можливостей осіб, які беруть участь у справі, та принцип рівності учасників процесу перед законом і судом.

Відповідно до ст. 24 Конституції України, ч. 2 ст. 10 КАС України, не може бути привілеїв чи обмежень прав учасників адміністративного процесу за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Це передбачає рівну можливість усіх громадян брати участь у судовому процесі, здійснювати закріплені процесуальним законом права та обов'язки.

Під цим принципом, з уваги на зміст п. 4 ч. 3 ст. 129 Конституції, слід розуміти процесуальні можливості осіб, які беруть участь у справі, вчиняти діяння, спрямовані на доведення обґрунтованості та переконливості своєї правової позиції щодо предмета спору. Власне, поведінка осіб, які беруть участь у справі, обумовлена їх ставленням до предмета адміністративної справи і визначається процесуальним становищем, що за своєю метою, як правило, має протилежний харак-

тер, а це, своєю чергою, об'єктивно визначає наявність змагальності між ними як конкуруючими суб'єктами спірних правовідносин. Тобто правова природа адміністративного судочинства, яка передбачає наявність такої категорії, як «спір» (ст. 17 КАСУ), зумовлює виникнення змагальності на підставі, в межах та у спосіб, передбачені Конституцією та КАСУ.

Принцип диспозитивності адміністративному судочинстві передбачає можливість осіб, які беруть участь у справі, розпоряджатися своїми матеріальними і процесуальними правами для обстоювання та захисту як власних, так і прав, свобод та інтересів інших фізичних і юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, інших суб'єктів у здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, зокрема на виконання делегованих повноважень.

Принцип офіційного з'ясування обставин справи полягає у вжитті передбачених законом заходів, необхідних для з'ясування всіх обставин справи, зокрема стосовно виявлення та дослідження доказів судом із власної ініціативи.

Цей принцип властивий лише адміністративному процесу. Офіційність полягає в активній ролі суду і за своїм змістом обмежує дію принципів змагальності та диспозитивності. Зазначене зумовлено особливостями адміністративного судочинства – в учасників публічно-правових відносин нерівні можливості – фізичні чи юридичні особи протистоїть потужний адміністративний апарат. Щоб збалансувати можливості, адміністративний суд повинен виконати активну роль у судовому процесі, щоб сприяти особі у захисті її прав. Така роль суду обумовлена тим, що переважно конфлікти виникають саме з вини публічної адміністрації або вона не вжила достатніх заходів, щоб запобігти цьому.

Принцип гласності й відкритості судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. Принцип гласності закріплений п. 7 ч. 2 ст. 129 Конституції як загальний принцип здійснення судочинства та ст. 12 КАСУ як один із основних принципів адміністративного процесу. Він визначає можливість доступу та ознайомлення громадян зі здійсненням судами адміністративного судочинства. Отож, у громадян формується думка про функціонування адміністративних судів та ефективність їх роботи, підвищується довіра як до органів державної влади, які здійснюють у встановленому законодавством порядку

захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, інших суб'єктів під час здійснення ними владних управлінських функцій на основі законодавства, зокрема на виконання делегованих повноважень. І у суддів адміністративних судів при здійсненні адміністративного судочинства виникає відповідальність за виконання Конституції, КАСУ та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Принцип забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення адміністративного суду реалізується у гл. 1 «Апеляційне провадження» та гл. 2 «Касаційне провадження» розділу IV КАС України «Перегляд судових рішень», якими врегульовано процесуальний порядок апеляційного і касаційного оскарження і перегляду постанов і ухвал адміністративного суду.

Держава забезпечує усім особам, які беруть участь у справі, та особам, які не брали участь у процесі розгляду справи у випадку вирішення судом питання про їхні права та обов'язки, право на апеляційне та касаційне оскарження рішень адміністративного суду. Зазначене право обмежене певними часовими рамками, а саме: заява про апеляційне оскарження має бути подана упродовж десяти днів з дня її проголошення, а у разі проголошення в судовому засіданні лише вступної та резолютивної частини постанови – з дня складення її в повному обсязі [1, с. 81].

Щодо принципу обов'язковості судових рішень, то судові рішення, ухвалені іменем України, є обов'язковими для виконання на всій території України (ч. 5 ст. 124 і ч. 3 ст. 129 Конституції). Йдеться про те, що з моменту проголошення судового рішення воно є обов'язковим. Однак статусу загальнообов'язковості, тобто обов'язковості не тільки для суду та осіб, що брали участь у справі, а й для усіх підприємств, установ, організацій, їх посадових/службових осіб, фізичних та юридичних осіб воно набуває з моменту набрання ним законної сили. У визначених ст. 252 КАСУ випадках постанови суду належить виконувати негайно, не чекаючи набрання ними законної сили.

Висновки. Принципи адміністративного судочинства – це основні засади, вихідні положення, що становлять його якісні особливості та специфічні властивості, в яких у концентрованому вигляді виявлена заінтересована воля народу наділити право такими якостями, які найбільш повно мали б можливість реалізувати його ідеї і погляди у визначенні основ організаційної побудови адміністративного судочинства.

ва, а також відображають перспективи його розвитку та забезпечують захист прав, свобод і інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, інших суб'єктів під час здійснення ними владних управлінських функцій на основі законодавства, зокрема на виконання делегованих повноважень.

1. Ковалів М. В. Адміністративне судочинство: навч. посібник / М. В. Ковалів, М. Т. Гаврильців, І. Б. Стахура. – Львів: ЛьвДУВС, 2014. – 596 с.

2. Шемшученко Ю. С. Принцип / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К.: Укр. енцикл., 2003. – Т. 5. – С. 110–111.

3. Конституція України: із змінами // Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Велес, 2014. – 48 с.

4. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010 // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41-45. – Ст. 529.

5. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35-37. – Ст. 446.

Ковалів М. В., Стахура І. Б. Принципы административного судопроизводства: понятие, содержание, система

Проанализированы принципы административного судопроизводства, основная функция которых заключается в том, чтобы способствовать юридически правильному осуществлению прав и свобод граждан, а также выполнению обязанностей всеми участниками процесса. Рассмотрены содержание и система принципов административного судопроизводства. Раскрыты критерии классификации принципов административного судопроизводства, которые по характеру закрепления и применения делятся на общие и отраслевые.

Ключевые слова: административное судопроизводство, принципы, административные суды, права и свободы граждан, административная юстиция, участники процесса.

Kovaliv M. V., Stahura I. B. Principles of administrative proceedings: concept, content, system

Administrative proceedings of Ukraine should be regarded in the structure of the administrative procedure as an activity of administrative courts to hear and resolve administrative cases concerning violations of public and legal disputes between public administration and physical and legal entities as to the restoration of the subjective rights of the person which is carried out in accordance with the administrative and procedural rules and the procedural form.

The enforcement of Administrative proceedings of Ukraine and the establishment of administrative courts are aimed to guarantee the right of everyone to appeal court decisions, actions or omissions of public authorities, local governments, officials and employees. These issues must ensure the implementation of the constitutional principle of the stateresponsibility for its activity to a man.

Any activity is carried out on the basis of certain principles, namely basic statements which comply with the actions of all its members, direct them to achieve a specific result by using the most effective means and methods. Disobeying of these principles leads to inconsistency of such activity, actions of its members and wrongful results, the achievement of which was its primary purpose. Therefore, the principles have a special importance in the formation and functioning of administrative courts.

This article deals with the principles of administrative proceedings. The primary function of administrative proceedings is to promote a legal and proper exercise of the rights and freedoms of citizens and the fulfillment of duties by all participants. The content and system of principles of administrative proceedings are considered. The criteria for the classification of the principles of administrative proceedings are divided into application are divided into general and industry according to their application.

Key words: *administrative proceedings, principles, administrative courts, rights and freedoms of citizens, administrative justice, participants of the process.*

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року

УДК 342.92

В. О. Криволапчук

СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА МЕТОДИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

Проаналізовано реформу адміністративного права як фундаментальної галузі публічного права та методи, які допомагають відмежувати цю галузь права від інших. Розглянуто імперативний метод, який відображається в специфічних формах регулювання суспільних відносин, що перебувають у сфері дії адміністративного права.

Наголошено на тому, що адміністративне право сьогодні є однією з найбільш динамічних галузей права. Тому риси, що його характеризують, зокрема методи, теж зазнають чи повинні зазнавати відповідних змін. Так, традиційний для адміністративного права імперативний метод регулювання істотно доповнюється елементами диспозитивного методу, що обумовлено тенденцією децентралізації державного управління.

Ключові слова: *адміністративне право, імперативний метод, диспозитивний метод, державне управління, адміністративно-правове регулювання.*

Постановка проблеми. Реформа адміністративного права як фундаментальної галузі публічного права на сучасному етапі пов'язана з трансформацією багатьох аспектів ключових її компонентів, зокрема оновленням його методів, формуванням принципово нових підходів і засобів регулятивного впливу адміністративно-правових норм, реалізації нової суспільної спрямованості цієї галузі.

Метод є однією з важливих характеристик будь-якої галузі права. Якщо предмет адміністративного права дозволяє окреслити сферу правового регулювання цієї галузі права, то метод установлює сукупність засобів, прийомів і способів регулювання управлінських правовідносин, виражає характер і юридичний зміст владного впливу держави на волю й поведінку учасників адміністративно-правових відносин. Під методом адміністративного права слід розуміти сукупність зафіксованих у нормах цієї галузі прийомів (засобів) впливу на суспільні відносини, що становлять її предмет, застосування яких дозволяє створити належні умови для реалізації та захисту прав громадян, нормального функціонування громадянського суспільства й держави [1].

Метод адміністративного права допомагає відмежувати цю галузь права від інших фундаментальних галузей права, тому йому притаманні і загальні методи правового регулювання: імперативний і диспозитивний, які реалізуються шляхом: а) використання приписів; б) установлення заборон; в) надання дозволів; і спеціальні, притаманні тільки цій галузі: субординації, координації, реординації, адміністративного договору, заохочення та ін.

Стан дослідження. Вивченню методів адміністративного права, переважно фрагментарно, присвячували свої праці більшість учених-адміністративістів, зокрема В. Б. Авер'янов, Ю. П. Битяк, В. М. Гарашук, В. К. Колпаков, Т. О. Коломоєць, В. І. Олефір, С. Г. Стеценко, Х. П. Ярмакі та ін. Проте динамічна зміна суспільно-економічних і політичних умов, яка відбувається під час реформування адміністративної системи України, вимагає систематичного, своєчасного та більш ретельного перегляду відповідності використовуваних методів сучасним умовам розвитку держави й суспільства.

Виклад основних положень. Імперативний метод – «влади-підпорядкування» – упродовж тривалого часу був пріоритетним у вітчизняній науці й практиці адміністративного права, адже за радянських часів існування нашої держави суспільні відносини у сфері державного управління, яке було головною складовою предмета адміністративного права, формувалися переважно на основі нерівноправності

сторін: держава (її органи, посадові особи) мали суттєву перевагу в разі виникнення правових відносин з громадянами. Зважаючи на це, регулювання відповідних галузей суспільного життя було значною мірою централізовано, норми адміністративного права формулювалися чітко, категорично й виконували роль безперечних правил поведінки. Суть указанного методу полягає в тому, що об'єкт управління повинен діяти лише так, як йому приписано, тобто в нього немає права вибору поведінки в конкретній ситуації [2].

Заслужують на увагу роздуми С. Г. Стеценка щодо того, чому, попри демократизацію українського суспільства, проведення в державі великої кількості реформ, здебільшого спрямованих на забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів громадян, імперативний метод в адміністративному праві не втратив своє ключове значення. Йдеться про те, що державне управління як одна з основних складових предмета адміністративного права спрямовано на забезпечення публічних інтересів. Це основна мета діяльності органів публічної адміністрації. Саме в указаних сферах (національна безпека, оборона, внутрішні справи) публічні інтереси держава ставить вище індивідуальних прав, свобод і законних інтересів окремих громадян. Але в основі саме такого (імперативного) підходу – опосередкована діяльність, спрямована на захист, охорону, оборону окремих громадян, що доцільніше втілювати в життя, використовуючи імперативний метод правового регулювання. З цього приводу ще на початку ХХ століття влучно зазначив відомий адміністративіст А. І. Єлістратов: «Те, в чому влада бачить загальне благо, може, насправді, і не збігатися з інтересами значної частини населення. Але в будь-якому разі правомірні вимоги правлячої влади в сучасній державі встановлюються до громадян не як приватний інтерес правлячих, а для загального блага» [2].

Однак слід зважити на те, що в сучасній Україні спостерігається об'єктивна тенденція до збільшення випадків застосування диспозитивного методу адміністративного права, що обумовлюється, зокрема, визнанням пріоритету прав, свобод і законних інтересів громадян у значній частині стосунків із державою, державними органами й посадовими особами, а також із процесами зменшення державного управління впливу на складові економічної сфери суспільного життя.

Традиційний погляд на зміст методу адміністративного права характеризується тим, що він реалізується шляхом:

- використання приписів (встановлення обов'язків);
- установа заборон;
- надання дозволів.

Використання приписів у адміністративному праві означає покладення обов'язку здійснити відповідні дії в умовах, що передбачені адміністративно-правовою нормою, покладення прямого юридичного обов'язку вчинити певні дії. Приписи можуть використовуватись у різних формах, а саме: встановлення відповідних дій, порядок їх здійснення, забезпечення виконання обов'язків тощо. За допомогою приписів устанавлюються також завдання, функції та повноваження органів виконавчої влади, інших суб'єктів адміністративного права. Ключова ідея припису як способу правового регулювання суспільних відносин у сфері адміністративного права – встановлення певного порядку дій для підвладної сторони. Крім того, за допомогою саме приписів досягається забезпечення виконання функцій і обов'язків органів виконавчої влади, інших суб'єктів управлінських відносин.

Установлення заборон – це покладення на суб'єкта правових відносин прямих обов'язків утримуватися від вчинення в умовах, передбачених нормою, тих чи інших дій або утримуватися від них на свій розсуд. Наприклад, у Митному кодексі України встановлено відповідні заборони щодо переміщення через митний кордон України окремих товарів і предметів, що можуть завдати шкоди здоров'ю або загрожувати життю населення та тваринного світу або призвести до руйнування навколишнього середовища; також перевезення продукції, що містить пропаганду ідей війни, расизму та расової дискримінації, геноциду, що суперечить відповідним нормам Конституції України. Ключова ідея заборони як способу правового регулювання суспільних відносин у сфері адміністративного права – оптимізація відповідних сфер суспільного життя через унеможливлення вчинення певних дій, що потенційно можуть порушити встановлений порядок, під загрозою покарання [2].

Використання приписів і встановлення заборон переважали під час панування командно-адміністративної системи в нашому суспільстві. Значно рідше застосовувалось надання дозволів. Проте під час реформування адміністративного права й становлення в Україні демократичного суспільства посилюється увага до правових гарантій реалізації прав і свобод людини, тому дедалі поширенішим і затребуваним в адміністративному праві України стає надання дозволів. Дозвіл – це право самостійно визначати доцільність учинення певних дій або утримання від них. Ключова ідея дозволу як способу правового регулювання суспільних відносин у сфері адміністративного права полягає в реальній, а не декларативній можливості для особи повною мірою

реалізувати права, передбачені Конституцією та законами України, і, що найголовніше, робити це на власний розсуд.

Слід пам'ятати, що якщо в адміністративно-правовому регулюванні компетенції органів виконавчої влади, посадових осіб застосовується принцип загальних заборон – дозволено лише те, що прямо передбачено законом, то в регулюванні статусу громадян має бути якнайповніше використаний принцип загальних дозволів – дозволено все, що прямо не заборонено законом. В основі саме такого бачення методів адміністративного права – «людиноцентристська» ідеологія розвитку українського адміністративного права, що полягає в максимальному забезпеченні з боку держави прав, свобод і законних інтересів громадян [2].

Імперативний метод правового регулювання відображається і в специфічних формах регулювання суспільних відносин, що перебувають у сфері дії адміністративного права. Так, у регулюванні відносин між органами виконавчої влади та у внутрішній організації цих органів широко застосовується метод субординації, який за своєю сутністю є імперативним. Субординація – спеціальний метод адміністративного права, в основі якого лежить принцип прямого підпорядкування об'єкта управління суб'єктові. Без застосування вказаного методу неможливо на практиці втілювати в життя управління в системі органів виконавчої влади. В умовах чіткої ієрархії в системі органів виконавчої влади цей метод залишається одним із провідних у змісті адміністративно-правового регулювання.

Для узгодження управлінських дій між кількома органами одного структурного рівня або учасниками, які знаходяться на одному організаційно-правовому рівні, для досягнення загальної мети використовується метод координації. Координація – спеціальний метод адміністративного права, в основі якого – необхідність узгодження управлінських дій між кількома органами одного структурного рівня для досягнення загальної мети.

Під час регулювання стосунків між органами однієї системи, до якої входять як керуючі, так і керовані суб'єкти правовідносин (наприклад, під час створення в системі центрального органу виконавчої влади нових територіальних місцевих органів), для забезпечення права керованого суб'єкта вимагати від керуючого суб'єкта створення необхідних для його діяльності умов застосовується метод реординації. Реординація – спеціальний метод адміністративного права, в основі якого лежить право керованого об'єкта вимагати від керуючого суб'єкта створення необ-

хідних умов для забезпечення своєї діяльності. На нашу думку, поява та поступове поширення застосування методу реординації обумовлені змінами в процесі становлення України як правової демократичної держави. У ширшому розумінні – суть реординації полягає в праві громадян вимагати від органів виконавчої влади належної поведінки щодо реалізації прав, свобод і законних інтересів громадян.

Прагнення України щодо наближення до європейської спільноти та європейських стандартів обумовлює поступове розповсюдження застосування в адміністративному праві невластивого йому диспозитивного методу, який, зокрема, реалізується шляхом укладення адміністративних договорів в управлінських відносинах. Під адміністративним договором треба розуміти дво- або багатосторонню угоду між суб'єктами управлінських відносин з приводу форм і засобів спільної реалізації покладених на них повноважень (прав і обов'язків). Адміністративні договори укладаються в публічних інтересах з метою досягнення загального блага. Це новий для адміністративного права метод витребуваний часом, з огляду на поступовий перехід від командно-адміністративних методів управління (притаманних радянському часо-ві історії нашої країни) до більш гнучких, характерних для сучасного рівня розвитку демократизації суспільства [3]. Саме цей метод, на нашу думку, заслуговує на особливу увагу у відносинах органів виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Крім того, у регулюванні відносин між органами виконавчої влади й громадянами з приводу реалізації зазначених прав також устанавлюється реординація, сутність якої полягає в тому, що: а) з одного боку, громадянам як підвладним об'єктам надаються права вимагати від суб'єктів виконавчої влади належної поведінки щодо реалізації прав і свобод громадян; б) з іншого, – на зазначених суб'єктів законом покладаються чіткі обов'язки щодо неухильного виконання згаданих вимог з боку громадян. Водночас забезпечується суворий режим дотримання суб'єктами виконавчої влади взятих на себе обов'язків за допомогою засобів адміністративного оскарження їхніх актів і дій та судового захисту порушених цими актами або діями прав і свобод громадян. Відчутне посилення цієї нової риси методу адміністративного права дає змогу загалом говорити про створення якісно відмінного від колишнього адміністративно-правового режиму регулювання відносин між державою, її органами, посадовими особами й громадянами. Ця відмінність полягає в тому, що громадянин стає в певному сенсі рівноцінною стороною в стосунках із державою [4].

Слід наголосити на тому, що адміністративне право сьогодні є однією з найбільш динамічних галузей права. Тому риси, що його характеризують, зокрема методи, теж зазнають чи повинні зазнавати відповідних змін. Так, традиційний для адміністративного права імперативний метод регулювання істотно доповнюється елементами диспозитивного методу. Зокрема, ключовим напрямом трансформації методу цієї галузі права, що відбувається в сучасних умовах її розвитку й реформування, є дедалі більше використання загальних дозволів. Промовистим прикладом використання в адміністративно-правовому регулюванні загальних дозволів є надання громадянам обсяжного масиву прав, які впливають із конституційних прав громадян.

Як свідчить світовий досвід, для демократичних держав характерним є збільшення кількості випадків, коли встановлюється рівність взаємних вимог і відповідна рівність обов'язків за належного юридичного захисту сторін адміністративних правовідносин. Забезпечення подібної рівноцінності повинно становити одну з найважливіших характеристик адміністративно-правового регулювання, що тісно пов'язана із застосуванням диспозитивного методу. З огляду на це, сучасна трансформація методу адміністративного права засвідчує його змішану природу, тобто органічне поєднання в ньому типових ознак як імперативного, так і диспозитивного методів правового регулювання. Сьогодні диспозитивні засоби правового регулювання розпочали застосовуватися дедалі більше, що обумовлено тенденцією децентралізації державного управління.

Одним із підтверджень суттєвої зміни правового становища сторін адміністративно-правових відносин у результаті трансформації методу адміністративного права є модель правового регулювання надання органами виконавчої влади адміністративних послуг громадянам і юридичним особам. Водночас термін «адміністративні послуги» спрямований не на виокремлення нового виду відносин між державними органами й фізичними та юридичними особами, а на змістовну переоцінку характеру їхніх взаємовідносин. Дефініція «послуги» акцентує на виконанні саме обов'язків держави перед приватними особами, спрямованих на юридичне оформлення умов, необхідних для забезпечення належної реалізації ними своїх прав і охоронюваних законом інтересів. І це цілком закономірно, оскільки державна влада – це реалізація не тільки правомочності, що зобов'язує громадянина, а й виконання певних обов'язків держави перед громадянином, за які вона цілком відповідальна перед ним. І таких обов'язків з її боку виникатиме дедалі більше через подальшу демократизацію Української держави. Сучасна трансформація методу адміністративного права спрямована на

подальшу демократизацію взаємовідносин між державою та людиною на засадах неперушності її природних та інших основних прав і свобод [4]. Слід погодитись із В. Б. Авер'яновим, який зазначав, що суспільна (соціальна) цінність адміністративного права в сучасному європейському розумінні полягає в тому, що воно виступає основним регулятором гармонійних взаємовідносин між публічною адміністрацією, суб'єктами (органами й посадовими особами) виконавчої влади й місцевого самоврядування та громадянами [5]. Отже, сьогодні можна з упевненістю говорити про остаточну «сервісну» зорієнтованість держави в особі органів публічної адміністрації, її «служіння» інтересам особи.

Висновки. Отже, у сучасних умовах комплексного реформування, яке триває в Україні та одним із напрямів якого є децентралізація влади, адміністративне право не може, як раніше, орієнтуватись на пріоритетне застосування імперативного методу. Оскільки державно-управлінська діяльність дедалі частіше передбачає можливість виникнення відносин горизонтального типу, повинен розповсюджуватись саме диспозитивний метод, що дозволяє сторонам діяти за своїм розсудом, але обов'язково в межах умов, передбачених адміністративно-правовою нормою.

1. Адміністративне право: підручник / Ю. П. Битяк (кер. авт. кол.), В. М. Гарашук, В. В. Богущкий та ін.; за заг. ред. Ю. П. Битяка, В. М. Гарашука, В. В. Зуй. – Х.: Право, 2010. – 624 с.

2. Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навч. посібник / С. Г. Стеценко. – К.: Атіка, 2007. – 624 с.

3. Алфьоров С. М. Адміністративне право. Загальна частина: навч. посібник / С. М. Алфьоров, С. В. Ващенко, М. М. Долгополова, А. П. Купін. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 216 с.

4. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. – Т. 1. Загальна частина / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). – К.: Юридична думка, 2004. – 584 с.

5. Авер'янов В. Нагальні завдання формування української доктрини адміністративного права: євроінтеграційний аспект / В. Авер'янов, А. Пухтецька // Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм: збірник ст. міжн. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. П. О. Недбайла. – К., 2008. – С. 86–88.

Криволапчук В. О. Современный взгляд на методы административного права

В статье анализируется реформа административного права как фундаментальной отрасли публичного права и методы, помогающие отделить эту отрасль от других отраслей права. В частности, рассматривается императивный метод, который отражается в специфических формах регулиро-

вания общественных отношений, находящихся в сфере действия административного права.

Подчеркивается, что административное право сегодня является одной из наиболее динамичных отраслей права. Поэтому черты, которые его характеризуют, в частности методы, также должны меняться. Так, традиционный для административного права императивный метод регулирования существенно дополняется элементами диспозитивного метода, что обусловлено тенденцией децентрализации государственного управления.

Ключевые слова: административное право, императивный метод, диспозитивный метод, государственное управление, административно-правовое регулирование.

Kryvolapchuk V. O. Modern view on the methods of administrative law

This article examines the reform of administrative law as a fundamental branch of public law and methods that help to distinguish this area of law from other fundamental areas of law. The paper determined that administrative law recorded in the general methods of legal regulation: mandatory and dispositive, and special, unique to this area: subordination, coordination, reordynatsiyi, administrative contract, promotion and so on. In particular, is considered imperative method which finds its reflection in the specific forms of regulation of social relations within the scope of administrative law. For example, the method of subordination, which in essence is mandatory. This special method of administrative law, which is based on the principle of direct subordination of the object management entity. Also to coordinate management actions across multiple agencies or other structural level participants who are on the same organizational and legal level, to achieve a common goal using the method of coordination.

The modern method of transformation of administrative law aimed at further democratization of relations between the state and the person on the basis of the inviolability of the fundamental rights and freedoms. One evidence of substantial change in the legal status of parties to administrative legal relations resulting transformation method of administrative law is a model of legal regulation of executive authorities of public services to citizens and legal entities.

It is noted that the administrative law today is one of the most dynamic areas of law. Therefore, features that characterize it, including methods also suffer or are subject to appropriate amendments. Thus, the traditional administrative law mandatory regulation method significantly complemented elements discretionary method, due to the trend of decentralization of public administration. Since public-management activity involves more potential relationship of horizontal type has distributed it dispositive method that allows the parties to act on your own, but always under the conditions stipulated by the administrative law.

Key words: administrative law, the imperative method, dispositive method, governance, administration and regulation.

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року

ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА – ФУНДАТОР ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ОДИНИЦІ

Досліджено територіальну громаду як засновника та основного суб'єкта забезпечення й охорони громадського порядку на відповідній території. Проаналізовано характерні ознаки територіальної громади та доведено її системний зв'язок зі сферою громадського порядку. Обґрунтовано необхідність і запропоновано шляхи реформування місцевого самоврядування в напрямі запровадження інституту муніципальної міліції.

Ключові слова: територіальна громада, забезпечення, охорона, громадський порядок, муніципальна міліція.

Постановка проблеми. Адміністративна та муніципальна реформи вимагають переосмислення багатьох теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із здійсненням повноважень важливого елемента демократичного устрою держави – місцевого самоврядування в особі територіальної громади. З визнанням і гарантуванням Конституцією місцевого самоврядування в Україні, зміст якого полягає у самостійному вирішенні територіальною громадою питань місцевого значення, найбільш дискусійним є питання наділення територіальної громади правом самостійно охороняти громадський порядок на відповідній території. Забезпечення і охорона громадського порядку на локальному рівні актуалізується напруженою соціальною обстановкою, яка пов'язана з негативними явищами економічної й політичної кризи та загальною девальвацією стану законності.

Стан дослідження. Вивченню феномена територіальної громади приділено чимало уваги з боку видатних учених М. О. Баймуратова, О. В. Батанова, Ю. О. Волошина, М. І. Драгоманова, В. С. Куйбіди, М. І. Корнієнка, О. В. Прієшкіної, В. Ф. Погорілка та інших; безпосередньо повноваження територіальної громади щодо забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян вивчали Т. І. Гудзь, В. Б. Дубовик та А. М. Кононов. Однак, незважаючи на значущість цих досліджень, треба констатувати, що досі не опубліковано конкретних наукових праць, які б висвітлювали територіальну громаду як основний механізм у забезпеченні і охороні громадського порядку на власній території.

Метою статті є вивчення нерозв'язаних питань сутності інституту територіальної громади як першоджерела та засновника громадського порядку на відповідній адміністративно-територіальній одиниці, та як дієвого механізму у забезпеченні і охороні громадського порядку на відповідній території, а також розроблення відповідних практичних рекомендацій із забезпечення і охорони громадського порядку територіальною громадою.

Виклад основних положень. Вивчення сутності місцевого самоврядування, та його основи – територіальної громади, можна вважати, започатковано у працях видатного француза А. Туре, який обґрунтував теорію вільної громади, або теорію природних прав громади. Основні положення цієї теорії були сформульовані ним у доповіді щодо законопроекту про реформу місцевого управління в Національних зборах Франції ще у 1790 році та відображені в положеннях Конституції Бельгії 1831 року щодо особливої «громадівської» влади [1, с. 40–51]. Теорія вільної громади ґрунтувалася на ідеях природного права і тому, що право територіальної громади самостійно вирішувати свої справи має такий же природний та невідчужуваний характер, як і права та свободи людини. Територіальна громада визнавалася незалежною від держави органічною корпорацією, що сформувалися природним шляхом. Відповідно, її право на місцеве самоврядування виводиться з природи територіальної громади, тобто належить громаді через її природу або дарується Творцем. Отож, місцеве самоврядування розглядалося як автономна щодо державної влади публічна влада територіальної громади. Згідно з теорією вільної громади, основними засадами організації місцевого самоврядування є:

- виборність органів місцевого самоврядування членами громади;
- розподіл питань, які входять до компетенції місцевого самоврядування, на самоврядні та такі, що передоручені органам громади державою;
- місцеві справи мають іншу, ніж державні, природу;
- органи місцевого самоврядування є органами відповідної територіальної громади і не входять у систему органів державної влади;
- органи державної влади не мають права втручатися у вирішення самоврядних питань, їх функція – лише адміністративний контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування.

Згодом, на зміну теорії вільної громади, виникає громадянська теорія місцевого самоврядування, її основні положення збігаються з концептуальними положеннями теорії вільної громади, однак чільним

вважається не природний характер прав територіальної громади, а недержавна, переважно господарська природа діяльності органів місцевого самоврядування. Але ця теорія не набула поширення, оскільки не могла пояснити публічно-правовий характер багатьох функцій, які здійснюють органи місцевого самоврядування.

У середині XIX століття з'являється державницька теорія місцевого самоврядування, яка розглядає місцеве самоврядування не як автономну форму публічної влади, природне право територіальної громади на самостійне вирішення питань місцевого значення, а як одну з форм організації місцевого управління, тобто як один із способів децентралізації державної влади на місцевому рівні. Відповідно, усі повноваження територіальної громади, її органів своїм джерелом мають державну владу.

У межах цієї теорії були сформовані два напрями: політичний (запровадив Р. Гнейст) та юридичний (запропонував Л. Штейн), які по-різному визначали відмінність місцевого самоврядування від місцевого управління. На думку Р. Гнейста, самостійність місцевого самоврядування має гарантувати виконання обов'язків посадових осіб органів місцевого самоврядування на громадських засадах, що звільняє їх від економічної залежності держави. Л. Штейн убачав гарантії самостійності місцевого самоврядування в тому, що органи місцевого самоврядування є не органами державної влади, а органами територіальної громади, на які держава покладає здійснення відповідних завдань та функцій державного управління.

Вже у XX столітті поширився напрям теорії місцевого самоврядування – теорія соціального обслуговування, яка акцентує на здійсненні органами місцевого самоврядування завдань і функцій, пов'язаних із організацією обслуговування населення, наданням соціальних послуг.

Основні положення зазначених теорій зберігають своє значення і сьогодні, їх покладено в основу сучасних поглядів на місцеве самоврядування та природу територіальної громади. Підкреслимо, що ці теорії наполягають на особливому значенні первинного суб'єкта місцевого самоврядування – територіальної громади – у вирішенні місцевих справ.

Безперечно, найбільш важливою місцевою справою територіальної громади в сучасних умовах громадсько-політичної та соціально-економічної деструктивності є забезпечення та охорона громадського порядку. У нормативних актах і юридичній літературі категорія «громадський порядок» найчастіше трактується як забезпечення громадського порядку та охорона громадського порядку. Незважаючи на близь-

кість звучання цих висловів, вони мають різне значення, та їхнє точне розуміння необхідне для правильного визначення повноважень територіальної громади у регулюванні та охороні відносин, що утворюють галузь громадського порядку. Зважаючи на сучасне значення слова «забезпечення», розумітимемо під забезпеченням громадського порядку створення територіальною громадою умов правового, організаційного, виховного, економічного та іншого характеру, що дозволяють підтримувати належний громадський порядок і здійснювати його охорону [2, с. 35]. Коли ж говоримо про охорону чого-небудь, то маємо на увазі дію, що позначається в українській мові дієсловом «охороняти» і сприймається у значенні «оберігати», «стерегти», «захистити». Тобто охороняти громадський порядок територіальна громада може шляхом створення самоврядних підрозділів (муніципальної міліції), які безпосередньо оберігатимуть і захищатимуть відносини, що становлять зміст громадського порядку.

Зрозуміти сутність територіальної громади як основоположника стану громадського порядку та її провідну роль у сфері громадського порядку допоможе вивчення характерних ознак територіальної громади, які виокремив професор М. О. Баймуратов, а саме:

1) територіальна, яка пов'язується з «дислокацією» місцевого самоврядування на рівні села, селища, міста, як територіальної основи муніципальної демократії;

2) інтегративна, за якою територіальна громада виникає на основі об'єднання всіх жителів певної території, незалежно від того, чи є вони громадянами цієї держави чи ні. На думку цього вченого, можливим є входження до територіальної громади біженців і переміщених осіб;

3) інтелектуальна, зумовлена наявністю у жителів спільних інтересів, які мають специфічний характер і виявляються у вигляді широкого спектра системних індивідуально-територіальних зв'язків;

4) майнова, яка ґрунтується на праві цих спільностей мати спільну комунальну власність;

5) фіскальна, зумовлена тим, що члени територіальної громади є платниками місцевих податків і зборів [3, с. 122–123].

Деякі з перелічених характерних ознак територіальних громад необхідно теоретично та практично осмислити під кутом проблематики забезпечення та охорони громадського порядку територіальною громадою.

Розглядаючи першу ознаку, зазначимо, що Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначив територіальну основу

місцевого самоврядування. Звісно, й територіальної громади – це виключно окремі адміністративно-територіальні одиниці – села, селища, міста. Імплементация міжнародних норм і запровадження міжнаціональних стандартів локальної демократії спонукає Україну чітко дотримуватися принципу повсюдності місцевого самоврядування, але сьогодні досі не врегульовано правовий режим частини території України: міста-«матрьошки» (Севастополь, Львів) [4, с. 85]; прилеглі території до сільських населених пунктів (сільськогосподарські угіддя), які не є простором громади, але знаходяться у відомстві районних державних адміністрацій; досі законодавчо не визначено спеціальний статус міста Севастополя.

У цьому сенсі викликає непорозуміння практична можливість розповсюдження муніципальної влади з забезпечення громадського порядку і його безпосередній охороні на територію воєнних частин, транспортних розв'язок з будівлями транспортного господарства (морського, авіаційного, залізничного), прикордонних територій та пунктів перепуску через державний кордон. У зв'язку з установами на цих об'єктах особливого статусу, віднести ці території до муніципального (комунального) громадського порядку неможливо.

Шляхом розв'язання висвітлених проблем, на думку вчених у цій галузі, є законодавче визнання територіальною основою місцевого самоврядування не адміністративної одиниці, а територіальної громади [5]. Як приклад, «зона відчуження» – територія постраждала від наслідків аварії на ЧАЕС, безпосередньо міста Прип'ять, Чорнобиль та ще 74 сільських населених пункти [6], де зафіксовані адміністративно-територіальні одиниці, а органи місцевого самоврядування не створені за відсутності жителів.

Ще одні, не менш важливі, ознаки територіальної громади, які кореспондуються з тезою дослідження, – інтегративна та інтелектуальна, сутність яких полягає у тому, що жителі населеного пункту (села, селища, міста) об'єднуються за наявності соціально обумовленої системи територіальних публічних інтересів і потреб жителів, що виникають із сукупності особистих і групових інтересів. Взаємозв'язок цих інтересів ґрунтується на так званій «тріаді інтересів», що виникають у сфері місцевого самоврядування: інтереси території; інтереси територіальної громади; інтереси конкретного жителя – члена такої громади [7, с. 56].

У сферу інтересів члена територіальної громади, який постійно або переважно мешкає на відповідній території, безумовно, входить:

задоволення економічних, політичних, соціальних, духовних та інших потреб та самореалізація особи в межах адміністративно-територіальної одиниці, а також задоволення прав і свобод конкретної особи за реалізації нею своїх індивідуальних життєвих прагнень. Не викликає жодних сумнівів, що повноправна реалізація цих прав та інтересів неможлива без достатнього рівня громадського порядку на відповідній території, тобто взагалі правопорядок і безпосередньо громадський порядок у колі інтересів самоврядної громади посідає найвагоміше місце. Наприклад, задоволення такої потреби особи – члена територіальної громади, як гідний відпочинок, неможливо без забезпечення достатнього рівня громадського порядку на конкретній ланці місцевості чи конкретному місці (приватній квартирі).

Проте на стан громадського порядку прямо впливають члени цієї громади, становлячись його першоджерелом. Цю думку обґрунтовує К. С. Бельський: «становище громади та моральний настрій її членів, які проживають разом, мають спільні житлові, освітні, культурні, а часто й релігійні інтереси, забезпечують у її межах природним шляхом міцний громадський порядок та утворюють умови для ефективного управління таким об'єднанням» [8, с. 135].

Своєю чергою, становище злагоди всередині територіальної громади впливає природним шляхом на розвиток дієздатності та самостійності територіальної громади. Та, навпаки, розвиток державою місцевого самоврядування виконує значну роль у підвищенні рівня правосвідомості, відповідальності за місцеві проблеми кожного члена громади. М. О. Баймуратов констатує: «самоврядна влада істотно підвищує громадянську активність цих жителів, сприяє посиленню процесів її самопрояву за допомоги самоврядування локальними справами, які мають колективне значення, нарешті, позитивно впливає на формування конкретної особистості» [9, с. 96–101].

Тобто простежується прямий системний зв'язок між розвитком місцевого самоврядування в особі територіальної громади й упровадженням наднаціональних принципів, таких як самостійність, самодостатність і повсюдність, та налагодженням стану громадського порядку на місцевому рівні.

Але дотепер реформування у цій сфері здійснюється дуже повільно, законодавець досі чи зовсім не встановив обсяг повноважень територіальної громади та її представницьких органів, чи тільки декларував їх. М. О. Пухтинський вказує: «Визначення самоврядних функцій – необхідна передумова справжньої системи місцевого самовря-

дування згідно з його соціальним призначенням – участю населення у вирішенні місцевих справ, а також надання йому відповідних послуг» [10, с. 85]. Т. І. Гудзь справедливо зазначає: «загальний вектор розвитку місцевого самоврядування має бути спрямований у бік дедалі зростаючої автономії його інститутів по відношенню до структур державної влади, при одночасному реальному зростанні ролі населення в його діяльності» [11, с. 38–42].

Закон України «Про місцеве самоврядування» до функцій у сфері забезпечення і охорони громадського порядку відносить окремі повноваження виконавчих органів сільських, селищних, міських рад щодо забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян.

Серед них зазначені самоврядні повноваження:

– підготовка і внесення на розгляд ради пропозицій щодо створення відповідно до закону міліції, що утримується за рахунок коштів місцевого самоврядування, вирішення питань про чисельність працівників такої міліції, про витрати на їх утримання, здійснення матеріально-технічного забезпечення їх діяльності, створення для них необхідних житлово-побутових умов;

– сприяння діяльності органам внутрішніх справ.

Та делеговані повноваження:

– вжиття у разі надзвичайних ситуацій необхідних заходів, відповідно до закону, щодо забезпечення державного і громадського порядку, життєдіяльності підприємств, установ та організацій, врятування життя людей, захисту їх здоров'я, збереження матеріальних цінностей;

– вирішення спільно з відповідними органами Міністерства внутрішніх справ України питань щодо створення належних умов для служби особового складу органів внутрішніх справ.

Розглянувши ці повноваження, підкреслимо, що створення відповідно до закону міліції, що утримується за рахунок коштів місцевого самоврядування (муніципальної міліції), неможливо, тому що це право було виключено 2008 року з компетенції сільських, селищних, міських рад, як і право затвердження і звільнення керівників та дільничних інспекторів муніципальної міліції. Залишено тільки право виключно на пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради вирішувати питання заслуховування інформації прокурорів та керівників органів внутрішніх справ (далі ОВС) про стан законності, боротьби із злочинністю, охорони громадського порядку та про результати діяльності ОВС на відповідній території. З виключенням положення про пору-

шення перед відповідними органами вищого рівня питання про звільнення з посади керівників цих органів, у разі визнання їх діяльності незадовільною [12], територіальна громада перетворилася на спостерігача за станом громадського порядку, без легітимної можливості впливати на нього. Як справедливо вказує В. Б. Дубовик, «процедура звітності перед місцевими радами не є ефективною через відсутність правових наслідків реагування самоврядних структур на таку звітність» [13, с. 16].

Незважаючи на це, окремі територіальні громади у складних сучасних умовах, опікуючись станом громадського порядку на місцевому рівні, керуючись принципом самостійності та самодостатності, вже після скасування правових норм про можливість створення муніципальної міліції, продовжують створювати структури правоохоронної спрямованості, а раніш створені не ліквідують.

За аналізу створених територіальними громадами муніципальних структур правоохоронної спрямованості виокремлено такі варіанти реалізації територіальною громадою правоохоронної функції на власній території:

1. Створення власних охоронних комунальних підприємств (міста Львів і Харків).

2. Укладання договорів із міліцією (територіальними органами внутрішніх справ) про сумісну охоронну діяльність (міста Бердянськ, Житомир, Виноградів Закарпатської обл.).

3. Створення «силового» підрозділу інспекції із благоустрою та торгівлі місцевої ради (міста Ужгород, Нововолинськ Волинської обл., Тернопіль, Луцьк).

Частина з указаних територіальних громад (міст Львів, Луцьк і Тернопіль) закріпили цю функцію у своїх Статутах та маніфестували в них про створення муніципальної міліції.

Однак спроби територіальних громад суттєво впливати на стан громадського порядку не є легітимними, і про створення муніципальної міліції в Україні у класичному розумінні не йдеться. Нагадаємо, що муніципальна міліція у класичному розумінні – це невоєнізований виконавчий орган публічної влади територіальної громади, який діє виключно в межах окремої адміністративно-територіальної одиниці, в межах чітко визначеної компетенції, підлеглий та підзвітний територіальній громаді та її представницьким органам; фінансується з відповідного місцевого бюджету, та тільки за надання Законом можливості має право застосування примусу.

Згідно з частиною 2 статті 19 Конституції України, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень і способів, що передбачений Конституцією України та законами України. Відповідно, без прийняття Закону України «Про муніципальну міліцію», який би врегулював зазначені питання, неможливо уявити, що влада виражає занепокоєння катастрофічним станом у сфері громадського порядку.

Вияв політичної волі держави до створення механізму самостійної охорони громадського порядку територіальною громадою підвищить локальну правосвідомість громади та змусить членів територіальної громади відчувати відповідальність за стан громадського порядку на відповідній території. Про це свідчить і провідний європейський досвід. Як підтвердження цього наведемо висловлювання мера міста Дармштадт (Німеччина) В. Хоффмана: «створення муніципальної поліції регулює належним чином проблеми пов'язані зі станом громадського порядку в місті, забезпечує баланс між толерантністю і соціальною відповідальністю, між свободою і безпекою. Можливість громадян міста Дармштадт відчувати себе в безпеці і не боятися перебувати в громадських місцях є пріоритетним завданням» [14].

Відповідальність за стан громадського порядку, окрім самих членів територіальної громади, відобразиться на правосвідомості посадових осіб територіальної громади, вищим серед яких є сільський, селищний, міській голова. Зауважимо, що, на нашу думку, і з огляду на світову практику, місцевий голова повинен виконувати значну роль у підтримці громадського порядку на відповідній території та контролювати створену муніципальну міліцію, не втручаючись в її діяльність, а в разі відсутності виконавчих органів місцевої ради – повинен безпосередньо очолювати муніципальну міліцію.

Висновки. Територіальна громада має всі ресурси для забезпечення й охорони громадського порядку на власній території. Зокрема, для забезпечення громадського порядку, з одного боку, територіальна громада та її представницькі органи повинні створювати належні економічні (розвиток фінансової основи територіальної громади, ефективна діяльність комунальних підприємств, виконання муніципальних соціальних програм, забезпечення достатніх матеріальних благ членам громади та інше), організаційні (виховні, інформаційні, профілактичні заходи та інші) умови; а з іншого, – держава повинна створити законодавчі механізми надання територіальній громаді правових, організаційних і фінансових можливостей для вирішення на власній території проблем громадського порядку.

Дослідження шляхів удосконалення механізмів самостійної охорони громадського порядку територіальною громадою та створення інституції муніципальної міліції повинно стати підґрунтям для нових наукових пошуків.

1. Прієшкіна О. В. Місцеве самоврядування в Україні: правове регулювання безпосередньої демократії: навч. посібник / О. В. Прієшкіна. – К.: Кондор, 2008. – 336 с.

2. Кононов А. М. Теоретические основы организации муниципальных органов охраны общественного порядка в Российской Федерации: дисс. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / Анатолий Михайлович Кононов. – М., 2000. – 364 с. – С. 35.

3. Баймуратов М. О. Територіальна громада в політичній системі і системі місцевого самоврядування України // Муніципальне право України: підручник / В. Ф. Погорілко, О. Ф. Фрицький, М. О. Баймуратов та ін.; за ред. В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фрицького. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 352 с. – С. 122–123.

4. Куйбіда В. С. Організаційно-функціональні принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування: монографія / В. С. Куйбіда. – К.: МАУП, 2003. – 568 с.

5. Про рекомендації парламентських слухань про законодавчі аспекти регіональної політики та місцевого самоврядування: постанова Верховної Ради України від 5 червня 2003 р. № 939-IV: Упр. комп. систем ВРУ. – електрон. дан. – К.: ВРУ. Офіц. веб-портал, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/939-iv>.

6. Про організацію виконання постанов Верховної Ради Української РСР про порядок введення в дію законів Української РСР «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» та «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи»: постанова Кабінету міністрів Української РСР від 23 липня 1991 р. № 106: Упр. комп. систем ВРУ. – електрон. дан. – К.: ВРУ. Офіц. веб-портал, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/106a-91-p>.

7. Батанов О. Територіальна громада – первинний суб'єкт муніципальної влади в Україні: поняття та ознаки / О. Батанов // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 2 (12). – С. 56.

8. Бельский К. С. Выдающийся русский учёный-полицист В. Н. Лешков / К. С. Бельский // Государство и право. – 1996. – № 11. – С. 135.

9. Баймуратов М. О. Локальна система захисту прав людини в Україні: сутність та становлення / М. О. Баймуратов // Юридична освіта і правова держава (до 150-річчя юридичного інституту ОДУ): збірник наукових праць. – Одеса, 1997. – С. 96–101.

10. Пухтинський М. Система місцевого самоврядування в Україні / М. Пухтинський // Вісник УАДУ. – 1996. – № 1. – С. 68–89.

11. Гудзь Т. І. Розширення компетенції органів місцевого самоврядування як передумова створення муніципальної міліції / Т. І. Гудзь // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – № 841. – С. 38–42.

12. Про місцеве самоврядування: Закон України в ред. 21.05.1997: Управління комп'ютеризованих систем ВРУ. – електрон. дан. – К.: Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр/ed19970521>

13. Дубовик В. Б. Муніципальні форми та механізми забезпечення охорони права в Україні: проблеми теорії та практики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / В. Б. Дубовик. – Маріуполь, 2013. – 20 с.

14. Balance zwischen Freiheit und Sicherheit beim «Darmstadter Modell» Баланс між свободою та безпекою у «Дармштадтській моделі». – електр. дан. – Дармштадт: Wissenschaftsstadt Darmstadt. Офіційний веб-сайт міста Дармштадт, 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dafacto.com/artikel/09680>

Орлов В. А. Территориальная община – фундатор общественного порядка административной единицы

В статье проводится исследование территориальной общины как основателя и основного субъекта обеспечения и охраны общественного порядка на соответствующей территории. Проанализированы характерные признаки территориальной общины и доказана её системная связь со сферой общественного порядка. Обоснована необходимость и предложены пути реформирования местного самоуправления в направлении становления института муниципальной милиции.

Ключевые слова: *территориальная община, обеспечение, охрана, общественный порядок, муниципальная милиция.*

Orlov V. A. Territorial community as a founder of public order in administrative unit

The article deals with the study of territorial community as a founder and principal actor of enforcement and protection of public order on the certain territory. Attention drawn to the given problem in the article is connected to the disputable question about providing a territorial community and representative organs created by it with the right to save public order on the territory of the corresponding administrative unit.

The untouched before issues of the essence of territorial community as an efficient element in the sphere of public order are studied.

The existing theories connected with the creation of local self-government are studied. Namely the theory of free community or the theory of natural rights of the community; the social theory of the local self-government; the state theory of the local self-government (there are political and legal branches of that theory); the theory of social service. Those theories emphasize the special importance of the

primary subject of local self-government, i.e. territorial community, in solving local problems, one of the most important of which is the protection of public order. The definitions of the terms 'enforcement of public order' and 'protection of public order' are given.

The characteristic features of territorial community (territorial, integrative, intellectual) are analyzed and the principal role of the territorial community in the sphere of public order is proved.

The systemic connection of territorial communities with the sphere of public order is pointed out. Much attention is paid to the territorial aspect. The conclusion is made about the necessity of the legislative confirmation of the territorial community by the territorial basis of local self-government. It is proved that the state of public order is of a great interest for the members of a territorial community. It is also stated that the members of a community, their morale state, common interests and the level of justice directly affect the state of public order.

The conclusion illustrates that the territorial community has all the resources to ensure the protection of public order on its own territory; its representative bodies should establish the necessary legal, economic and organizational conditions. The necessity of reforming in local government in the direction of establishing the institution of municipal police is emphasized. The ways of reforming in this direction are also suggested.

Key words: territorial community, enforcement, protection, public order, municipal police.

Стаття надійшла 29 вересня 2014 року

УДК 351.75:614,8(477)

О. В. Ряшко

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ І ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

Розглянуто проблеми, які є надзвичайно актуальними в Україні. Вони пов'язані з економічною кризою, соціально політичними, правовими та іншими проблемами, наслідком яких є масове незадоволення населення своїм соціально-економічним становищем. Це може спричинити не тільки мирні акції протесту, але й масові неконтрольовані заворушення, що може призвести до трагічних наслідків. За виникнення надзвичайних, екстремальних ситуацій органи внутрішніх справ України повинні забезпечувати законність, правопорядок, громадську безпеку, права і свободи громадян.

Ключові слова: *право, діяльність, законність, правопорядок, правоохоронні органи, громадська безпека, криза, надзвичайна ситуація, правопорушення, масові заворушення, екстремальні ситуації, конфлікт.*

Постановка проблеми. Світова економічна криза негативно вплинула на соціальну-політичну і економічну ситуації в Україні. Аналіз стану українського суспільства свідчить про те, що основні показники соціально-економічного розвитку регіонів (рівень безробіття; темп зростання реальної заробітної плати; темп зростання заборгованості із виплати заробітної плати; індекс споживчих цін тощо) досягли критичних масштабів і призвели до поширення бідності серед населення, значної майнової диференціації та інших негативних чинників, що становлять реальну загрозу національній безпеці держави. Як вважають науковці, «перелічені факти, є безперечним підтвердженням у регіонах України кризових ситуацій за масовою участю населення й актуалізують дослідження сутності кризових ситуацій та протидії їм у системі забезпечення національної безпеки» [1, с. 4].

Як засвідчує С. Белай, розуміння соціальної нестабільності суспільства та природи кризових ситуацій за масовою участю населення досі немає [1, с. 5].

Актуальність цієї проблеми визначається тим, що в Україні з осені 2013 року і досі існує складна суспільно-політична ситуація, важливою складовою якої є «соціальна напруженість».

Аналіз поглядів науковців на сутність поняття «соціальна напруженість» дозволив сформулювати його так: «соціальна напруженість в Україні та її регіонах – це особливий соціально-психологічний стан населення або окремих його соціальних груп, який залежить від рівня задоволення їхніх потреб і проявляється у девіантній поведінці або зміні місця проживання та сімейного стану» [2, с. 77].

На соціальну напруженість в країні та її регіонах впливають об'єктивні і суб'єктивні чинники. Серед об'єктивних виокремлено такі: соціально-економічна ситуація; політична; кримінальна; етнічний та національний склад населення; релігійна ситуація; демографічний стан регіону; історико-культурне середовище.

Отже, з огляду на викладене, в Україні, як засвідчує сучасна політична ситуація в деяких її регіонах, можливі і в майбутньому виступи антидержавних, антиукраїнських екстремістських угруповань.

У цих умовах важливі завдання постають перед усіма силовими структурами України, найперше перед правоохоронними органами щодо забезпечення правопорядку і громадської безпеки.

Стан дослідження. Деякі аспекти аналізу діяльності органів внутрішніх справ за особливих надзвичайних екстремальних ситуацій аналізувалися вітчизняними дослідниками І. Воробйовою, М. Корнієнком, Ю. Кравченком, С. Кузніченком, М. Логвіненком, І. Омеласнком, Ю. Оболенським та ін.

Адміністративно-правове регулювання та практика здійснення масових заходів була об'єктом дослідження О. Бандурки, В. Колпакова, О. Кузьменка, В. Поліщука, В. Чорнія та ін.

Питанням вивченню психологічних аспектів формування адекватної поведінки працівників в умовах надзвичайних ситуацій міліції значну увагу приділяли І. Ліпатов, В. Кислий, Ж. Половникова, М. Чуносов та ін. Ці та інші дослідники вказували на те, що аналіз трагічних інцидентів свідчить, що неадекватна поведінка працівників органів внутрішніх справ в умовах надзвичайних ситуацій переважно пов'язана з психологічними причинами. Теоретико-методологічний підхід до аналізу відповідальності працівників органів внутрішніх справ в складних ризико небезпечних ситуаціях вимагає комплексного дослідження та застосування методології і методів не тільки юридичних, але й інших наук, зокрема психологічних. Працівник міліції – особистість, важливий елемент системи, яка здатна ефективно функціонувати за умови гармонійного взаємозв'язку всіх елементів правоохоронної діяльності. Працівник міліції повинен адекватно реагувати на небезпечні ситуації, що виникають у надзвичайних, екстремальних умовах. Небезпечні ситуації характеризуються різноманітністю, негативно впливають на громадян, детермінують їх адекватну або неадекватну поведінку.

Наукові дослідження вітчизняних фахівців слугують суттєвим внеском у дослідження цієї проблеми. Водночас слід указати на те, що у соціумі, в результаті об'єктивних суперечливостей його розвитку, постійно виникають конфлікти, різноманітні кризові та надзвичайні події. Окрім них, неабияку небезпеку можуть утворювати аномальні явища технологічного і природного характеру.

Отож, проблема забезпечення правопорядку і громадської безпеки правоохоронними органами України у надзвичайних ситуаціях залишається актуальною і вимагає подальшого вивчення.

Мета статті – проаналізувати деякі аспекти діяльності правоохоронних органів щодо забезпечення правопорядку і громадської безпеки в умовах надзвичайних ситуацій.

Виклад основних положень. Процеси демократизації сучасного українського суспільства, формування правової держави зумовлю-

ють високу політичну активність громадян, що проявляється у таких її формах, як мітинги, збори, демонстрації. Конституція України визначає свободу проведення мітингів, зборів, вуличних походів як важливе невід’ємне право і свободу громадян. В сучасних умовах глобалізаційного розвитку жодна держава не застрахована від виникнення різних екстремальних ситуацій, конфліктів, катастроф [3, с. 25].

На певному етапі розвитку у державі можуть виникати такі надзвичайні ситуації, коли для забезпечення правопорядку на всій території країни або її частині потрібно вжити особливих організаційно-правових заходів захисту прав і свобод громадян і ліквідації цих екстремальних ситуацій.

Як засвідчує практика, в період надзвичайних ситуацій значно ускладнюється процес не тільки їх глибокого наукового аналізу, але й оперативного прийняття рішень «Органи управління, як правило, діють в умовах гострого дефіциту часу, обмеженої точності і достовірної інформації. Це може призвести до прийняття нерациональних і навіть помилкових рішень, що може спричинити значні втрати»[3, с. 25].

До ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, згідно з Кодексом цивільного захисту України, можуть залучатися Збройні Сили України, інші військові формування та правоохоронні органи. Нормативно-правовою базою щодо їх залучення з ліквідації наслідків у надзвичайних ситуаціях є Конституція України, Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» та ін. Відомо, що масові політичні заходи при політичному протистоянні можуть призвести до конфліктів між правоохоронцями та учасниками мітингів.

Особливо небезпечними в умовах надзвичайних ситуацій є радикально спрямовані екстремальні дії, що можуть призвести до катастрофічних наслідків.

Так, у 2012 році на території України зафіксовано 49 (у 2011 р. – 73) випадків блокування транспортних комунікацій у 18 (16) регіонах України. У них узяли участь 6304 (44883) особи. Для забезпечення правопорядку залучалося 1367 (5004) правоохоронців [5, с. 8].

За проведення масових заходів і охорони громадського порядку і безпеки під час масових заходів та інших акцій «залучалося понад 630,2 тис. (понад 679,6 тис. – у 2011 р.) працівників органів внутрішніх справ та майже 88 тис. (понад 83,5 тис. у 2011 р.) військовослужбовців внутрішніх військ [5, с. 8].

Як засвідчує А. Суббот, «починаючи з 1991 року під час виконання службових обов’язків загинули 1002 працівники міліції, було

поранено 7227 працівників міліції, серед них – 4908 у прямиї боротьбі зі злочинністю» [6, с. 1].

В умовах складного соціально-економічного стану та загострення соціальних конфліктів багато громадян в Україні (близько 55–60%) страждають на різні нервові розлади через гострі та хронічні стреси в умовах надзвичайних ситуацій. Особливу небезпеку становлять некеровані дії натовпу, в яких беруть участь люди, які страждають на різні психологічні хвороби, а також лідери, що закликають натовп до руйнівних радикальних дій.

Основними формами і методами забезпечення законності і правопорядку ОВС щодо реалізації громадянами свободи зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій є забезпечення охорони прав і свобод громадян від будь-яких порушень; дотримання законності у випадку наявності фактів порушення; забезпечення відновлення порушених прав і свобод громадян. Основними формами діяльності ОВС щодо забезпечення соціально-юридичного механізму реалізації громадянами свободи зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій є правозастосована, організаційна і правоохоронна.

Основним завданням ОВС за таких надзвичайних умов є забезпечення громадського порядку, ефективна боротьба зі злочинністю, зокрема з мародерством, попередження паніки, безладдя. Існує об'єктивна необхідність з боку ОВС здійснювати активний пошук форм і методів регулювання конфліктів, що можуть виникати між полярними масовими угрупованнями під час політичних акцій. У цьому аспекті суттєву роль виконує координація діяльності ОВС із місцевими державними адміністраціями і силовими структурами. Важливо також залучити добровільні громадські формування під час проведення масових заходів.

Суттєву роль у дотриманні законності правоохоронцями і населенням виконує їх взаємодія з громадськими формуваннями, залучення громадськості до охорони громадського порядку. За проведення цих заходів важливо не допустити переростання дрібних правопорушень у серйозні, як групові порушення громадського порядку, масові безпорядки, тощо.

У сучасних умовах глобалізаційних процесів важливо вивчати досвід передових країн щодо запобігання надзвичайним ситуаціям і досягнення ефективної діяльності правоохоронних органів.

Як стверджує О. Проневич, у діяльності поліцейських Німеччини і Польщі пріоритетним є застосування не смертельної електроімпульсної зброї, втілення доктрини «вогневої підготовки не смертельного

спрямування», опанування персоналом поліцейської деонтології і теорії прав людини, а також конфліктології, психології поведінки натовпу, методики ведення переговорів» [9, с. 22].

Вивчення діяльності поліції зарубіжних країн довело, що і поліція Великобританії, і поліція США та Канади більш ніж половину всього робочого часу витрачає на діяльність, яка за змістом є адміністративною. Отож, адміністративна діяльність поліції зарубіжних країн (Великобританії, Канади, США, Франції) займає більше половини робочого часу поліцейських. Переконливо можна стверджувати, що діяльність з охорони громадського порядку є домінантним завданням поліції, і кожен поліцейський не залежно від займаної посади та звання зобов'язаний забезпечувати громадський порядок [5, с. 13].

Узагальнюючи, можна стверджувати, що об'єктивні зміни у суспільно-політичній ситуації України, необхідність удосконалення службової діяльності органів і підрозділів міліції вимагають подальшого посилення роботи щодо зміцнення морально-психологічного стану особового складу, його готовності в складних екстремальних і надзвичайних подіях забезпечувати законність, захищаючи правопорядок, права і свободи громадян України.

Висновок. Аналіз сучасних політичних подій та нормативно-правової бази доводить, що кризовий стан в економічній та інших сферах спричиняє занепокоєння у громадян держави. Це виявляється в масовій участі населення в акціях протесту. Вони є підґрунтям соціальних конфліктів, що виникають між населенням і владою. Особливу небезпеку становлять сучасні екстремістсько-сепаратистські антидержавні (антиукраїнські) дії, які є небезпечними для України. Важливим завданням, що постає перед правоохоронними органами внутрішніх справ, є забезпечення правопорядку, громадської безпеки на основі суворого дотримання законності. Працівники правоохоронних органів під час надзвичайних ситуацій перебувають у постійній морально-психологічній напрузі.

Як зрозуміло зі світового досвіду, великого значення в особливих (екстремальних) умовах набуває взаємозв'язок і співпраця міліції з громадськими формуваннями, засобами масової інформації, вивчення і аналіз досвіду поліції зарубіжних країн.

З огляду на наслідки масових заворушень під час надзвичайних ситуацій та забезпечення правопорядку і громадської безпеки, логічно постає питання організаційно-адміністративного забезпечення такого правового режиму, який би гарантував максимальну безпеку громадян

і держави, водночас актуальність проблеми вимагає глибокого і всебічного наукового дослідження, впровадження його результатів у практику (службову діяльність правоохоронних органів).

У сучасних умовах надзвичайно актуальне питання удосконалення діяльності органів внутрішніх справ щодо попередження та припинення групових порушень громадського порядку та масових безпорядків, що дозволило б успішно вирішувати завдання з охорони громадського порядку та забезпечення конституційних прав і свобод громадян України.

1. Белай С. В. Дослідження сучасності та протидії кризовим ситуаціям за масовою участю населення у системі забезпечення національної безпеки / С. В. Белай // Честь і закон. – 2013. – № 2. – С. 4–10.

2. Молдавчик В. С. Спосіб оцінювання та прогнозування рівня складності суспільно-політичної обстановки / В. С. Молдавчук, І. І. Ліпатов, В. М. Бацамут, Г. А. Дробаха // Честь і закон. – 2013. – № 4. – С. 76–83.

3. Адамчук М. М. Сценарний підхід до формування угруповання внутрішніх військ для виконання завдань з реагування на надзвичайні ситуації / М. М. Адамчук, Ю. П. Бабков // Честь і закон. – 2013. – № 4. – С. 25–33.

4. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 № 5403-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 89.

5. Мамай К. В. Діяльність органів внутрішніх справ щодо попередження та припинення групових порушень громадського правопорядку та масових безпорядків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. спец. 12.00.07 – адміністративне право; процес; фінансове право; інформаційне право / К. В. Мамай; Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». – К., 2014. – 20 с.

6. Смелзер Н. Соціологія: пер. з англ. / Н. Смелзер. – М.: Фенікс, 1998. – 688 с.

7. Фрейд З. Психология массы: анализ человеческого «я» / З. Фрейд // Диалог. – 1990. – № 12. – С. 104–112.

8. Проневич О. С. Організаційно-правові засади діяльності поліції Німеччини, Польщі, та України: порівняльно-правовий аналіз: 12.00.07 – адміністративне право; процес; фінансове право / О. С. Проневич // Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2011. – 36 с.

Ряшко Е. В. Обеспечение правопорядка и общественной безопасности правоохранительными органами в условиях чрезвычайных ситуаций

Рассмотрены актуальные проблемы, связанные с экономическим кризисом, социально-политическим и правовым положением в украинском обществе и следствием которых является массовое недовольство населения. Утверждается, что это может вызвать не только мирные акции протеста

та, но и массовые неконтролируемые беспорядки, что может привести к трагическим последствиям. При возникновении чрезвычайных, экстремальных ситуаций органы внутренних дел Украины должны обеспечивать законность, правопорядок, общественную безопасность права и свободы граждан.

Ключевые слова: право, деятельность, законность, правопорядок, правоохранительные органы, общественная безопасность, кризис, чрезвычайная ситуация, правонарушения, массовые беспорядки, экстремальные ситуации, конфликт.

Ryashko Ye. V. Preservation of Law and Public Safety by law enforcement agencies in emergency situations

The problems, which in our time is extremely relevant in the Ukraine. They are primarily concerned with the economic crisis, the existing social and political, legal and other problems which result in massive public dissatisfaction with their social and economic status. This can cause not only a peaceful protest but uncontrolled mass unrest that can lead to tragic consequences. In emergency, extreme situations vnurshnih Affairs authorities should ensure the legality, law and order, public safety, human rights and freedoms. in case of emergency, extreme situations internal affairs of Ukraine shall ensure the legality, law and order, public safety, human rights and freedoms.

The process of democratization of society, formation of constitutional state woke high political activity of citizens, manifested in such meetings, marches, demonstrations. Ukraine Constitution recognizes freedom of the rallies, meetings, street procession sand demonstrations and their constitutional guarantees. Through a series of negative factor sofsocial and economical and politicaly legally character the development of psychogenic neuro-psychosomatic diseases arevery dangerous controlledcrowd.

Actions of the participants of group disturbances of tenmarked cruelty, insolence and cynicism, uncontrollable behavior and irresponsibility. Police officers respect their riotousness of the perpetrator and reveal it humanely, protect inhuman rights, regard less of their social origin, property or other status, race and ethnicity, citizenship age, language and education, religion, gender, political the opinion.

Specificity of the police officers professional activity in particular (extreme) conditions is characterized by the occupational, dimensional, temperature and other conditions.

Under the second it probable violation of the law requirements, orders MVS, instructions and regulations.

In extreme situations, International Affairs communications, facilities in order to save lives, protect their health, savings material values. In some cases (in the interests of national security and public order) are possible restrictions on the rights of citizens within the current legislation.

Key words: right to work, legality, law and order, law enforcement, public safety, crisis, emergency, offense, riots, extreme situations, conflict.

Стаття надійшла 04 липня 2014 року

ДОСВІД ДІЯЛЬНОСТІ ПРИВАТНИХ ОХОРОННИХ СТРУКТУР ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ФІЗИЧНИХ ОСІБ ТА ОХОРОНИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Акцентовано на необхідності дослідження адміністративно-правового регулювання охоронної діяльності зарубіжних країн для подальшого адаптування нових форм діяльності до законодавства України. Здійснено теоретичне дослідження законодавства закордонних країн щодо діяльності приватних охоронних структур у сфері захисту громадян і власності.

Розглянуто особливості діяльності приватних охоронних структур зарубіжних країн щодо забезпечення безпеки фізичних осіб та охорони права власності та можливість адаптування їх до законодавства України.

Ключові слова: охоронна діяльність, приватні охоронці, статус суб'єктів недержавної охоронної діяльності, фізичні та юридичні особи, ліцензування.

Постановка проблеми. В умовах дотримання вітчизняним суспільством європейських цінностей, потреби зближення наших правових систем, дедалі більшої нагальності набуває проблема узгодження охоронної діяльності в Україні із стандартами Європейського Союзу. Але недостатня розробленість на науковому рівні питань адміністративно-правового регулювання охоронної діяльності в Україні, неврегульованість багатьох чинників участі органів виконавчої влади в державному регулюванні забезпечення безпеки фізичних осіб та охорони права власності, неузгодженість нормативних актів, наявність спірних питань у сфері охоронної діяльності обумовлює низку проблем, вирішення яких потребує окреслення шляхів і вдосконалення законодавства в цьому напрямі. Для вирішення цієї проблеми проаналізуємо досвід зарубіжних країн щодо забезпечення безпеки фізичних осіб та охорони права власності, щоб запозичити позитивний досвід і знайти шляхи вирішення проблемних питань.

Здійснений фахівцями Європейського Союзу аналіз адміністративної діяльності поліції у сфері регулювання діяльності індустрії приватних охоронних підприємств дає змогу виокремити та адаптувати до нашого законодавства подальший розвиток охоронної діяльності. Цим і зумовлюється актуальність статті [2, с. 3].

Метою статті є визначення особливостей діяльності приватних охоронних структур зарубіжних країн щодо забезпечення безпеки фізичних осіб та охорони права власності.

Стан дослідження. Окремі аспекти адміністративної діяльності приватних охоронних структур розглянуто в наукових працях учених у галузі адміністративного права: О. М. Бандурки, М. І. Бачило, В. В. Бугуйчука, А. С. Васильєва, В. В. Галунька, Т. С. Гончарука, М. І. Зубка, С. В. Ківалова та ін.

Виклад основних положень. В адміністративній діяльності поліції країн Європейського Союзу можна виокремити такі тенденції: поперше, у державах-членах Європейського Союзу професійні охоронні структури знаходяться під пильним адміністративним державним контролем. Наприклад, у Республіці Польща, до обов'язків поліції, згідно з Законом «Про поліцію», прийнятим 6 квітня 1990 року, входить контроль муніципальної й міської охорони, а також приватних охоронних агентств [3, с. 82–83]. По-друге, одночасно виконавча влада пропонує їм широкий спектр соціального діалогу, що виконує важливу роль у забезпеченні функціонування приватних охоронних структур. У ФРН зазначене офіційно оформлено у вигляді адміністративного договору між МВС ФРН і асоціаціями приватних охоронних структур «Декларація про принципи взаємодії між поліцією і приватними охоронними підприємствами», в якій зазначається, що забезпечення громадської безпеки і порядку є обов'язком держави й особливо поліції. Наприклад, для підвищення рівня громадської безпеки в місті Бремені Німечька Федеральна асоціація приватних охоронних підприємств і поліція міста Бремена уклали угоду про співробітництво. Це дозволило оперативно забезпечити надання інформації в поліцію з питань скоєння протиправних вчинків та вжиття заходів щодо них. При цьому правопорушення можуть прискітатися силами охоронних структур, але, як правило, це взаємна праця охоронних підприємств та поліції [5]. Інший приклад – із землі Саксонії: з метою захисту громадян триває тісна співпраця між органами поліції й приватними охоронними компаніями. Формально зазначене оформлено своєрідним адміністративним договором у вигляді декларації про принципи, між поліцією і приватними охоронними підприємствами, які представляють приватний сектор безпеки. За допомогою цього приватний сектор безпеки скоригований поліцією на зміцнення загального правопорядку попередження та прискікання правопорушень. У ФРН приватні охоронні підприємства роблять вагомий внесок у національну безпеку Німеччини [5].

На думку поліцейських чиновників МВС ФРН, адміністративно-правова співпраця поліції і приватних охоронних структур забезпечує високий рівень ефективності забезпечення громадського порядку та охорони права власності, адже, персонал охорони постійно знаходиться в центрі місць, які мають підвищенні криміногенні властивості (банки, ювелірні магазини, громадський транспорт, місця іншого зосередження осіб зі значними матеріальними цінностями), й оперативно самостійно чи у взаємодії з поліцією забезпечує попередження та припинення протиправних вчинків.

Отже, в країнах Європейського Союзу співпраця спеціальних громадських організацій, створених приватними охоронними підприємствами (персоналом охорони), і поліції є доволі плідною. Формально вона забезпечується шляхом укладення адміністративних договорів у різних формах, що позитивно впливає на рівень забезпечення безпеки фізичних осіб та охорони права власності.

В юридичному аспекті більшість держав-членів Європейського Союзу, за винятком Австрії та ФРН, урегульовують суспільні відносини у сфері охоронної діяльності на основі спеціалізованого законодавства. Традиційно в ньому розглядаються такі питання охоронної діяльності: порядок забезпечення безпеки фізичних осіб; охорони майна (рухомого, нерухомого); охорони грошових коштів; охорони за допомогою центрів тривожного реагування; проектування, монтаж і технічне обслуговування засобів і систем сигналізації. Так, наприклад, у Республіці Польща діє спеціалізований Закон від 26 липня 1996 р. № 1/26 «Про захист осіб та майна». Цей закон містить дев'ять розділів: загальні положення; об'єкти та вантажі, що підлягають обов'язковій охороні; послуги із внутрішньої безпеки; принципи ведення господарської діяльності у сфері надання послуг із охорони осіб та майна; контроль над охороною діяльністю; кваліфікаційні вимоги до персоналу охорони; спеціальні засоби, що застосовуються персоналом охорони; нагляд за спеціалізованими озброєними охоронними формуваннями та станом охорони територій, об'єктів та устаткування, які ними охороняються; кримінальні положення; порядок внесення змін, перехідні та прикінцеві положення. Всього закон містить 58 статей, в яких закріплено порядок охорони майна та людей, що здійснюється в Республіці Польща.

Крім того, у більшості країн на законодавчому рівні (за винятком Чеської Республіки та Кіпру) до компетенції приватних охоронних структур входять заходи щодо безпеки фізичних осіб та їх майна в аеропортах і літаках під час польотів [4].

Доволі специфічно врегульовані питання охоронної діяльності в законодавстві Іспанії, де охоронна діяльність розглядається в контексті громадської безпеки і забезпечується спеціальним законом, який регулює не в цілому питання охоронної діяльності, а безпосередньо відносини, що пов'язані зі спектром дій персоналу охорони. Так, відповідно до закону Іспанії від 30 липня 1992 р. LEY 23/1992 «Про співробітників приватних охоронних служб безпеки» та інших нормативних актів, регулювання охоронної діяльності здійснюється в рамках контролю держави за функціонуванням приватних служб безпеки з метою підтримки громадського порядку та захисту людей і майна. У зв'язку з цим контроль за приватними службами безпеки входить до компетенції місцевої адміністрації через підпорядковані їй служби поліції [6]. Що стосується Австрії, то у цій країні забезпечення безпеки фізичних осіб і охорони права власності на договірних засадах регулюються нормами комерційного права, а у ФРН – статтями промислового кодексу [4].

Отож, законодавство, що діє в країнах Європейського Союзу та регулює суспільні відносини у сфері охоронної діяльності, можна назвати спеціалізованим, адже в більшості держав-членів ЄС існують специфічні чинні закони, що в юридичному аспекті регулюють питання забезпечення безпеки фізичних осіб та охорони права власності.

Відповідно до національного законодавства країн Європейського Союзу, органами адміністративного впливу на приватні охоронні структури визначені МВС, Міністерство юстиції. Винятком із цього правила є Чеська Республіка, в якій зазначені функції покладені на Міністерство промисловості. Усі країни-члени Європейського Союзу, за винятком Ірландії, від суб'єкта господарювання перед початком надання охоронних послуг вимагають отримати обов'язкову ліцензію, яка видається державними органами на певний термін. У більшості випадків дозвіл видається поліцією або єдиним загальнонаціональним департаментом ліцензування. Іншими відповідальними органами державного управління у цій сфері визначаються, як правило, Міністерство праці, місцеві адміністрації, а в деяких країнах – міністерства оборони [4].

Наприклад, у Республіці Польща, щоб розпочати господарську діяльність у сфері послуг охорони осіб і майна, треба отримати ліцензію. В ст. 16 цього закону вказано, що МВС за поданням відповідного воеводського коменданта провінційної поліції уповноважене надавати або відмовити у видачі дозволу на господарську діяльність у сфері послуг з охорони осіб та майна. Ліцензія видається за заявою: 1) підприємця, який є фізичною особою, якщо така особа має індивідуальну

ліцензію другого ступеня; 2) фізичній особі, що має індивідуальну ліцензію другого ступеня, уповноваженій юридичною особою здійснювати управління у сфері охорони фізичних осіб і майна. МВС визначає процедури видачі ліцензії. Міністр внутрішніх справ може делегувати свої повноваження із зазначених питань Головному коменданту поліції, який, своєю чергою, наділений правом доручити здійснення контролю за професійними охоронними підприємствами воєводським комендантам поліції [6].

В Іспанії порядок регламентації ліцензування охоронних підприємств та контролю за ними здійснюється відповідно до Королівського указу від 9 грудня 1994 р. Real Decreto 2364 «Регулювання діяльності приватної охорони», відповідно до якого охоронна діяльність здійснюється на основі ліцензії (мандату), визначаються вимоги до приватних охоронних компаній, встановлюється відповідальність за порушення цих вимог. Водночас зазначається, що приватні охоронні підприємства є відповідальними перед автономною громадою за захист людей та майна і підтримку громадського порядку. Згідно із Конституцією Іспанії, її територіальний устрій побудований за типом «Регіональної унітарної держави», коли кожний автономний регіон має широкі повноваження, свої власні виконавчі органи, законодавчі збори [3]. Відповідно, саме виконавчим органам автономного регіону центральна влада делегувала функції стосовно видачі ліцензії на здійснення охоронної діяльності, зокрема право здійснювати контроль за діяльністю професійних охоронних структур. Це реалізується через органи Міністерства юстиції, МВС на місцях та адміністрацію губернаторів. Водночас провідне місце у цій системі належить поліції та Національній гвардії, адже саме на них покладено виконання наказів, вказівок, спостереження за персоналом охорони та охоронними підприємствами в цілому. Зокрема, Головне управління Національної гвардії в різних формах здійснює повноваження з контролю над діями персоналу приватних охоронних структур. Охоронні компанії у формі юридичної особи упродовж п'ятнадцяти днів зобов'язані повідомляти органи внутрішніх справ про будь-які зміни у засновницьких документах [6].

У більшості держав орган ліцензування (поліція, орган міністерства юстиції) має право накладати на порушників режиму охоронної діяльності адміністративні санкції – від штрафу до призупинення (позбавлення) ліцензій. Наприклад, у ст. 29 Закону Республіки Польща «Про захист осіб та майна» зазначено, що у випадку надхо-

дження інформації про те, що проти працівника охорони порушено кримінальну справу за фактом зазіхання на життя, здоров'я та майно, воеводський комендант поліції на час прийняття остаточного рішення у справі призупиняє права, зазначені в індивідуальній ліцензії [6]. Ще один приклад – з Іспанії: тяжкими правопорушеннями у сфері охоронної діяльності визнаються: а) надання охоронних без ліцензії, або персоналом, який не має необхідної кваліфікації; б) порушення положень щодо зберігання зброї; в) порушення детективом права особи на честь, особисту або сімейну таємницю, порушення таємниці зв'язку; г) засудження охоронця за вчинення умисного злочину під час виконання ним своїх повноважень; г) відмова від надання допомоги чи співпраці з правоохоронними органами під час досудового та судового слідства у кримінальних справах. До правопорушень середньої тяжкості у цій державі входять: а) виконання персоналом охорони функцій або послуг, які перевищують отриману кваліфікацію; б) зловживання під час здійснення своїх функцій, що пов'язані з громадянами; в) образливі, довільні або дискримінаційні вчинки, що пов'язані з фізичним або моральним насильством; г) відсутність поваги до честі та гідності особистості; г) здійснення охоронної діяльності, що пов'язана з політичними конфліктами, передачею інформації іншим особам про своїх клієнтів, або про об'єкти, що охороняються; д) порушення профспілкових прав персоналу охорони; е) неподання звіту до ОВС про діяльність приватних детективів; є) неповідомлення про злочини, судове переслідування щодо персоналу охорони. До дрібних правопорушень у сфері охоронної діяльності в Іспанії входять малозначні проступки наприклад нетактовне поведіння з громадянами. За вчинення правопорушень середньої тяжкості контролюючі органи можуть накладати на суб'єкта охоронної діяльності такі санкції: а) штраф у розмірі 50000 до 500000 євро; б) тимчасове призупинення дії ліцензії на строк, що не перевищує одного року. За вчинення дрібних порушень контролюючі органи можуть накладати на суб'єкта охоронної діяльності такі санкції: а) попередження; б) штраф у розмірі до 50000 євро. Відповідні санкції має право накладати: Міністр внутрішніх справ – щодо остаточного позбавлення ліцензії; директор Національної гвардії – за здійснення тяжких правопорушень; Генеральний директор поліції автономної території – за порушення середньої тяжкості; губернатори провінцій накладають санкції за дрібні порушення. Санкції під час розгляду відповідних рішень накладаються відповідно до адміністрати-

вно-процесуального законодавства Республіки Іспанія. Крім того, за здійснення визначених у країнах суспільно небезпечних діянь у сфері охоронної діяльності винні посадові особи та персонал охорони можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності [4].

Отже, поліцейська діяльність щодо ліцензування охоронної діяльності в країнах Європейського Союзу характеризується такими рисами: 1) має підзаконний владно-розпорядчий характер; 2) містить вимогу від суб'єкта господарювання перед початком надання охоронних послуг отримати обов'язкову ліцензію, яка видається державними органами на певний термін (тобто, щоб розпочати господарську діяльність у сфері послуг охорони осіб та майна, треба отримати ліцензію (концесію, дозвіл, мандат)); 3) у більшості випадків дозвіл видається поліцією або єдиним загальнонаціональним департаментом ліцензування, іншими відповідальними органами державного управління визначаються Міністерство праці, місцеві адміністрації, Національна гвардія, міністерство оборони тощо; 4) у більшості держав орган ліцензування має право накладати на порушників режиму охоронної діяльності адміністративні санкції: від штрафу до призупинення (позбавлення) ліцензій.

Отже, поліцейська діяльність щодо ліцензування охоронної діяльності в країнах Європейського Союзу – це підзаконна владно-розпорядча діяльність поліції, що вимагає від суб'єкта господарювання перед початком надання охоронних послуг отримати обов'язкову ліцензію (концесію, дозвіл, мандат) за дотримання визначених ліцензійних умов, яка видається поліцією на певний термін і характеризується наявністю в органі ліцензування права накладати на порушників режиму охоронної діяльності адміністративні санкції (від штрафу – до позбавлення ліцензій).

Висновки. Важливим чинником адміністративної діяльності країн-членів Європейського Союзу у сфері охоронної діяльності є визначення кваліфікаційних вимог до персоналу охорони. Законодавство більшості країн вимагає, щоб персонал охорони володів високими діловими та особистими якостями. Заборонено приймати на роботу осіб, які мають судимість. Під час здійснення охоронних послуг персонал охорони повинен бути в уніформі та мати посвідчення.

Відтак, наявність мінімальних стандартів професійної кваліфікації персоналу охорони щодо надання послуг із забезпечення безпеки фізичних осіб і майна є доволі прогресивним явищем у правовому просторі Європейського Союзу. В Україні слід теж на законодавчому рівні

затвердити мінімальні стандарти професійної кваліфікації персоналу охорони, які б позитивно вплинули на підбір персоналу та наявність у нього відповідних якостей для надання послуг із забезпечення безпеки фізичних осіб і майна.

1. Єщук О. М. Зміст адміністративної діяльності ОВС щодо охорони права власності / О. М. Єщук // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 45. – С. 106–110.

2. Крылова И. С. / Проблемы управления в Европейском Союзе в связи с его расширением / И. С. Крылова // Государство и право. – 2003. – № 7. – С. 59–66.

3. Реформування поліції в країнах Центральної та Східної Європи: Процес і прогрес / П. Абрахам, Д. Бахрач, А. Бек та ін.; під ред. М. Капаріні, О. Мареніна. – К., 2005. – 296 с.

4. Panorama de l'Industrie de la Sécurité Privée dans les 25 Etats membres de l'Union Européenne Introduction // Panorama de l'Industrie de la Sécurité Privée en Europe après le 1er mai 2004. – 28 лютого 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.coess.org/pdf/panoramic_overview_conclusion-fr.pdf

5. Polizei und private Sicherheitsdienste arbeiten enger zusammen: // Polizei und private Sicherheitsdienste arbeiten enger zusammen – 25 лютого 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cop2cop.de/2009/11/12/polizei-und-private-sicherheitsdienste-arbeiten-enger-zusammen>

6. Real Decreto 2364/1994 de 9 de diciembre, que aprueba el Reglamento de Seguridad Privada // Real Decreto 2364/1994 de 9 de diciembre, que aprueba el Reglamento de Seguridad Privada – 13 березня 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mir.es/SGACAVT/derecho/rd/rd2364-1994.html>

Ярошенко Ю. А. Опыт деятельности частных охранных структур зарубежных стран в сфере обеспечения безопасности физических лиц и охраны права собственности

Аргументируется необходимость исследования административно-правового регулирования охранной деятельности зарубежных стран с целью дальнейшего адаптирования новых форм деятельности к законодательству Украины. Исследуется законодательство зарубежных стран касательно деятельности частных охранных структур в сфере защиты граждан и собственности. Рассматриваются особенности деятельности частных охранных структур зарубежных стран для осуществления охраны прав и собственности физических и юридических лиц и возможность адаптирования их к законодательству Украины.

Ключевые слова: охранный деятельность, частные охранники, статус субъектов негосударственной охранной деятельности, физические и юридические лица, лицензирование.

Yaroshenko Yu. O. Experience of activity of private protective structures of foreign countries in the field of providing safety of physical persons and guard of the right of ownership

Scientific article is devoted to the need to study the administrative and legal regulation of security activities abroad to further adapt to new forms of the laws of Ukraine. In the article theoretical research of legislation of foreign countries is conducted in relation to activity of private guard structures in the field of defense of citizens and property.

The features of activity of private guard structures of foreign countries in relation to providing of safety of physical persons and guard of right of ownership and possibility of adaptation of them are examined in the legislation of Ukraine.

The purpose of this article is determination of features of activity of private guard structures of foreign countries in relation to providing safety of physical persons and guard right of ownership.

It is proved that lack is developed on a scientific level for administrative and legal regulation of security activity in Ukraine , unsettled many factors participating authorities in government regulation safety of individuals and the protection of property rights, lack of coordination regulation, availability of controversial issues in the field of security activity raises a number of problems whose solution requires finding ways to improve and legislation in this area. To solve this problem, we resort to using the experience of other countries to ensure the safety of individuals and the protection of property rights, to adopt a positive experience and to find solutions to problems. For the decision of this problem we speak to the use of experience of foreign countries in relation to providing of safety of physical persons and to the guard of right of ownership, to adopt positive experience and find the ways of decision of problem questions.

The article also carries out an analysis of the legal literature on the study of private security agencies. Lack of regulatory support monitoring of private security companies provokes acts of corruption on the part of the supervisory authorities. It is proved that Ukrainian legislation regulating activities of private security firms, has no comprehensive, and the presence of a significant amount of sub- legal acts in the field of regulation of relations that requires improvement and harmonization with international law.

The analysis of administrative activity of police is conducted the analysts of European Union in the field of adjusting of activity of industry of private protective enterprises enables, ways of subsequent development of protective activity to select and adapt to our legislation, what is predetermine actuality.

Key words: *guard activity, private guards, status of subjects of non-state guard activity, physical and legal persons, licensing.*

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.272.2 (477)

С. Я. Бурда

ЮРИДИЧНИЙ АНАЛІЗ СПЕЦІАЛЬНОЇ КОНФІСКАЦІЇ МАЙНА ЯК ІНШОГО ЗАХОДУ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ ЗА КК УКРАЇНИ

Висвітлено питання кримінально-правової характеристики спеціальної конфіскації майна як іншого заходу кримінально-правового характеру, проаналізовано кримінальне законодавство України, що регламентує спеціальну конфіскацію майна, визначено порядок призначення та застосування спеціальної конфіскації майна як іншого заходу кримінально-правового характеру за КК України, здійснено спробу охарактеризувати спеціальну конфіскацію майна як захід кримінально-правового характеру за чинним кримінальним законодавством України.

Ключові слова: *Кримінальний кодекс, кримінальне право, спеціальна конфіскація майна, злочин, вина, захід кримінально-правового характеру.*

Постановка проблеми. Із прийняттям КК України і досі активно дискутують щодо місця в системі засобів кримінально-правового реагування, так званої, спеціальної конфіскації, тобто щодо її правової природи. Якою є правова природа «інших заходів кримінально-правового характеру» і як вони співвідносяться з кримінальною відповідальністю та покаранням у науці однозначної відповіді немає. Ще до прийняття цього Закону не було єдиного підходу щодо правової природи спеціальної конфіскації. У Загальній частині правовий статус цього заходу невизначений, проте у санкціях статей Особливої частини часто прослідковується. Це спричинило до численних дискусій щодо питання чи є спеціальна конфіскація видом покаранням, чи ні.

Стан дослідження. Вивченню спеціальної конфіскації майна присвятили низку своїх наукових досліджень такі учені як: Н. О. Гуторова, Л. Л. Кругліков, В. А. Ломако, М. М. Панов, Н. А. Стручков, К. П. Задоя, Ю. А. Пономаренко, Ю. О. Старук, В. І. Тютюгін, І. Я. Фойницький, А. Г. Михайлянц, М. Д. Шаргородський та ін.

Метою статті є вивчення та аналіз кримінального законодавства, практики його застосування, визначення особливостей щодо

порядку призначення та застосування спеціальної конфіскації майна як іншого заходу кримінально-правового характеру за КК України.

Виклад основних положень. Кримінальний кодекс України – це правова основа для кримінально-правового реагування з боку держави на вчинення кримінальних правопорушень. Отже, він об'єктивно слугує правовим «інструментом» забезпечення діяльності держави з протидії злочинності, яка за словами В. М. Куца, становить складне соціально-правове явище та поняття про нього, в якому відображено теорію і практику специфічної державно-управлінської та кримінально-юстиційної діяльності, а також суспільних та приватних ініціатив, спрямованих на запобігання вчиненню кримінальних правопорушень та реагування на їх вчинення [1, с. 10]. Реагування на вчинення кримінальних правопорушень здійснюється шляхом застосування встановлених КК України кримінально-правових засобів. Ці засоби поділяються на два види: кримінальна відповідальність у різних її формах та інші засоби кримінально-правового реагування, що не є кримінальною відповідальністю.

Активне обговорення проблем спеціальної конфіскації експертами сприяє розвитку юридичної науки, оскільки з'являються розробки нових наукових понять, окреслюються практичні проблеми під час її реалізації. Законом України від 18.04.2013 № 222-VII «Про внесення змін до Кримінального і Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» спеціальну конфіскацію визнано не формою кримінальної відповідальності, а іншим кримінально-правовим заходом (Розділ XIV Загальної частини КК України) [2].

Уведення до КК України ст.ст. 96-1 та 96-2, у яких йдеться про спеціальну конфіскацію, дало змогу досягнути позицію законодавця щодо правової природи спеціальної конфіскації (визнано її кримінально-правовим заходом, що перебуває за межами кримінальної відповідальності і це, мабуть, правильно за винятком назви цієї форми кримінально-правового реагування). «Захід – це процес та результат застосування засобу, динаміка останнього. Матеріально-правовий закон фіксує правові явища не в динаміці, а у їх статичному стані, для якого адекватним є поняття «засіб» [3, с. 55].

До прийняття Закону від 18.04.2013 № 222-VII питання про конфіскацію майна та повернення предметів їх законному власнику регулювалося лише санкціями деяких статей КК України та ст. 81 КПК України (1961 р.), а з 2012 року ст. 100 КПК України.

Деякі науковці, зокрема Н. О. Гуторова [4, с. 391], Л. Л. Кругліков [5, с. 133], В. А. Ломако [6, с. 111], М. М. Панов [7, с. 257], вважають, що спеціальна конфіскація повинна бути у системі покарань як різновид конфіскації майна, аргументуючи це так. По-перше, аналіз чинного кримінального закону підтверджує, що в санкціях статей Особливої частини, одночасно із загальною конфіскацією майна, законодавцем передбачена і спеціальна конфіскація, тобто конфіскація предметів, які використовувалися як знаряддя і засоби вчинення злочину, а також майна, здобутого злочинним шляхом. Н. О. Гуторова вважає встановлення за вчинення умисних злочинів спеціальної конфіскації цілком переконливим і таким, що відповідає нормам кримінального права. По-друге, опираючись на те, що вона встановлена санкціями статей КК України і у всіх випадках визначена після слова «карається», застосовуючи граматичне тлумачення кримінального закону, прихильники цієї точки зору стверджують, що спеціальна конфіскація є видом покарання. Н. О. Гуторова робить висновок про невідповідність такої конфіскації нормам Загальної частини КК України. Така невідповідність, на її думку, вбачається у тому, що спеціальна конфіскація не включена до системи покарань, установлені ст. 51 КК України, її застосування не регламентується й іншими статтями Загальної частини КК України. Отже, у санкціях статей Особливої частини КК України вона, (спеціальна конфіскація), на її думку, може розглядатися в межах загальної конфіскації майна, передбаченої ст. 59 КК України, тобто є її видом [4, с. 192].

Серед прихильників цієї позиції виокремлюється думка Л. Л. Круглікова, який стверджує, що конфіскація засобів і знарядь здійснення злочинів має всі ознаки покарання і виконує завдання закону перед кримінальним покаранням [5, с. 50].

Протилежної точки зору щодо спеціальної конфіскації майна дотримуються К. П. Задоя [8, с. 76], Ю. А. Пономаренко [9, с. 14], Ю. О. Старук [10, с. 140], В. І. Тютюгін [11, с. 105].

К. П. Задоя вважає, що спеціальна конфіскація повинна бути змодельована на законодавчому рівні як кримінально-правовий захід, оскільки за своїм змістом вона є остаточним позбавленням людини права власності на конкретне майно. Такі правові наслідки не повинні врегульовуватися на рівні кримінально-процесуального законодавства, яке може передбачати лише тимчасові обмеження прав і свобод людини, обумовлені необхідністю розслідування та судового вирішення кримінального провадження [8].

Спеціальну конфіскацію не можна визнати покаранням, тому що встановлення такого виду покарання є порушенням правила «вичерпного переліку видів покарань». Окрім того, на підставі досліджень указаних науковців можна зробити висновок, що підхід до визначення конфіскації майна як виду покарання є не зовсім правильним. Доходи та інше майно, здобуті злочинним шляхом, не є законною власністю засудженого. Визнання їх конфіскації видом покарання суперечить ознаці покарання, яка окреслена у частині першій статті 50 КК України, – обмеження прав та свобод засудженого [12]. Вилучаючи на користь держави кошти або інше майно, одержане злочинним шляхом, відповідні органи жодним чином не обмежують будь-які законні права і свободи особи, що суперечать одному із завдань покарання – кари злочинця. Покарати можна тільки позбавивши особу майна, що належить їй на законних підставах. Недоречно як покарання розглядати позбавлення особи майна, що не належить і не повинно належати їй [10, с. 142].

Поділяючи погляди прибічників іншої точки зору і підтримуючи наведені докази, вважаємо, що спеціальна конфіскація не може бути визнана видом покарання також і через такі причини: насамперед необхідно зазначити, що вказана конфіскація є не кримінально-правовим, а кримінально-процесуальним заходом. Про це свідчить також і те, що доходи та інше майно, здобуте злочинним шляхом, буде вилучено на користь держави згідно з нормами КПК України навіть у тому разі, коли особа була звільнена від кримінальної відповідальності. Тому неприйнятно розглядати таке вилучення як різновид покарання. Окрім цього, слід зазначити, що міркування Л. Л. Круглікова, який стверджує, що конфіскація засобів і знарядь здійснення злочинів має всі ознаки покарання і виконує завдання закону перед кримінальним покаранням, є, на нашу думку, суперечливим, оскільки спеціальна конфіскація не має на меті виправлення засудженого, ні загального попередження нових злочинів.

Слід наголосити на необхідності вирішення цілого комплексу проблем щодо регламентації спеціальної конфіскації, які стали наслідком фактичного визнання концепції багатокільності кримінально-правового впливу та часткового її застосування в нормативному тексті. Хоча це визнання й не призвело до перегляду положень ч. 2 ст. 1 КК України, але створило умови для потенційної модернізації засобів реагування на порушення кримінально-правових заборон. Осередком цього проблемного комплексу є питання визначення місця спеціальної

конфіскації серед заходів кримінально-правового впливу на підставі з'ясування її змісту та цілеспрямованості [13].

У цьому контексті є сенс акцентувати на низці взаємопов'язаних аспектів. Насамперед зауважимо на проблемах невизначеності в понятійному апараті, які є наслідком не остаточно з'ясованого змісту «інших заходів» загалом та спеціальної конфіскації зокрема. Думки вчених розділилися на прихильників поняття «заходи кримінально-правового характеру» та тих, хто вважає його занадто широким, неконкретним, таким, що створює плутанину в з'яванні його змісту. Отже, повинно йтися: про заходи кримінально-правового характеру чи про заходи кримінально-правового впливу?

Слід погодитися з тим, що вплив не лише відображає певну діяльність, а підкреслює її спрямованість на когось, він за своїм змістом є суб'єктно-суб'єктним. А отже, кримінально-правовий вплив – це цілеспрямована активна «реакція у відповідь», що має кримінально-правову основу. На відміну від впливу, характер підкреслює або зазвичай нормативно-правову складову, унормування у КК, або певне цілеспрямування (виховний характер, медичний характер тощо).

Не можна погодитися з думкою, що кримінально-правовий вплив являє собою реакцію лише на вчинення злочину. Надто звуженим, на нашу думку, є підхід, прихильники якого, визнаючи здійснення кримінально-правового впливу не лише щодо суб'єктів злочину, вважають, що його заходи є винятково примусовими. «Предметне поле» здійснення кримінально-правового впливу повинно визначатися поведінкою, яка має кримінально-правове значення. Це, зокрема, вчинення злочину, порушення кримінально-правової заборони особою, яка не є суб'єктом злочину, вчинення на посткримінальній стадії позитивних дій, визначених у нормі КК України. Кримінально-правовий вплив не може бути лише примусовим. Якщо йдеться про «реакцію у відповідь», то відповідно до сучасного кримінального права вона може бути й заохочувальною. Примусові та заохочувальні заходи є засобами кримінально-правового стимулювання до належної поведінки (непорушення (дотримання) кримінально-правової заборони) [13].

Отже, зазначимо, що до примусових заходів кримінально-правового впливу слід відносити покарання та інші заходи, які опосередковують кримінально-правовий примус. У цьому аспекті «іншість» останніх визначається відносно покарання, а не в межах (всередині) їх сукупності. А отже, як примусовий захід спеціальна конфіскація може бути «іншим заходом» тільки у порівнянні з покаранням. Такими ж

«іншими» повинні вважатися всі примусові заходи кримінально-правового впливу, які не є покаранням.

Спеціальна конфіскація – це примусовий захід кримінально-правового впливу, «іншість» якого визначається тільки в порівнянні з покаранням. Із зазначеної тези виникає необхідність з'ясувати, чи є спеціальна конфіскація різновидом правообмеження. Вирішення цього питання дозволить не лише зрозуміти зміст цього заходу, а й правильно зіставити його з покаранням. У цьому аспекті нагадаємо, що спеціальна конфіскація включена до низки санкцій норм Особливої частини КК України.

Стаття 96-1 КК України визначає зміст спеціальної конфіскації як примусове безоплатне вилучення за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна за умови вчинення злочину у випадках, передбачених у Особливій частині цього Кодексу [14]. Відповідно до ст. 96-2 КК України предметами, які підлягають спеціальній конфіскації, є гроші, цінності та інше майно, які пов'язані із вчиненням злочину. З уваги не те, що в системі покарань є конфіскація майна, особливість спеціальної конфіскації полягає саме в характеристиках цих предметів. Згідно з п. 10 ч. 1 ст. 346 ЦК України конфіскація є підставою для припинення права власності. Конфісковане майно переходить у власність держави безоплатно як санкція за вчинення правопорушення у випадках, встановлених законом (ч. 1 ст. 354 ЦК України) [15]. Звідси – питання: чому гроші, цінності та інше майно, яке призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення злочину, фінансування та/або матеріального забезпечення злочину або винагороди за його вчинення, підлягають саме спеціальній конфіскації (п. 2 ч. 1 ст. 96-2 КК України)? На нашу думку, припинення права власності на ці предмети (а воно, вочевидь, виникло на законних підставах, оскільки не зазначено іншого) – це правообмеження, тому примусове безоплатне вилучення цих предметів підпадає під поняття конфіскації як виду покарання.

Істотно відрізняється від наведеного прикладу правовий режим предметів, зазначених у п. 1 ч. 1 ст. 96-2 КК України. Щодо грошей, цінностей та іншого майна, які одержані внаслідок вчинення злочину та/або є доходами від такого майна, можна зробити висновок, що вони є об'єктами безпідставного збагачення, щодо яких має бути застосоване обмеження набуття права власності згідно зі ст. 328 ЦК України. У такому випадку примусове безоплатне вилучення не може вважатися правообмеженням.

Аналізуючи перелік предметів спеціальної конфіскації, можна зробити висновок, що законодавець поєднує різне за походженням майно. Тому не можливо встановити однозначно, чи є спеціальна конфіскація правообмеженням. Однак це означає й неможливість чіткого її зіставлення з покаранням.

Метою спеціальної конфіскації у системі заходів запобігання злочинності є, по-перше, запобігання продовженню у майбутньому тією чи іншою особою злочинної діяльності (принаймні запобігання вчиненню повторних злочинів); по-друге, відновлення соціальної справедливості шляхом, зокрема, вилучення в особи, винної у вчиненні злочину, грошей, цінностей, іншого майна, що були предметом кримінального правопорушення або які перетворені на будь-яке майно (словом, доходів від майна, здобутого злочинним шляхом); по-третє, відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди, спричинених власнику (законному володільцю). Водночас слід зазначити, що часто застосування спеціальної конфіскації має на меті декілька завдань: відшкодування потерпілому завданих збитків та відновлення соціальної справедливості, запобігання продовженню злочинної діяльності та усунення заподіяної шкоди або одночасно всі [16].

Висновки. Отже, аналізуючи завдання спеціальної конфіскації, можна говорити про її неоднорідність, адже вона фактично формується з двох видів: перший – захід безпеки, другий – компенсації і реституції.

Проаналізувавши санкції статей КК України, у яких закріплена «спеціальна конфіскація», можна виокремити таке: законодавцем передбачено і вилучення майна, яке належить обвинуваченому на праві приватної власності, і майна, здобутого злочинним шляхом. Наприклад, у ч. 2 ст. 204 КК України передбачено конфіскацію незаконно виготовленої продукції та обладнання для її виготовлення. На нашу думку, конфіскація незаконно виготовленої продукції, щодо якої у особи не виникло право власності, є «спеціальною конфіскацією». Водночас конфіскація обладнання для виготовлення такої продукції, якщо таке обладнання знаходилося у праві власності винного, є вже «заходом захисту», спрямованим на недопущення подальшого зловживання правом власності на речі.

Отже, нині кримінальне процесуальне вирішення питання про спеціальну конфіскацію, а також питання про забезпечення відшкодування майнової шкоди, спричиненої законному володільцю, отримало необхідну матеріальну (кримінально-правову) основу, яка закріплена у розділі XIV Загальної частини КК України «Інші заходи кримінально-

правового характеру». Таким чином вперше в Україні на законодавчому рівні подано офіційне визначення спеціальної конфіскації, яка полягає у примусовому безоплатному вилученні за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна за умови вчинення злочину у випадках, передбачених в Особливій частині КК України. Із змісту цієї норми вбачається, що спеціальна конфіскація застосовується винятково як засіб кримінально-правового реагування на вчинення злочину.

1. Куц В. М. Теорія кримінальної відповідальності: навч. посібник / В. М. Куц. – К.: Національна академія прокуратури України, 2012. – 300 с.

2. Про внесення змін до Кримінального і Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України: Закон України від 18.04.2013 № 222-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/222-18>

3. Куц В. М. Від дихотомії «злочин-покарання» до кримінального правопорушення та кримінально-правових засобів реагування / В. М. Куц // Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у XXI столітті: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (15–16 листопада 2013 р.). – Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2013. – С. 53–55.

4. Гуторова Н. Конфіскація майна як вид кримінального покарання: проблеми захисту прав людини / Н. Гуторова // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали IX регіональної науково-практичної конференції (13–14 лютого 2003 року). – Львів: ЛДУ, 2003. – С. 391–393.

5. Кругликов Л. Л. Смягчающие и отягчающие ответственность обстоятельства в уголовном праве / Л. Л. Кругликов. – Воронеж: Изд-во Воронежск. ун-та, 1985. – С. 133–134.

6. Ломако В. А. О понятии и признаках наказания / В. А. Ломако // Проблемы законности. – Х.: Нац. юрид. акад. Украины им. Я. Мудрого, 1996. – Вып. 31. – С. 111–116.

7. Панов М. М. Щодо спеціальної конфіскації як виду покарання за кримінальним правом України / М. М. Панов // Конституція України – основа побудови правової держави і громадянського суспільства: всеукр. наук.-практ. конф. (26–27 червня 2006 р.). – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2006. – С. 257–262.

8. Задоя К. П. Нормативне (законодавче) вирішення питання про юридичну природу спеціальної конфіскації майна de lege ferenda / К. П. Задоя // Вісник Вищої ради юстиції. – 2012. – № 2. – С. 76–86.

9. Пономаренко Ю. А. Питання вдосконалення КК України щодо правил побудови санкцій / Ю. А. Пономаренко // Матеріали наукових семінарів та «круглих столів», проведених Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого спільно з Академією правових наук України в рамках фестивалів науки 15–16 травня 2007 р. – Х.: Право, 2007. – С. 14–16.

10. Старук Ю. О. Кримінально-правова характеристика санкції статті 306 Кримінального Кодексу України / Ю. О. Старук // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. – 2006. – Вип. 4. – Луганськ: Луган. держ. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 140–144.

11. Тютюгін В. И. Совершенствования норм УК Украины о применении наказания / В. И. Тютюгін // Проблеми законності: респ. міжвід. наук. зб. – Вип. 77. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2006. – С. 105–112.

12. Новікова К. А. Деякі питання правової природи спеціальної конфіскації майна / К. А. Новікова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://center.law.univ.kiev.ua/index.php/tezy-konferentsii/item/18-novikova-k-a-deiakipyannia-pravovoi-pryrody-spetsialnoi-konfiskatsii-maina>

13. Орловська Н. А. Спеціальна конфіскація як «інший захід кримінально-правового характеру» / Н. А. Орловська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://center.law.univ.kiev.ua>

14. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

15. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

16. Батиргареева В. С. Спеціальна конфіскація як засіб запобігання злочинності в Україні / В. С. Батиргареева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://center.law.univ.kiev.ua>

Бурда С. Я. Юридический анализ специальной конфискации имущества как иной меры уголовно-правового характера по УК Украины

Освещается вопрос уголовно-правовой характеристики специальной конфискации имущества как иной меры уголовно-правового характера. Проанализировано уголовное законодательство Украины, регламентирующее специальную конфискацию имущества, определен порядок назначения и применения специальной конфискации имущества как иной меры уголовно-правового характера по УК Украины, предпринята попытка охарактеризовать специальную конфискацию имущества как меру уголовно-правового характера по действующему уголовному законодательству Украины.

Ключевые слова: Уголовный кодекс, уголовное право, специальная конфискация имущества, преступление, вина, мера уголовно-правового характера.

Burda S. Y. Legal analysis of a specific confiscation of property as another measure of the Criminal Code of Ukraine

The article highlights the issue of criminal law special asset forfeiture characteristics as other measures of criminal law, the analysis of criminal legislation of Ukraine regulating special confiscation of property, determined by the order of appointment and the use of special confiscation of property as another measure criminal law by the Criminal Code of Ukraine attempt to describe the special con-

confiscation as a measure criminal law under the current criminal legislation of Ukraine. Responding to commit criminal offenses carried out by administration of the CC of Ukraine criminal means. These are divided into two types: criminal liability in its various forms and other means of criminal law response that is not criminal liability. Introduction to the Criminal Code of Ukraine legislator century. Art. 96-1 and 96-2, which refers to special confiscation legislator clarified the position regarding the legal nature of the special confiscation. He acknowledged its criminal legal action that is outside criminal liability and this is probably true except for the name of this form of criminal law response. The purpose of the special system of confiscation measures to prevent crime is, firstly, prevent continuation in the future one way or another entity crime (at least prevention of repeat offenses); secondly, the restoration of social justice by, inter alia, the removal of a person guilty of a crime, money, property, other assets that were the subject of a criminal offense or who converted to any property (in other words, income from property, of offenses by); thirdly, redress or remedy damage caused by owner (rightful holder). So today criminal procedural decision on the special confiscation, and the issue of providing compensation for property damage caused by the lawful holder, received the necessary material (criminal law) framework, which is enshrined in section XIV of the General Part of the Criminal Code of Ukraine «Other activities criminal law». Thus for the first time in Ukraine at the legislative level given a formal definition of special confiscation, which is compulsory uncompensated seizure by the court to state ownership of money, valuables and other property subject to the crime in cases provided for in the Special Part of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: Criminal Code, criminal law, special confiscation of property crime, wines, set criminal law.

Стаття надійшла 29 вересня 2014 року

УДК 343.35(477)

**Ю. А. Комісарчук,
С. В. Якимова**

ПІДКУП ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Обґрунтовано, що, останні зміни до кримінального законодавства України, дозволили належно уніфікувати поняття підкупу як кримінально караного діяння. Акцентується на дискусійних аспектах відображення підкупу як корупційного правопорушення у нормах Кримінального кодексу України й, зокрема, у зв'язку з непослідовністю викладу форм підкупу в окремих диспозиціях кримінально-правових норм; некоректним формулюванням назви статей

щодо підкупу службової особи юридичної особи публічного права; проблемними питаннями правозастосовної практики.

Ключові слова: підкуп, диспозиція, законодавча дефініція, кримінальне законодавство.

Постановка проблеми. Підкуп є найбільш типовою й поширеною формою корупційної поведінки в Україні, зокрема не лише у публічному, але й приватному секторах економіки й управління, що істотно перешкоджає Україні на шляху до європейської інтеграції, розбудови соціальної правової держави, формування оновленого громадянського суспільства. Відтак українське суспільство вимагає від держави негайного втілення нових, набагато ефективніших механізмів протидії та запобігання підкупу. Невід’ємною та важливою складовою цього є кримінально-правові засоби, де важливу роль виконують кримінально-правові норми і, зокрема, їх диспозиції. У чинному кримінальному законодавстві України немає чіткого термінологічного визначення поняття підкупу (наприклад, у примітках до відповідних статей (статті) чи в окремій диспозиції кримінально-правової норми). У Кримінальному кодексі України (далі – КК) містяться статті, нормами яких встановлена кримінальна відповідальність за підкуп службової особи юридичної особи публічного права, службової особи юридичної особи приватного права, особи, яка надає публічні послуги, працівника підприємства, установи чи організації. Форми підкупу, в межах однієї статті, викладені у різних її частинах. За такого підходу актуалізується потреба коректності викладу відповідних диспозицій кримінально-правових норм, що полегшує практику застосування антикорупційних норм кримінального закону України. Отже, уточнення змісту поняття «підкуп» у кримінальному законодавстві України сприяє удосконаленню практики його застосування, а також формуванню ефективніших кримінально-правових засобів протидії цьому виду корупційного правопорушення.

Стан дослідження. Дослідження кримінально-правових аспектів підкупу розпочато нещодавно, у зв’язку з імплементацією стандартів базових антикорупційних конвенцій у кримінальне законодавство України. Відтак, досі це питання на науковому рівні висвітлено не було. Натомість окремі проблемні питання щодо практики застосування антикорупційних кримінально-правових норм, зокрема за якими передбачається кримінальна відповідальність за підкуп, частково розглядалися у таких публікаціях: П. П. Андрушко «Реформа українського антикорупційного законодавства у світлі міжнародно-правових зобов’язань України»

(2012 р.); А. В. Савченко, О. В. Кришевич «Злочини у сфері службової діяльності, пов'язані з наданням професійних послуг. Науково-практичний коментар до розділу XVII Особливої частини Кримінального кодексу України» (2012 р.); М. І. Хавронюк «Науково-практичний коментар до Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» (2011 р.) тощо. У згаданих, а також низці інших наукових працях, загалом акцентовано на юридичному аналізі відповідних складів злочинів, якими передбачається кримінальна відповідальність за підкуп. Водночас, розмаїття форм підкупу, відмінності у правовому статусі суб'єктів, які допускають його вчинення, а також наявність у Кримінальному кодексі України різних статей, якими передбачається кримінальна відповідальність за підкуп, висувають нагальну потребу системного аналізу відповідних норм вітчизняного кримінального законодавства.

Метою статі є удосконалення кримінально-правових засобів запобігання та протидії підкупу й, зокрема, з огляду на коректність викладу, відповідних диспозицій кримінально-правих норм.

Виклад основних положень. «Nullum crimen sine lege» («немає злочину без вказівки на це в законі») – цей найважливіший цивілізаційний принцип розповсюджується й на підкуп як кримінально каране корупційне правопорушення. Як уже зазначалося, встановлення кримінальної відповідальності за підкуп пов'язане з імплементацією у кримінальне законодавство України норм Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією Ради Європи, Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції, а також Додаткового протоколу до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією Ради Європи. Однак, як зауважують сучасні дослідники, така імплементація здійснена не повністю [1, с. 23], а інколи й ускладнює практику застосування відповідних антикорупційних норм кримінального законодавства України. До того ж і сам процес правотворчості часто супроводжується спонтанним і безсистемним реформуванням окремих норм КК, що призводить до повторів, колізій та суперечностей у законодавчих дефініціях [2, с. 301]. Як наслідок, порушується принцип законності, який, як зазначає В. М. Попович, «вимагає не лише верховенства закону над усіма іншими правовими актами, а й чіткості, однозначного розуміння усіх термінів і термінологічних конструкцій у Кримінальному кодексі України» [3, с. 28] задля ефективного вирішення завдань охорони правопорядку й запобігання злочинам.

Юридичний термін – це слово або словосполучення, що охоплює поняття правової сфери суспільного життя і сформульоване в

юридичній літературі (нормативно-правових актах, юридичних словниках, довідниках, енциклопедіях тощо). У такому разі він вважається кодифікованим і є еталоном для застосування в усіх нормативно-правових актах, діловій документації, усній правовій комунікації [4, с. 634]. На підставі цього Р. Бержерон рекомендує особливо зауважувати на однозначність термінів та назви закону. При цьому неприйнятно, щоб у назві закону вбачався один предмет правого регулювання, а у його змісті – інший [5, с. 47–48].

Зокрема, відповідно до чинного КК термін «підкуп» уживається у назві ст. ст. 354, 368-3, 368-4, 370 КК. Зіставляючи відповідні норми кримінального законодавства України зі ст. ст. 368, 369 КК, доцільно зауважити на непослідовності законодавця щодо відображення підкупу у кримінальному законодавстві України. Відтак у диспозиціях ст.ст. 368, 369 КК України вказано на різні форми підкупу службової особи юридичної особи публічного права, проте, по-перше, відповідні форми підкупу службової особи юридичної особи публічного права містяться у двох різних статтях КК (на відміну від аналогічних положень кримінального законодавства щодо інших спеціальних суб'єктів кримінальної відповідальності за підкуп); по-друге, у цих статей термін «підкуп» не використовується. Отже, для однозначного використання юридичної термінології й, зокрема, у назві відповідних статей Особливої частини КК, пропонується ст. ст. 368, 369 КК України об'єднати, сконструювавши відтак одну статтю «Підкуп службової особи юридичної особи публічного права».

Юридичні терміни, що застосовується для позначення одного і того ж явища у різних галузях права та в межах однієї галузі права, мають бути однаковими, рівнозначними за змістом. Натомість для трактування різних явищ повинні застосовуватися різні терміни [6, с. 512]. Коректне використання юридичних термінів за обсягом і змістом є важливою умовою ефективного сприйняття норм закону, зокрема й кримінального. У цьому контексті заслуговує схвалення законодавча ініціатива, що реалізувалася у Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» від 13 травня 2014 року [7]. Адже, як уже неодноразово зазначалося у наукових публікаціях, зокрема й нами, існує нагальна потреба розширення законодавчої дефініції кримінально-правового поняття «підкуп», а відтак – доповнення диспозицій ч. 3 ст. 368-3 КК та ч. 3 368-4 КК такими фор-

мами підкупу, як «прийняття обіцянки або пропозиції неправомірної вигоди»; ч. 1 ст. 368-3 КК, ч. 3 ст. 368-4 КК та ч. 1 ст. 369 КК – «обіцянка неправомірної вигоди» [8, с. 302], а також запровадження кримінальної відповідальності за підкуп працівника недержавного підприємства, установи чи організації [9, с. 445–446]. Отже, з об'єктивної сторони підкуп як кримінально каране діяння може виражатися бодай у одній із таких альтернативних форм:

1) прийняття пропозиції неправомірної вигоди спеціальним суб'єктом кримінальної відповідальності за підкуп;

2) прийняття обіцянки неправомірної вигоди спеціальним суб'єктом кримінальної відповідальності за підкуп;

3) одержання неправомірної вигоди спеціальним суб'єктом кримінальної відповідальності за підкуп для себе або для третьої особи;

4) пропозиція спеціальному суб'єкту кримінальної відповідальності за підкуп надати йому (їй) або третій особі неправомірну вигоду;

5) обіцянка спеціальному суб'єкту кримінальної відповідальності за підкуп надати йому (їй) або третій особі неправомірну вигоду;

6) надання неправомірної вигоди суб'єкту кримінальної відповідальності або третій особі неправомірної вигоди;

7) прохання спеціального суб'єкта кримінальної відповідальності за підкуп надати неправомірну вигоду для себе чи третьої особи [7].

Одним із кваліфікованих видів підкупу є вчинення відповідних дій, поєднаних із вимаганням (ч. 4 ст. 354 КК, ч. 3 ст. 368 КК, ч. 3 ст. 368-3 КК, ч. 4 ст. 368-4 КК).

Водночас наведені діяння можна вважати підкупом лише за умови, якщо спеціальний суб'єкт (в інтересах того, хто пропонує, обіцяє чи надає неправомірну вигоду або в інтересах третьої особи) вчинить будь-яку дію чи утримається від її вчинення з використанням наданої йому (їй) влади або службового становища чи повноважень або ж становища, яке особа займає на підприємстві, в установі чи організації. Предметом підкупу є неправомірна вигода – грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, які пропонують, обіцяють, надають або одержують без законних на те підстав. Зокрема, ст. 354 КК «Підкуп працівника підприємства, установи, організації» неправомірну вигоду визначає як грошові кошти чи інше майно, переваги, пільги, послуги, що перевищують 1,5 неоподаткованого мінімуму доходів громадян, або нематеріальні активи, які пропонують, обіцяють, надають чи одержують без законних на те підстав.

Відтак, можна стверджувати, що завдяки внесенню згаданих змін і доповнень до КК, поняття підкупу, з об'єктивної сторони, належним чином уніфіковане. Законодавча дефініція щодо визначення підкупу у приватному та публічному секторах не містить істотних розбіжностей, а тому не лише відповідає нормам базових міжнародних антикорупційних конвенцій, але й вимогам законодавчої техніки щодо конструювання диспозицій кримінально-правових норм.

Водночас, як засвідчують результати проведеного нами системний аналізу, формулювання окремих диспозицій кримінально-правових норм, якими встановлена відповідальність за підкуп, потребує подальшого удосконалення.

Так, наприклад, у диспозиціях ч. 1 ст. 368-3 КК «Підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми» і ч. 1 ст. 368-4 КК «Підкуп особи, яка надає публічні послуги» прохання надати неправомірну вигоду для себе чи третьої особи пов'язано з активними формами підкупу (пропозицією, обіцянкою чи наданням неправомірної вигоди).

Натомість у диспозиціях ч. 3 ст. 354 КК «Підкуп працівника підприємства, установи чи організації» та ч. 1 ст. 368 КК «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» ця активна форма підкупу (прохання надати неправомірну вигоду) викладена через наявність пасивних форм підкупу (прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди).

Така невідповідність викладу форм підкупу у диспозиціях згаданих кримінально-правових норм суперечить вимогам законодавчої техніки, а також спотворює уявлення про активні та пасивні форму підкупу як кримінально караного правопорушення. Звісно, активний підкуп у чинному кримінальному законодавстві з об'єктивної сторони має полягати у вчиненні ініціатором діянь, що мають на меті викликати відповідну корупційну поведінку в іншій особі (адресата). У зв'язку з цим активними формами підкупу можна вважати пропозицію, обіцянку неправомірної вигоди чи її надання або прохання її надати, оскільки зрештою їх вчинення мотивоване бажанням ініціатора викликати очікувані для нього відповідні пасивні форми підкупу в адресата (прийняття пропозиції, обіцянки, одержання неправомірної вигоди).

До того ж окремі труднощі можуть виникати під час застосування норм ч. 4 ст. 354 КК, ч. 3 ст. 368 КК, коли йдеться про можливість притягнення до кримінальної відповідальності за підкуп у формі прохання надати неправомірну вигоду, що пов'язане з її вимаганням. Дослідження

цього дискусійного аспекту правозастосовної практики, на нашу думку, доцільно розпочати зі встановлення змісту термінопонять «прохання» і «вимагання», зокрема й через їх порівняльний аналіз.

Прохання надати неправомірну вигоду як форма підкупу та вид психологічного впливу має свої особливості. У практичній психології прохання – це звернення до адресата із закликом задовольнити потреби і бажання ініціатора такими засобами впливу, як чіткі й ввічливі формулювання, повага до права адресата відмовити у задоволенні прохання тощо [10, с. 7]. Ініціатором прохання надати неправомірну вигоду як однієї з форми підкупу, що належить до кримінально караного правопорушення, є спеціальний суб'єкт злочину (службова особа юридичної особи приватного чи публічного права; особа, яка надає публічні послуги; працівник підприємства, установи чи організації, який не є службовою особою, або особа, яка працює на користь підприємства, установи чи організації). Своєю чергою адресатом прохання про неправомірну вигоду є будь-яка особа, яка може на цей час або у майбутньому надати неправомірну вигоду ініціатору прохання чи іншій особі (з відома ініціатора) за вчинення чи невчинення спеціальним суб'єктом підкупу будь-яких дій з використанням наданих йому (їй) повноважень, влади чи службового становища, або становища, яке займає працівник на підприємстві, в установі чи організації, або у зв'язку з діяльністю особи на користь підприємства, установи чи організації.

Синонімом прохання є благання, уклінне звернення, умовляння, схиляння адресата до бажаної поведінки. Натомість інших відтінків набуває термін «вимагати». Як зазначено у практичному словнику синонімів особливістю вимагання є досягнення бажаного результату, проте дещо іншими, порівно з проханням, засобами психологічного впливу («... домагатися, видирати (погрозами, правдами й неправдами, горлом, шантажувати ...») [11, с. 42]. Отже, попри спільність бажаного результату, засоби його досягнення під час вимагання та прохання є різними, а практично – протилежними. Отже, вимагання, на відміну від прохання, – це не уклінне звернення, а наказ виконати настанову ініціатора. Під час вимагання вимога, звернення підкріплене відкритими чи прихованими погрозами. Засобами вимагання як психологічного впливу, на відміну від прохання, є оголошення адресату визначених термінів чи засобів, виконання вимоги без пояснень і обґрунтувань, висунення беззаперечних заборон і обмежень, залякування погрозами, шкідливими наслідками [10, с. 8]. Відтак, можна зробити висновок, що, з огляду на засоби психологічного впливу ініціатора на адресата,

слова «прохати» й «вимагати» можна вважати протилежними за змістом. А отже, що прохання унеможливорює вимагання неправомірної вигоди й навпаки. Отже, відповідна словесна конструкція «... прохання надати неправомірну вигоду, що поєднано з її вимаганням», яка закріплена у диспозиціях ч. 4 ст. 354 КК, ч. 3 ст. 368 КК, позбавлена логічного змісту.

Підсумовуючи, вважаємо, що прохання й вимагання неправомірної вигоди – це зрештою дві різні форми підкупу з огляду на засоби психологічного впливу на адресата. При цьому слід зауважити, що в нормах Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією, як і в Конвенції Організації об'єднаних Націй проти корупції, не передбачено такої форми підкупу як «прохання неправомірної вигоди (чи неправомірної переваги)». Натомість акцентується на необхідності державучасниць, зокрема й України, визнати кримінально каранім вимагання неправомірної переваги [12; 13]. Якщо зважити на те, що прохання й вимагання неправомірної вигоди – це два самостійні поняття, то в чинному законодавстві України не міститься безпосередньої вказівки на те, що за вимагання неправомірної вигоди спеціальним суб'єктом підкупу, наступає кримінальна відповідальність. Водночас опосередковане посилення на вимагання підкупу міститься у диспозиціях ч. 4 ст. 354 КК, ч. 3 ст. 368 КК, ч. 3 ст. 368-3 КК, ч. 4 ст. 368-4 КК з огляду на можливість притягнення до кримінальної відповідальності, зокрема і за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди, що поєднано з її вимаганням. Така імплементація стандартів Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією у норми КК є недостатньою. Адже, як засвідчує судова практика, наприклад, «... у випадках, коли особа, в якій вимагали хабар (*неправомірну вигоду* – курсив наш), незважаючи на вчинення щодо неї дій, спрямованих на примушування до давання хабара (*надання неправомірної вигоди* – курсив наш), з тих чи інших причин хабар (*неправомірна вигода* – курсив наш) не надала, дії службової особи, яка вимагала хабар (*неправомірна вигода* – курсив наш), залежно від конкретних обставин справи, слід кваліфікувати як готування до одержання хабара (*неправомірної вигоди* – курсив наш) шляхом вимагання чи замах на вчинення цього злочину» [14, с. 974]. Натомість вимагання, зокрема неправомірної вигоди, є закінченим злочином з моменту пред'явлення вимоги, поєднаної з погрозами, які на підставі норм кримінального закону [7] полягають у вчиненні дій або бездіяльності з використанням свого становища, наданих повноважень, влади, службового становища стосовно особи, яка

надає неправомірну вигоду, або умисне створення умов, за яких особа вимушена надати неправомірну вигоду з метою запобігання шкідливим наслідкам щодо своїх прав і законних інтересів та незалежно від того чи надала така особа неправомірну вигоду спеціальному суб'єкту підкупу.

Висновки. Зіставляючи норми кримінального законодавства України, можна узагальнити, що загалом, з об'єктивної сторони, поняття підкупу як кримінально караного діяння, належно уніфіковане, а його законодавча дефініція не містить істотних розбіжностей у приватному та публічному секторах. Однак, зокрема, у диспозиціях ч. 3 ст. 354 КК, ч. 1 ст. 368 КК форми підкупу викладено безсистемно, що суперечить вимогам законодавчої техніки та частково спотворює уявлення про пасивний та активний види підкупу.

Доповнення положень кримінального закону України такою формою підкупу, як прохання надати неправомірну вигоду, дещо не узгоджується з базовими антикорупційними конвенціями, де не передбачено такої форми підкупу. Натомість виникає нагальна потреба запровадити норму, за якою безпосередньо повинна встановлюватися кримінальна відповідальність за вимагання неправомірної вигоди, а не опосередковано, у зв'язку з прийняттям пропозиції, обіцянки чи одержання неправомірної вигоди, як це передбачено ч. 4 ст. 354, ч. 3 ст. 368, ч. 4 ст. 368-3, ч. 4 ст. 368-4 КК.

Обґрунтовано, що словесна конструкція «прохання надати неправомірну вигоду, яке поєднане з її вимаганням», що закріплена у диспозиціях ч. 4 ст. 354, ч. 3 ст. 368 КК позбавлена логічного змісту, а тому унеможливує ефективну практику застосування цих норм кримінального законодавства України щодо підкупу.

Отже, на наш погляд, усунення окреслених недоліків, пов'язаних із неадекватними відображенням підкупу в окремих нормах кримінального законодавства України, сприятиме поліпшенню якості кримінально-правових засобів запобігання та протидії підкупу як найбільш поширеному корупційному правопорушенню у нашій державі.

1. Андрушко П. П. Реформа українського антикорупційного законодавства у світлі міжнародно-правових зобов'язань України / П. П. Андрушко. – К.: Атіка, 2012. – 332 с.

2. Загинеї (Тростюк) З. А. Особливості конструювання законодавчих дефініцій кримінально-правових понять як засобу офіційного тлумачення / З. А. Загинеї (Тростюк) // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 2. – С. 301–304.

3. Актуальні проблеми кримінального права: навч. посібник / В. М. Попович, П. А. Трачук, А. В. Андрушко, С. В. Логін. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 256 с.

4. Юридична енциклопедія: в 6 т. – Т. 6 / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – 768 с.

5. Берджерон Р. Правила нормотворення / Р. Берджерон. – Оттава: Канад. агентство міжнар. розвитку, 1999. – 53 с.

6. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / О. Ф. Скакун; пер. з рос. – Х.: Консум, 2001. – 656 с.

7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України: Закон України від 13.05.2014 // Голос України. – 2014. – 3 червня.

8. Ярошенко О. Д. Особливості адаптації кримінального законодавства України до стандартів Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією Ради Європи щодо криміналізації «активного підкупу» / О. Д. Ярошенко // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – 300–303.

9. Якімова С. В. До проекту Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо приведення їх положень у відповідність до стандартів Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією Ради Європи» / С. В. Якімова // Кримінальний кодекс України 2011 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму (21–22 вересня 2012 року). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – С. 443–448.

10. Психологія керівного впливу та дисципліни праці в організації: навч.-метод. посібник / уклад. Г. І. Дадевич. – Донецьк: Донецький обласний центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій. – 2011. – 20 с.

11. Практичний словник синонімів української мови (близько 17000 синонімічних рядів). – 2-е вид. доп. й опрацьоване / уклад. Святослав Караванський. – К.: Українська книга, 2012. – 480 с.

12. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції.

13. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173).

14. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 4-те вид. переробл. та доповн. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2007. – 1184 с.

Комиссарчук Ю. А., Якімова С. В. Подкуп по уголовному законодательству Украины

Обосновано, что, в связи с последними изменениями к уголовному законодательству Украины, понятие подкупа как уголовно наказуемого деяния

надлежащим образом унифицировано. Акцентируется на дискуссионных аспектах отражения подкупа как коррупционного правонарушения в положениях Уголовного кодекса Украины и, в частности, в связи с непоследовательностью изложения форм подкупа в отдельных диспозициях уголовно-правовых норм; некорректным формулированием названия статей относительно подкупа служебного лица юридического лица публичного права; проблемными вопросами правоприменительной практики.

Ключевые слова: подкуп, диспозиция, законодательная дефиниция, уголовное законодательство.

Komissarchuk Yu. A., Yakymova S. V. Bribery within criminal law of Ukraine

Bribery is the most typical and wide-spread form of corruptive behavior in Ukraine. Imposing criminal liability for bribery in national law is connected with the necessity of Ukraine's fulfillment of assumed international and legal obligations as to the realization of corruption prevention and corruption management. The research of the bribery notion reflection in the provisions of Ukrainian criminal law testified to the fact that certain forms of bribery are provided in the dispositions of corresponding criminal and legal norms, and, mainly, as to the bribery of official, legal entity of public law – in different articles of the Criminal Code of Ukraine. Such approach to some extent preconditions the need for corresponding of some provisions of the criminal law of Ukraine, and, consequently, the correctness of provision of dispositions of criminal and legal norms as to the bribery.

Generally, in the provisions of the criminal law of Ukraine, the notion of bribery as a criminal affair is appropriately unified. However, in the dispositions of the p. 3 art. 354 CC, p. 1 art. 368 CC separate bribery forms are provided quite randomly which contradicts to the requirements of the legislative technology and partially distorts the view of its passive and active types.

The practicability is grounded of the introduction of criminal and legal norms as the «direct action» which should impose a criminal liability for the demand of improper advantage, and not only with regard to accepting the proposal, promise or obtainment of improper advantage.

It was proved that the verbal instruction «of the request for improper advantage connected with its demand» fixed in the dispositions of the p. 4 art. 354 CC, p. 3 art. 368 CC is illogical and therefore makes impossible the efficient practice of implementation of these provisions of criminal law of Ukraine as to the bribe.

The elimination of drawbacks connected with inadequate reflection of bribe in certain provisions of Ukrainian criminal law will facilitate the improvement of the quality of criminal and legal bribery countermeasures in Ukraine.

Key words: bribe, disposition, legal definition, criminal law.

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ТОРГІВЛІ ЖІНКАМИ З МЕТОЮ СЕКСУАЛЬНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ

Установлено, що родовим об'єктом аналізованого злочину є суспільні відносини, які забезпечують свободу, честь і гідність особи. Основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми є суспільні відносини, що забезпечують свободу людини. Додатковий обов'язковий безпосередній об'єкт злочину відсутній. Під час торгівлі жінками з метою сексуальної експлуатації предметом суспільних відносин, на які посягає злочин, є свобода жінки здійснювати вчинки відповідно до своєї свідомості та волі. Торгівля людьми є злочином із формальним складом.

Ключові слова: торгівля жінками з метою сексуальної експлуатації, сексуальна експлуатація, кримінально-правова характеристика торгівлі жінками, оперативно-розшукова діяльність.

Постановка проблеми. Торгівля жінками для використання їх переважно у секс-бізнесі – актуальна проблема для всієї світової спільноти, зокрема для сучасної України. На думку експертів, торгівля жінками – багатоаспектна, розгалужена, добре організована міжнародна мережа, що охоплює всі континенти, збільшуючи кількість жертв. Характерною особливістю торгівлі жінками, на відміну від торгівлі зброєю чи наркотиками, є те, що одних і тих же людей як предмет торгівлі можна залучати до торгового обігу знову і знову, отримуючи багаторазові прибутки.

Стан дослідження. Закони проти контрабанди жінок з метою сексуальної експлуатації майже відсутні, нечіткі або неадекватні, в основному вони карають жертв, а не злочинців. Торгівля жінками також є «тіньовою» економікою і не сприяє фінансовому благополуччю суспільства.

Слід визнати, що одним із основних правових засобів, які дозволяють правоохоронним органам успішно боротися з цим злочином, є кримінальний закон.

Незважаючи на значну поширеність в Україні випадків торгівлі людьми, сьогодні в науці кримінального права відсутнє єдине комплексне дослідження юридичних ознак складу злочину, передбаченого в ст. 149 КК України (торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини). Вирішення низки питань кримінальної відповідальності

за торгівлю людьми, яке запропоновано багатьма авторами на рівні окремих наукових публікацій, розділів підручників, навчальних посібників із Особливої частини кримінального права, а також науково-практичних коментарів до КК України, має, як уявляється, фрагментарний та значною мірою спірний характер. Диспозиція ст. 149 КК України достатньо складна, що обумовлює й різне за своїм змістом тлумачення низки ознак складу і серед наукових, і практичних працівників.

Мета статті – дослідити кримінально-правову характеристику торгівлі жінками з метою сексуальної експлуатації та розробити пропозиції щодо удосконалення кримінальної відповідальності.

Виклад основних положень. Згідно зі ст. 149 КК України, «торгівля людьми або здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а також вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану особи, – караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років» [1].

У науці кримінального права загально визнаним є положення про те, що єдиною та достатньою підставою кримінальної відповідальності є склад злочину. Під складом злочину в науці кримінального права розуміють передбачену кримінальним законом сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, які характеризують вчинене особою суспільно небезпечне діяння як конкретний злочин [2, с. 59–60]. Одним із обов'язкових елементів будь-якого складу злочину є його об'єкт. У науці кримінального права найбільш визнаною є точка зору, згідно з якою об'єктом будь-якого злочину виступають суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом [3, с. 8].

Зазначимо, що не всі суспільні відносини можуть виступати як його об'єкт, а лише ті з них, «на які посягає злочин, спричиняючи їм певну шкоду, і які охороняються кримінальним законом».

Під час визначення розуміння об'єкта злочину, передбаченого ст. 149 КК України, слід розглядати суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом. Залежно від ступеня узагальнення суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом, здійснюють класифікацію об'єктів злочину по «вертикалі» на: загальний, родовий (груповий) та безпосередній об'єкт.

Під *загальним об'єктом* розуміють усю сукупність суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом. Саме загальний об'єкт і описується в ч. 1 ст. 1 КК України, до якого закон відносить суспільні відносини, що забезпечують права і свободи людини і громадянина,

громадський порядок та громадську безпеку, довкілля, конституційний устрій України, мир і безпеку людства, відносини власності.

Щодо *родового об'єкта*, то законодавець у КК визначив родовий об'єкт суспільними відносинами, які забезпечують свободу (волю), честь і гідність особи, конкретизувавши родовий об'єкт злочинів, що об'єднані у відповідному розділі.

Безпосереднім об'єктом злочину вважають ті конкретні суспільні відносини, які поставлені законодавцем під охорону певного кримінального закону та яким спричиняється шкода злочином, що охоплюються ознаками цього складу [4, с. 88].

Безпосередній об'єкт злочину може бути основним і додатковим. Основним безпосереднім об'єктом є ті суспільні відносини, котрі цим злочином завжди порушуються або зумовлюється небезпека їх порушення.

Свою чергою, додатковий безпосередній об'єкт підрозділяється на обов'язковий та факультативний.

Питання про основний безпосередній об'єкт торгівлі людьми вченими розуміється по-різному. Такі вчені, як Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, С. Я. Лихова, під безпосереднім об'єктом торгівлі людьми розуміють фізичну свободу та особисту недоторканність людини [5, с. 278]; волю і гідність людини [6, с. 25]. М. Й. Коржанський взагалі не визначає основний безпосередній об'єкт торгівлі людьми [7, с. 100–101].

Із назви ст. 149 КК України «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини», із диспозиції ч. 1 цієї ж статті, яка передбачає відповідальність, зокрема за торгівлю людьми або здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а також вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану особи, очевидно, що одним із суб'єктів суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом, у цьому випадку законодавець прямо називає людину. Конкретна людина, щодо якої вчинюється аналізований злочин, завжди виступає одним із суб'єктів цих відносин – потерпілим від торгівлі людьми.

Називаючи в диспозиції ст. 149 КК України суб'єктом суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом, людину, законодавець не обмежує його певними ознаками. Отже, одним із суб'єктів суспільного відношення (потерпілим від торгівлі людьми), яке порушується в результаті вчинення злочину, за законодавством України, може виступати будь-яка людина незалежно від своїх біологічних (стан здоров'я,

вік, стать, ін.), психологічних (характер, темперамент, вольові якості, ін.), соціальних (сімейний стан, моральні якості, певна соціальна роль або статус у суспільстві ін.) характеристик.

Обов'язковою ознакою складу злочину, передбаченого ст. 149 КК України, є предмет злочину. З огляду на існування в реальній дійсності так званих нематеріальних (ідеологічних) суспільних відносин, уявляється, що предметом суспільного відношення, на яке безпосередньо посягає торгівля людьми, є не людина, а певне духовне благо, з приводу якого виникають та існують суспільні відносини, що охороняються в цьому випадку, а саме – свобода людини. У випадку торгівлі жінками з метою сексуальної експлуатації предметом суспільних відносин, на яке посягає злочин, є свобода жінки здійснювати вчинки відповідно до своєї свідомості та волі. Випадки, коли потерпіла за своєю волею здійснює ті чи інші вчинки, не можна розглядати як торгівлю людьми, незважаючи навіть на ту обставину, що їх ініціатором була інша особа.

Основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми є суспільні відносини, що забезпечують свободу людини. У науковій літературі спостерігається й інша точка зору щодо **основного безпосереднього об'єкта** торгівлі людьми. Так, Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, С. Я. Лихова та деякі інші вчені основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми визначають *фізичну* свободу людини [5, с. 278]. Під фізичною свободою людини пропонується розуміти право людини вільно пересуватися, вибирати місце свого проживання та тимчасового перебування.

На нашу думку, потерпіла від торгівлі жінка не у всіх випадках може бути позбавлена можливості пересуватися, переміщатися, тобто фізичної свободи. *Вважаємо, що таке трактування звужує коло злочинних діянь, яке характеризує склад торгівлі людьми.*

Раніше було зазначено, що, окрім основного безпосереднього об'єкта злочину, в науці кримінального права виділяють також і **додатковий безпосередній об'єкт**, який може бути обов'язковим, або факультативним.

Торгівля людьми у всіх випадках посягає на свободу людини. Одночасного заподіяння шкоди іншим об'єктам кримінально-правової охорони у всіх випадках вчинення цього злочину не спостерігається. Отож, можна констатувати, що *додатковий обов'язковий безпосередній об'єкт злочину відсутній.*

У випадку вчинення кваліфікованого та особливо кваліфікованого складів злочину, ознаки котрих передбачені в ч. 2 та ч. 3 ст. 149 КК

України, *додатковим факультативним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми* є життя, здоров'я, статева свобода або недоторканість, честь і гідність людини, трудові права, нормальна діяльність державного апарату тощо.

Об'єктивна сторона є обов'язковим елементом будь-якого складу злочину. Встановлення її ознак виконує значну роль для правильної кваліфікації злочину, його відмежування від суміжних діянь (і злочинних, і незлочинних). Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони будь-якого складу злочину є діяння. Саме діяння утворює суспільно небезпечний, протиправний, конкретний, усвідомлений та вольовий акт поведінки людини.

Діянням, що виступає обов'язковою ознакою об'єктивної сторони торгівлі людьми, законодавець називає торгівлю людьми або здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а також вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану особи: 1) торгівля людьми; 2) здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина; 3) вербування; 4) переміщення; 5) переховування; 6) передача; 7) одержання людини.

Описуючи об'єктивну сторону торгівлі людьми, законодавець не передбачив як обов'язкову ознаку основного складу злочину настання суспільно небезпечних наслідків. Отже, є всі підстави віднести цей злочин до так званих злочинів із формальним складом.

Формою злочину, передбаченого статтею 149 КК України, охоплюються дії з купівлі-продажу людини, що полягають у безповоротній передачі (отриманні) людини за грошову винагороду; угода, за якою одна особа (продавець) передає людину у фактичну незаконну власність іншої (покупця), а остання зобов'язана прийняти її та сплатити певну грошову суму.

У науці кримінального права немає єдиної точки зору щодо визначення терміна «продаж людини». Своєю чергою, це не сприяє однаковому та правильному застосуванню ст. 149 КК України.

З огляду на наявність передбаченої у законі (ст. 149 КК України) другої форми, у якій може виражатися об'єктивна сторона торгівлі людьми, а саме – інша незаконна угода, об'єктом якої є людина, *засобом оплати під час продажу людини можуть бути лише грошові кошти*. Такими коштами може бути не лише національна валюта України, але й іноземна.

Час оплати (передача грошових коштів «покупцем» у момент отримання потерпілого, до цього моменту чи через деякий час) на кваліфікацію злочину не впливає, як і продаж людини й сума грошових коштів, яку передає «покупець» «продавцю».

Зауважимо, що під час продажу людини грошові кошти сплачує особа, якій передається потерпілий (тобто «покупець»). Однак це не означає, що у всіх без винятку випадках гроші фактично повинен сплатити тільки «покупець». Оплату безпосередньо можуть здійснити також інші особи.

У зазначеній формі злочин є закінченим із моменту передачі (отримання) людини та отримання (передачі) хоча б частини грошової винагороди (або досягнення домовленості про її отримання).

Під здійсненням іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина, слід розуміти як дії, спрямовані на вчинення інших, не пов'язаних із купівлею-продажем людини, так і такі, як передача людини в рахунок погашення боргу, в обмін на інші, крім грошей, цінності або послуги матеріального характеру, дарування, передача в оренду тощо. Ця форма торгівлі людьми вважатиметься закінченою з моменту передачі (отримання) людини.

Як очевидно із ч. 1 ст. 149 КК України, законодавець застосовує термінологію цивільного права. Йдеться про здійснення стосовно людини будь-якої іншої незаконної угоди.

Використання законодавцем у кримінальному законі терміна «незаконна угода» є невдалим, оскільки із нього можна зробити висновок, що існують і законні угоди, предметом котрих виступає людина. Навряд чи можна вважати вдалим і використання під час описання об'єктивної сторони торгівлі людьми терміна «угода». Угода в загальній системі юридичних фактів становить правомірну дію.

Більш обґрунтовано було б використовувати в законі (ч. 1 ст. 149 КК України) замість цивільно-правового терміна «незаконна угода» термін «незаконні дії», що звичаєво вживається в кримінальному праві для позначення злочинного вчинку людини [8, с. 71–72].

Торгівля людьми у формі купівлі-продажу людини та інша незаконна угода щодо людини утворюють склад закінченого злочину незалежно від наявності способів (обман, шантаж, використання уразливого стану тощо). Обов'язковими ці способи є лише для таких форм цього злочину: вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини.

Обов'язковою ознакою для таких форм торгівлі жінками, як вербування, переміщення, переховування, передача або одержання жінки, є вчинення дій за допомогою одного з таких альтернативних способів: з використанням обману, шантажу чи уразливого стану, а у кваліфікованих складах, крім того, – із застосуванням чи погрозою застосування насильства, використанням службового становища.

Необхідно підкреслити, що згода жінки на її подальшу експлуатацію, отримана внаслідок використання уразливого стану особи, не виключає кримінальну відповідальність.

Для торгівлі людьми у формі купівлі-продажу людини, а також іншої незаконної угоди щодо людини, мета – експлуатація людини – є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони.

Згідно з приміткою 1 до ст. 149 КК України, під експлуатацією людини в цій статті слід розуміти всі форми сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, примусову працю або примусове надання послуг, рабство чи звичаї, подібні до рабства, підневільний стан, залучення в боргову кабалу, вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, усиновлення (удочеріння) з метою наживи, примусову вагітність, втягнення в злочинну діяльність, використання в збройних конфліктах тощо. Як бачимо, перелік видів експлуатації не є вичерпним, що дозволяє застосовувати цю норму за виникнення нових форм експлуатації.

Установлення в діянні особи всіх ознак складу торгівлі людьми безпосередньо пов'язано також і з правильним вирішенням питання про суб'єкт злочину, який є, своєю чергою, обов'язковим елементом будь-якого складу злочину.

Відповідно до ч. 1 ст. 18 КК України, суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого, відповідно до закону, може настати кримінальна відповідальність. У науці кримінального права загально визнано положення про те, що суб'єктом будь-якого злочину може бути тільки людина. Водночас деякі вчені пропонують встановити за торгівлю людьми кримінальну відповідальність і юридичних осіб [9, с. 64]. Важливо застосувати кримінальну і цивільну відповідальність щодо юридичних осіб для використання ефективних санкцій, що передбачають конфіскацію коштів, а також справедливую компенсацію потерпілим від торгівлі людьми.

Суб'єктом аналізованого злочину є фізична осудна особа, яка досягла шістнадцятирічного віку на момент його вчинення, причому,

відповідно до статті 149 КК України, і та, котра передає людину, і та, що її одержує, вербує, переміщує, переховує.

Загально визнано, що кваліфікуючі ознаки – це передбачені у відповідній частині статті Особливої частини КК ознаки, котрі підвищують суспільну небезпечність злочину, відтак обтяжують відповідальність.

Згідно з законом, за ступенем тяжкості склад торгівлі людьми класифікується на три види: простий, кваліфікований та особливо кваліфікований. Кваліфікований склад торгівлі людьми характеризується ознаками, котрі передбачені в ч. 2 ст. 149 КК України; особливо кваліфікований – ознаками, котрі містить ч. 3 ст. 149 України.

Кваліфікованими видами торгівлі людьми (ч. 2 ст. 149 КК України) є вчинення цього злочину: 1) щодо неповнолітнього; 2) щодо кількох осіб; 3) повторно; 4) за попередньою змовою групою осіб; 5) службовою особою із використанням службового становища; 6) особою, від якої потерпілий був у матеріальній або іншій залежності; 7) у поєднанні з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого чи його близьких; 8) з погрозою застосування такого насильства.

Вчинення торгівлі людьми щодо неповнолітнього передбачає, що потерпілим виступає неповнолітній (особа чоловічої або жіночої статі, яка не досягла на момент учинення щодо неї злочину вісімнадцятирічного віку).

Відповідно до ч. 3 ст. 4 КК України, часом учинення злочину визнається час вчинення особою передбаченої кримінальним законом дії або бездіяльності (тобто діяння).

Слід чітко розмежовувати момент «укладення угоди» щодо передачі людини (тобто момент, коли винні досягли згоди вчинити злочин, який аналізується, але ще не розпочали виконувати його об'єктивну сторону) та момент здійснення «угоди» щодо передачі людини. Між моментом «укладення угоди» щодо передачі людини, який є готуванням до злочину, та моментом здійснення цієї «угоди» (замах на злочин) може минути достатньо часу.

Для кваліфікації дій винного як закінченого злочину за ч. 2 ст. 149 КК України необхідно встановити, що потерпіла від торгівлі людьми особа була неповнолітньою на момент початку здійснення незаконної угоди щодо передачі людини (на момент початку виконання особою об'єктивної сторони злочину), а не на момент «її» укладення. Водночас змову (досягнення згоди) осіб учинити незаконну угоду щодо передачі неповнолітнього (так званий момент її укладення)

необхідно розглядати як готування до злочину (ч. 1 ст. 14 та ч. 2 ст. 149 КК України).

Як вчинена щодо кількох осіб, торгівля людьми кваліфікуватиметься у випадку вчинення одного злочинного діяння стосовно двох або більше людей. У такому разі умислом винної особи охоплюється вчинення злочинного діяння одночасно щодо кількох осіб на відміну від повторності, за якої у винного щоразу виникає окремий умисел на вчинення торгівлі щодо нової особи або нової групи осіб.

Поняття повторності злочинів закріплено в ч. 1 ст. 32 КК України. В. А. Козак визначає, що ознакою, котра розмежовує вчинення торгівлі людьми повторно від вчинення цього ж злочину щодо кількох осіб, виступає така: за повторності умисел винного на вчинення злочину виникає самостійно, знову, окремо щодо кожного акту торгівлі людьми. Під час вчинення торгівлі людьми щодо кількох осіб усі окремі акти (епізоди) торгівлі людьми об'єднані єдиним умислом особи. Своєю чергою, це означає, що мета вчинити торгівлю людьми щодо кількох осіб виникає у винного до початку виконання ним об'єктивної сторони злочину [8, с. 134].

Поняття вчинення злочину за попередньою змовою групи осіб наведено у ч. 2 ст. 28 КК України.

Слід зазначити, що вчинення торгівлі людьми за попередньою змовою групою осіб має свою специфіку. Як зазначалося, торгівля жінками з метою сексуальної експлуатації завжди фактично вчиняється за участі як мінімум двох учасників незаконної угоди – особи, що передає потерпілу («продавця»), та особи, що заволодіває нею (тобто отримує потерпілу від «продавця»), – так званого «покупця». Отже, для кваліфікації дій винних за ознакою вчинення торгівлі людьми за попередньою змовою групою осіб (що свідчить насамперед про підвищений ступінь суспільної небезпечності вчинюваного злочину порівняно з основним складом) необхідно встановити спільну участь як мінімум двох суб'єктів злочину на боці хоча б одного із учасників незаконної угоди щодо передачі людини (або на боці «продавця», або на боці «покупця»).

Також слід визнати, що кваліфікуючу ознаку, котра аналізується, можна ставити в провину лише тій стороні злочинної угоди, де у вчиненні злочину брали спільну участь як мінімум двоє осіб.

Вчинення злочину службовою особою з використанням службового становища виникає у випадку вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 149 КК України, особою, яка володіє ознаками, передбаченими приміткою 1 до ст. 364 КК України, та використовує при цьому надані їй по службі повноваження або виходить за межі своїх повноважень.

Для кваліфікації торгівлі людьми, вчиненої з використанням службового становища, важливо встановити співвідношення між частиною 2 статті 149 КК України, що передбачає відповідальність за такі дії, із статтею 364 КК України. Ці норми співвідносяться як загальна (ст. 364 КК України) та спеціальна (ч. 2 ст. 149 КК України). За загальним правилом, у випадках, коли зловживання владою чи службовим становищем одночасно охоплюється ознаками загальної та спеціальної норм, застосуванню підлягає лише норма спеціальна. Сукупність статей 149 та 364 КК буде лише у випадку наявності кваліфікуючої ознаки, передбаченої ч. 3 ст. 364 КК України, яка не охоплюється ст. 149 КК України (вчинення злочину працівником правоохоронного органу). Важливим для кваліфікації діянь службових осіб, які об'єктивно сприяли торгівлі людьми, згідно з чинним законодавством, є встановлення умислу особи на вчинення торгівлі людьми. Якщо службова особа, яка своїми діями об'єктивно сприяла вчиненню злочину, передбаченого статтею 149 КК України, усвідомлювала свою роль у вчиненні саме торгівлі людьми і використовувала при цьому своє службове становище, то вона несе відповідальність за торгівлю людьми з використанням службового становища (ч. 2 ст. 149 КК України). За відсутності усвідомлення своєї ролі в учиненні злочину, пов'язаного з торгівлею людьми, службова особа, за наявності інших ознак службового злочину, може притягатися до відповідальності лише за певний злочин у сфері службової діяльності (ст.ст. 364, 365, 367 КК України).

У разі торгівлі жінками з метою сексуальної експлуатації такими особами, наприклад, можуть бути керівники (директори, їх заступники та ін.) підприємств, що здійснюють посередницьку діяльність у працевлаштуванні за кордоном, шлюбних, модельних, рекламних, туристичних агентств, лікарень, пологових будинків, органів опіки та піклування, загальноосвітніх шкіл, шкіл-інтернатів, представники прикордонних військ, консульської служби тощо.

Матеріальна залежність виникає тоді, коли єдиним чи одним із основних джерел існування потерпілого є матеріальна допомога суб'єкта злочину, зокрема перебування першого на утриманні останнього. Стан матеріальної залежності є, зокрема, між непрацевдатною дружиною та працевдатним чоловіком (або навпаки); підопічними та їх опікунами; усиновленими та усиновителями тощо.

У кримінально-правовій літературі під залежністю розуміють «такий стан відносин між людьми, за якого реалізація інтересів однієї людини обумовлюється поведінкою щодо неї іншої, або реалізація інтересів кожного взаємообумовлена обопільною поведінкою»

[10, с. 157]. Йдеться про підкорення волі однієї особи чужій, сильнішій волі іншій.

До *іншої залежності* потерпілого від винного слід віднести службову залежність (залежність підлеглої жінки від начальника); залежність особи, що навчається, від педагога; підозрюваного, обвинуваченого, підсудного від працівника органів дізнання, слідства, прокуратури, суду; засудженого від адміністрації установи, що виконує покарання; шлюбну залежність або таку, що витікає із відносин між родичами, у сфері опіки та піклування тощо.

Насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого чи його близьких, охоплюється заподіяння легкого тілесного ушкодження, яке не призвело до короткочасного розладу здоров'я або короткочасної втрати працездатності, а також учинення інших насильницьких дій (спричинення ударів, побоїв, обмеження чи незаконне позбавлення волі за умови, що вони не були небезпечними для життя чи здоров'я в момент заподіяння).

Особливо кваліфікованими видами торгівлі людьми (ч. 3 ст. 149 КК) визнається вчинення тих же дій: 1) щодо малолітнього; 2) організованою групою; 3) поєднані з насильством, небезпечним для життя або здоров'я потерпілого чи його близьких; 4) з погрозою застосування такого насильства; 5) якщо це спричинило тяжкі наслідки.

Поняття вчинення злочину **організованою групою** наведено в ч. 3 ст. 28 КК України.

Насильством, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого чи його близьких, охоплюються заподіяння особі легкого тілесного ушкодження, що спричинило короткочасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності, середньої тяжкості або тяжкі тілесні ушкодження, а також інші насильницькі дії, які не призвели до вказаних наслідків, але були небезпечні для життя чи здоров'я в момент заподіяння (наприклад, скидання з висоти, застосування електроструму, зброї, спеціальних знарядь тощо).

Тяжкими наслідками аналізованого злочину слід вважати смерть або самогубство потерпілої жінки, зникнення її безвісти, втрату будь-якого органу чи його функцій, душевну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш ніж на одну третину, непоправне знівечення обличчя, переривання вагітності або втрату здатності до дітонародження, зараження вірусом імунодефіциту, а також інші наслідки, які суд з урахуванням конкретних обставин справи може визнати тяжкими.

Проте вмисне вбивство потерпілого за обтяжуючих обставин не охоплюється ч. 3 ст. 149 КК України і повинно кваліфікуватися за сукупністю злочинів, передбачених частинами 1 або 2 ст. 149 КК України та ч. 2 ст. 115 цього Кодексу.

Висновок. У нашій державі торгівля людьми вважається злочином, передбаченим ст. 149 КК України, за який встановлена відповідальність до п'ятнадцяти років позбавлення волі, залежно від обставин учинення злочину. Однак для посилення значення для суспільства відповідальності за торгівлю людьми, на нашу думку, це питання слід було б закріпити в Конституції України. Що стосується проституції, то законодавець по-різному оцінював небезпечність цього діяння в різні періоди. Сьогодні відповідальність за зайняття проституцією передбачена ст. 181-1 Кодексу про адміністративні правопорушення.

1. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=4&nreg=2341-14>

2. Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления / А. Н. Трайнин. – М.: Госюриздат, 1957. – 364 с.

3. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б. С. Никифоров. – М.: Госюриздат, 1960. – 230 с.

4. Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В. Я. Тацій. – Х.: Вища школа, 1988. – 198 с.

5. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, С. Я. Лихова та ін.; за ред. П. С. Матишевського, С. С. Яценка, П. П. Андрушка. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 896 с.

6. Хавронюк М. Работорівля в Україні: чи здатне чинне законодавство ефективно протидіяти їй? / М. Хавронюк // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1999. – № 3. – С. 23–31.

7. Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Особлива: курс лекцій / М. Й. Коржанський. – К.: Атіка, 2001. – 544 с.

8. Козак В. А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. А. Козак // Національна юридична академія ім. Я. Мудрого. – Х., 2002. – 196 с.

9. Акімов О. Про окремі факти порушення прав і свобод українських жінок за кордоном / О. Акімов // Пошук шляхів вирішення проблеми запобігання торгівлі жінками в Україні та формування Комплексної програми дій: матер. Міжн. сем. – К.: Мін-во України у справ. сім'ї та мол.; Київ. Центр. політ. дослід. та конфлікт.; Міжн. правозах. жіночий центр Ла Страда-Україна, 1998. – С. 60–64.

10. Ярмыш Н. Н. Уголовная ответственность за доведение до самоубийства: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Н. Н. Ярмыш. – Х., 1992. – 227 с.

Нагачевська Ю. С. Уголовно-правовая характеристика торговли женщинами с целью сексуальной эксплуатации

Установлено, что родовым объектом рассматриваемого преступления являются общественные отношения, обеспечивающие свободу, честь и достоинство личности. Основным непосредственным объектом торговли людьми являются общественные отношения, обеспечивающие свободу человека. Дополнительный обязательный непосредственный объект преступления отсутствует. При торговле женщинами с целью сексуальной эксплуатации предметом общественных отношений, на которые посягает преступление, является свобода женщины совершать поступки согласно своего сознания и воли. Торговля людьми является преступлением с формальным составом.

Ключевые слова: *торговля женщинами с целью сексуальной эксплуатации, сексуальная эксплуатация, криминально-правовая характеристика торговли женщинами, оперативно-розыскная деятельность.*

Nagachevska Y. S. Criminal legal description of women trafficking for sexual exploitation

It is established that generic object analyzed crime are the social relations that give you the freedom, honor and dignity. The main direct trafficked social relations that provide the freedom of man. Additional mandatory direct object of the crime is missing. While trafficking in women for sexual exploitation subject of social relations, which infringes crime is freedom of women to exercise acts according to his conscience and will. Human trafficking is a crime of formal composition. In our country, human trafficking is a crime under Art. 149 of the Criminal Code, which establishes liability for up to fifteen years in prison, depending on the circumstances of the commission of the crime. However, to enhance the value to society of dealing in human beings, in our opinion, this issue should be fix in the Constitution of our country.

Key words: *women trafficking for sexual exploitation, sexual exploitation, criminal legal description of trafficking, operativer-search activity.*

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року

УДК 343.22 (477)

О. Ф. Пасска

**ЗАХОДИ
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ
ЩОДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ:
ОКРЕМІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ**

Здійснено аналіз регламентації заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб у законодавстві України, досліджено погляди нау-

ковців щодо доцільності запровадження таких заходів, їх співвідношення з можливою кримінальною відповідальністю юридичних осіб, проблеми, які спричинені доповненням Кримінального кодексу України розділом XIV-1, а також напрями вдосконалення кримінального законодавства щодо визначення підстав застосування вказаних заходів, видів злочинів, за які вони можуть вживатися, підстав звільнення юридичних осіб від застосування заходів кримінально-правового характеру тощо.

Ключові слова: кримінальне законодавство, суб'єкт злочину, юридична особа, кримінальна відповідальність, заходи кримінально-правового характеру.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток економічних відносин і у світі, і Україні зокрема, а також євроінтеграційний напрям розвитку нашої держави, засвідчує необхідність звернутися до переосмислення теоретичних положень щодо сутності юридичних осіб із метою найбільш ефективного застосування цього правового інституту в нових умовах.

Значний, подекуди негативний, вплив юридичних осіб на суспільні відносини зумовлює потребу в ефективних засобах впливу. Наявних засобів в окремих випадках виявляється недостатньо. Це, своєю чергою, підтверджує необхідність кримінально-правової регламентації діяльності юридичних осіб, зокрема за допомогою запровадження заходів кримінально-правового характеру щодо цих суб'єктів.

Відповідно, одним із завдань, яке, на нашу думку, потребує опрацювання є теоретичне осмислення положень розділу XIV-1 «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб», яким доповнено КК України згідно із Законом від 23 травня 2013 року № 314-VII [1] з урахуванням змін, внесених Законом від 15 квітня 2014 року № 1207-VII [2].

Стан дослідження. Окремі питання відповідальності юридичних осіб досліджувалися багатьма науковцями. Вивченню кримінальної відповідальності юридичних осіб присвятили свої праці багато і російських учених, зокрема: О. Ю. Антонова, П. Н. Бірюков, Б. В. Волженкін, С. І. Келіна, А. С. Нікіфоров, І. В. Сітковський, і науковців інших держав, серед яких: Р. Дебський, Я. Гаруш-Риба, Б. Янковська, Б. Мік, В. Радецкий та ін. Однак у вітчизняній науці цьому питанню приділено недостатньо уваги. Лише окремі аспекти цієї проблеми висвітлювались у працях таких дослідників, як: Р. В. Вереша, О. О. Дудоров, В. К. Гришук, І. В. Красницький, О. О. Михайлов, А. С. Нерсесян, А. С. Політова, В. М. Смітєнко, В. С. Сотніченко, А. М. Ященко та ін.

Дехто з вказаних науковці розглядали цю проблему з погляду визнання юридичної особи суб'єктом злочину, а не з огляду на застосування до них заходів кримінально-правового характеру, інші ж – із позиції доцільності запровадження таких заходів загалом. Це, своєю чергою, доводить необхідність подальших наукових досліджень положень зазначеного розділу КК України.

Метою цієї статті є аналіз положень розділу XIV-1 «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб», опрацювання позицій науковців стосовно доцільності запровадження таких заходів, а також якості окремих положень цього розділу.

Виклад основних положень. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» від 23 травня 2013 року № 314-VII та Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року № 1207-VII безперечно є актуальними, оскільки дозволяє на законодавчому рівні певним чином привести у відповідність до взятих Україною на себе міжнародно-правових зобов'язань положення чинного Кримінального та Кримінального процесуального законодавства в частині відповідальності юридичних осіб за вчинення суспільно небезпечних діянь.

Зважаючи на загалом позитивну оцінку вказаних змін та доповнень у КК України, акцентуємо на положеннях, щодо яких виникли певні зауваження та пропозиції:

1. Не зрозумілою видається позиція законодавця щодо обрання моделі кримінально-правового реагування на суспільно небезпечні посягання юридичних осіб. Цілком зрозуміло, що автори зазначених законів, з одного боку, мали на меті виконати взяті Україною міжнародно-правові зобов'язання, з іншого, – врахувати традиції вітчизняного кримінального права. Однак такі поспішні новели видаються ще більш суперечливими, ніж визнання за юридичною особою статусу суб'єкта злочину.

Як зазначає Ю. В. Шинкарьов, новелізація чинного законодавства в ракурсі встановлення заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб спричинила більше запитань, ніж відповідей [3, с. 96].

Слушною з цього приводу видається думка В. Тація, В. Борисова та В. Тютюгіна, які зазначають, що запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні можливе лише після схвалення

на доктринальному (науковому) рівні цієї концепції, вироблення механізмів її впровадження до всіх інститутів кримінального права, розроблення теоретичної моделі нового КК України, сформованого на концепції визнання суб'єктами, що підлягають кримінальній відповідальності, і фізичних, і юридичних осіб [4, с. 4].

З огляду на це, спірною є позиція законодавця щодо використання такого поняття, як «заходи кримінально-правового впливу щодо юридичних осіб». Зважаючи на історично сформовані традиції доктрини кримінального права України, доречним було б визнання за юридичною особою статусу суб'єкта злочину та приведення у відповідність до цього всіх інших інститутів та понять КК України.

Як зазначається у наукових публікаціях, незрозуміло – чи є вони (заходи кримінально-правового характеру) окремою формою реалізації ретроспективної кримінальної відповідальності, чи взагалі це абсолютно окреме правове явище [3, с. 97].

Позиції науковців, які підтримують доцільність застосування до юридичних осіб саме заходів кримінально-правового впливу, не переконливі. Так, В. А. Мозгова та Д. В. Ульянов вважають, що заслуговує на підтримку позиція законодавця, що за вчинення злочинів до юридичних осіб повинні застосовуватися не покарання, а «заходи кримінально-правового характеру». На їхню думку, в світлі введення інституту проступків, доречною є підтримка пропозиції О. О. Книженка стосовно форми кримінально-правового впливу, до якого належать: покарання (за вчинення злочинів фізичними особами); кримінальні стягнення (за вчинення проступків фізичними особами); примусові заходи медичного характеру та примусове лікування; заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб [5].

Однак виникає думка, що використання саме такого поняття є спробою законодавця завуалювати кримінальну відповідальність юридичних осіб. Від зміни поняття зміст кримінально-правового реагування держави на протиправну діяльність юридичних осіб не змінюється. Цю позицію у своїх публікаціях підтримують й інші автори [6, с. 190–191].

Крім того, зауважимо, що у КК навіть не вказано, що саме потрібно розуміти під поняттям «заходи кримінально-правового характеру». Очевидно, що необхідно дати його визначення безпосередньо у Законі.

2. Спірним видається положення п. 3 ч. 1 ст. 96-3 КК в частині визнання однієї з підстав застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у випадку вчинення її уповноваженою особою від імені юридичної особи будь-якого із злочинів, перед-

бачених у статтях 258–258-5 КК України. Проблема, з огляду на зазначене, виникає у тому, що сам факт учинення уповноваженою особою від імені особи юридичної злочинів так званого терористичного спрямування, навіть за умови, що такі дії вчинено не на користь юридичної особи, є підставою для застосування до останньої таких заходів.

Як видається, до юридичних осіб заходи кримінально-правового характеру повинні застосовуватись у випадку вчинення керівником юридичної особи, її засновником, учасником, іншою уповноваженою особою самостійно або у співучасті, у межах своїх повноважень, від імені та в інтересах юридичної особи винного суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України. Відповідно, лише у випадку вчинення дій фізичною особою уповноваженою діяти від імені й на користь юридичної особи можна говорити про можливість відповідальності юридичної особи, оскільки лише за таких умов дії фізичної особи можуть визнаватися діями юридичної особи.

Світова практика та чинні міжнародно-правові акти, що стосуються відповідальності юридичних осіб підтримують саме таку позицію.

Крім того, положення цієї статті із незрозумілих причин обмежують можливість застосування цих заходів випадками вчинення одного із злочинів, передбачених ст. 96-3 КК України. Як видається, заходи кримінально-правового характеру можуть застосовуватись за значно ширший перелік злочинів (наприклад, за злочини у сфері господарської діяльності, докілья тощо). Чим керувався законодавець під час визначення переліку суспільно небезпечних діянь, за вчинення яких юридичні особи підлягатимуть заходам кримінально-правового характеру, не зрозуміло.

Тому необхідно визначити у КК, зважаючи на зміст діяльності юридичних осіб, вичерпний перелік злочинів, за вчинення яких вони підлягатимуть заходам кримінально-правового характеру.

3. Видається за необхідне передбачити у КК України положення, яке б вказувало на те, що застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру не виключає притягнення до відповідальності винних фізичних осіб. Крім того, факт учинення фізичною особою злочину від імені та на користь юридичної особи може бути встановлений виключно обвинувальним вироком суду, який набрав законної сили. Відповідно, і провадження щодо юридичної особи повинно розпочинатися саме з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо винної (винних) фізичної особи.

4. Розглянемо випадки, коли юридична особа повинна підлягати заходам кримінально-правового характеру за злочин, який учинено у результаті ухвалення рішення її колегіальним органом управління. Зазначимо, що це питання є дискусійним щодо відповідальності самих фізичних осіб і також воно не знайшло однозначного вирішення, адже притягнути до відповідальності колектив загалом не видається можливим. Як видається, способом вирішення цієї проблеми може бути: по-перше, відповідальності повинна підлягати кожна окрема фізична особа, яка у межах своїх повноважень, брала участь в ухваленні колегіального рішення, у результаті якого було вчинено суспільно небезпечне діяння, передбачене КК України, незалежно від кількості осіб, які входять до колегіального органу, з урахуванням положень ст.ст. 26–31 КК України; по-друге, відповідальності не підлягають члени колегіального органу, які голосували проти ухвалення такого рішення, утримались або не голосували; по-третє, ступінь вини, характер дій та інші обставини, котрі мають значення для кваліфікації діяння, повинні бути встановлені щодо кожної службової особи, яка брала участь в ухваленні такого колегіального рішення; по-четверте, юридична особа підлягає заходам кримінально-правового характеру після набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо винних фізичних осіб, які брали участь в ухваленні колегіального рішення, якщо буде доведено, що це рішення було ухвалено відповідно та достатньою кількістю голосів для його правомочності.

5. Певного уточнення потребують положення статті 96-4 КК України. Зважаючи на назву закону та підстави застосування заходів кримінально-правового характеру, у змісті цієї статті потрібно вказати, що такі заходи можуть застосовуватись судом до юридичних осіб, а не до підприємств, установ чи організацій, як це зазначено в статті. Це дасть змогу привести положення КК до використання єдиної термінології. Окрім того, слухною у цій статті була б вказівка на те, що заходи кримінально-правового характеру можуть застосовуватись судом до юридичних осіб незалежно від організаційно-правової форми, оскільки аналіз законодавства зарубіжних держав свідчить про те, що види юридичних осіб у країнах, зокрема і в державах ЄС, різні. Це, своєю чергою, дасть змогу поширювати положення цієї статті на ті юридичні особи (наприклад, іноземні, що діють на території України), вид яких законодавством України не передбачено.

Крім того, зауважимо на необґрунтованості, або ж певній передчасності передбачення можливості застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб публічного права.

6. Не коректно сформульовано назву статті 96-5 КК України «Підстави для звільнення юридичної особи від застосування заходів кримінально-правового характеру», оскільки зі змісту статті очевидно, що йдеться не про підстави, а про єдину підставу звільнення у зв'язку із завершенням строків давності, в цьому випадку, застосування заходів кримінально-правового характеру.

Окрім того, видається за можливе застосовувати до юридичних осіб й інших підстав звільнення. Зокрема, такою підставою цілком могло б бути примирення винного (юридичної особи) з потерпілим. Зважаючи на це, доречним видається доповнення КК України статтею, яка б передбачала підставу звільнення юридичної особи від застосування заходів кримінально-правового характеру у разі вчинення нею вперше злочину невеликої або середньої тяжкості, примирення з потерпілою особою та відшкодування завданих збитків та/чи усунення заподіяної шкоди.

7. Не вирішено питання у КК України щодо застосування кримінально-правових заходів до юридичних осіб під час злиття, приєднання, поділу, виділення чи перетворення.

Одним із можливих варіантів вирішення цієї проблеми є передбачення у КК статті, яка б визначала, що під час злиття декількох юридичних осіб, однією з яких є юридична особа, котра вчинила злочин, чи перетворення такої юридичної особи з одного виду в інший застосуванню заходів кримінально-правового характеру підлягає новостворена юридична особа. Під час приєднання юридичної особи, яка вчинила злочин, до іншої юридичної особи заходам кримінально-правового характеру підлягає юридична особа, котра здійснила приєднання. Під час поділу юридичної особи, яка вчинила злочин, або під час виділення зі складу такої юридичної особи однієї або кількох юридичних осіб заходам кримінально-правового характеру за вчинення злочину підлягає та юридична особа, до якої перейшли права та обов'язки, майно, у зв'язку з якими був учинений злочин. У разі, якщо таку особу неможливо встановити, заходам кримінально-правового характеру підлягають усі зазначені реорганізовані юридичні особи.

8. Не вирішено питання у КК і щодо застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб у разі, якщо уповноважена фізична особа, яка діяла від імені та в інтересах юридичної особи, під час учинення злочину була не виконавцем, а іншим співучасником (організатором, підбурювачем чи пособником).

Для вирішення цього питання можливим варіантом є передбачення у Законі положення, згідно з яким залежно від характеру дій керівника юридичної особи, її засновника, учасника, іншої уповноваженої

особи юридична особа підлягає застосуванню заходів кримінально-правового характеру як виконавець, організатор, підбурювач або пособник злочину.

9. Дещо не зрозумілими видаються положення ст. 96-7 КК щодо визначення розмірів штрафу як заходу кримінально-правового характеру до юридичних осіб. Згідно з положенням вказаної статті суд у разі, якщо неправомірну вигоду не було одержано або її розмір не можливо обчислити, може застосувати до юридичної особи штраф у розмірі від 5 тис. до 75 тис. н.м.д.г. Однак, якщо проаналізувати положення ст. 53 КК України, яка передбачає розміри штрафу для фізичної особи, на практиці може виникнути ситуація, за якої розмір штрафу може для фізичної особи бути значно більшим від розміру штрафу, що може бути застосований для юридичної особи.

Як справедливо з цього приводу зазначає Р. В. Мінін, максимальний розмір штрафу, що встановлюється для організацій, повинен у декілька разів перевищувати розмір штрафу, який застосовується для фізичних осіб [7, с. 166].

Тому варто було б передбачити у КК, зокрема у ст. 96-7, більші розміри штрафу як кримінально-правового заходу для юридичної особи або ж зробити їх кратними до штрафів, передбачених для фізичних осіб (наприклад, у п'ятикратному розмірі).

Також, необхідно було б передбачити у КК положення, щодо можливості та правил заміни штрафу на інший захід кримінально-правового характеру в разі його несплати.

10. З огляду на положення ст. 96-9 КК України ліквідація юридичної особи як захід кримінально-правового характеру безальтернативно застосовується у випадку вчинення її уповноваженою особою будь-якого із злочинів, передбачених ст.ст. 109, 110, 113, 146, 147, 160, 260, 262, 258–258-5, 436, 437, 438, 442, 444, 447. Як видається, ліквідація юридичної особи у цьому випадку повинна застосовуватись судом як крайній захід лише за вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину та полягати у примусовому припиненні діяльності юридичної особи з настанням наслідків, передбачених чинним законодавством. Крім того, у цій статті варто було б зазначити, що ліквідація юридичної особи признається тільки у тих випадках, коли суд визнає, що тяжкість учиненого злочину унеможливує збереження вказаної юридичної особи.

Крім того, можна було б передбачити можливість застосування такого заходу кримінально-правового характеру лише до філії (представництва) юридичної особи.

11. Доречно передбачити у КК норму, яка б визначала обставини, котрі пом'якшують чи обтяжують заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб, а також підстави звільнення юридичної особи від відбування заходів кримінально-правового характеру (наприклад, на підставі завершення строків давності виконання обвинувального вироку).

12. Назва ст. 96-11 КК не повною мірою відповідає змісту цієї статті, оскільки у назві зазначено про застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру за сукупністю злочинів, хоча у статті йдеться, окрім того, ще й про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру за сукупністю вироків (ч. 2). Тому назва статті повинна була б бути такою: «Застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру за сукупністю злочинів та сукупністю вироків».

Висновки. Запровадження кримінально-правових заходів щодо юридичних осіб не просте, однак важливе зрушення доктрини кримінального права із стану стагнації. Звісно впродовж перших років втілення положень розділу XIV-1 КК України на практиці виникне значна кількість проблем, однак, як видається, іншого шляху немає. У статті здійснено спробу наголосити на найбільш очевидних проблемах у регламентації кримінально-правових заходів щодо юридичних осіб. Однак наукова дискусія з цього приводу триватиме ще довго. Це, своєю чергою, створює широке поле для подальших наукових досліджень у галузі кримінального права.

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб: Закон України від 23 травня 2013 року № 314-VII // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 12. – Ст. 183.

2. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 26. – Ст. 892.

3. Шинкарьов Ю. В. Правовий аналіз окремих новел законодавства про кримінальну відповідальність / Ю. В. Шинкарьов // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного ун-ту імені Г. С. Сковороди. – Серія «Право». – Вип. 21, 2014. – С. 96–100.

4. Тацій В. Стабільність як умова ефективності законодавства України про кримінальну відповідальність / В. Тацій, В. Борисов, В. Тютюгін // Голос України. – № 66 (5566). – 5 квітня 2013 р. – С. 4–5.

5. Мозгова В. А. Про перспективи запровадження в Україні інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб / В. А. Мозгова, Д. В. Ульянов //

Проблеми впровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб: матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (1–14 квітня 2013 р., Харків) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ivpz.org/nternet-konferents-ya-2013>

6. Нерсесян А. С. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичної особи: аналіз нового законопроекту / А. С. Нерсесян // Вісник Вищої ради юстиції. – 2013. – № 2 (14). – С. 181–192.

7. Минин Р. В. Институт уголовной ответственности юридических лиц в России: проблемы обусловленности и регламентации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Р. В. Минин. – Тюмень: Тюменский государственный ун-т, 2007. – 193 с.

Пасека А. Ф. Мери уголовно-правового характера для юридических лиц: отдельные проблемные вопросы

Анализируется регламентация мер уголовно-правового характера относительно юридических лиц в законодательстве Украины, исследуются взгляды ученых относительно целесообразности внедрения таких мер, их соотношения с возможной уголовной ответственностью юридических лиц, проблемы, вызванные дополнением Уголовного кодекса Украины разделом XIV-1, а также направления усовершенствования уголовного законодательства относительно определения оснований применения указанных мер, видов преступлений, за которые они могут применяться, оснований освобождения юридических лиц от применения мер уголовно-правового характера и тому подобное.

Ключевые слова: уголовное законодательство, субъект преступления, юридическое лицо, уголовная ответственность, меры уголовно-правового характера для юридических лиц.

Pasyeka A. F. Criminal law measures against legal entities: individual problematic issues

The work analyzes implementation of criminal law measures against legal entities in the Ukrainian legislation, as well as the condition of the legislation pertaining to this issue and the ways of its improvement.

In particular, it is emphasized that the contemporary development of economic relations both in the world in general and specifically in Ukraine, as well as the euro-integration vector of development of our country attest to the necessity to reconsider the theoretical provisions concerning the essence of legal entities aiming at the most effective implementation of this legal institution under the new conditions. The vital (and at times negative) impact that legal entities have on social relations, calls for effective means of influence, including criminal law ones.

Attention is drawn to the fact that adding Chapter XIV-1 to the Criminal Code of Ukraine is mostly viewed positively. However, given the novelty of the changes, it is important to describe the most essential individual drawbacks of the effective criminal legislation pertaining to the regulation of criminal law meas-

ures against legal entities, among which the following may be singled out: imprecision in determination of reasons for implementation of such measures; lack of legislative definition of the notion of criminal law measures; unreasonably low level of fine as a criminal law measure; imprecision in definitions of individual terms and notions, etc.

On the basis of the analysis, a number of changes and amendments to the criminal legislation were suggested. Besides, a conclusion was drawn that further scholarly research into the issue has good potential.

Specific offers as to possible solution to issues connected with introduction of criminal responsibility of legal entities to domestic criminal legislation have been formulated.

Key words: criminal legislation, crime subject, legal entity, criminal responsibility, criminal law measures.

Стаття надійшла 14 жовтня 2014 року

УДК 343.123

О. Л. Хлистул

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДРОЗДІЛІВ КАРНОГО РОЗШУКУ В ПОПЕРЕДЖЕННІ КВАРТИРНИХ КРАДІЖОК: ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИЙ АСПЕКТ

Розглянуто діяльність підрозділів карного розшуку в попередженні вчинення квартирних крадіжок із використанням сил, засобів і заходів оперативно-розшукової діяльності.

Запобігання злочинам є одним із пріоритетних напрямів у діяльності кримінальної міліції та її складового підрозділу – карного розшуку. Зокрема, у п. 1 ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» зазначено, що підрозділи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, зобов'язані у межах своїх повноважень відповідно до законів, що становлять правову основу оперативно-розшукової діяльності, вживати необхідних оперативно-розшукових заходів щодо попередження, своєчасного виявлення і припинення злочинів та викриття причин і умов, які сприяють їх учиненню, здійснювати профілактику правопорушень. Це – об'єктивна закономірність. Суспільство вимагає надійного захисту своїх прав та інтересів.

Ключові слова: карний розшук, оперативний підрозділ, оперативно-розшукові заходи, квартира крадіжка, попередження злочинів.

Постановка проблеми. Запобігання злочинам як один із пріоритетних напрямів у діяльності кримінальної міліції та її складового

підрозділу карного розшуку, зокрема в п. 1 ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» зазначено, що підрозділи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, зобов'язані у межах своїх повноважень відповідно до законів, що становлять правову основу оперативно-розшукової діяльності, вживати необхідних оперативно-розшукових заходів щодо попередження, своєчасного виявлення і припинення злочинів та викриття причин і умов, які їх сприяють учиненню, здійснювати профілактику правопорушень. Це – об'єктивна закономірність. Суспільство вимагає надійного захисту своїх прав та інтересів.

Стан дослідження. Теоретичний огляд стану вивчення проблеми боротьби з квартирними крадіжками зроблено в низці наукових робіт таких учених, як В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, В. М. Бикова, А. Н. Васильєва, М. В. Салтєвського, О. П. Снігерьова, В. Ю. Шепітька, Л. Г. Відонова, Г. Г. Зуйкова, А. Н. Колісниченка, В. П. Колмакова, В. П. Коновалової, А. Курнашова, Є. І. Макаренка, Г. А. Матусовського, І. В. Поетики та ін.

Метою статті є спроба визначити сучасні основні шляхи застосування оперативно-розшукових заходів під час попередження квартирних крадіжок, а також окреслити основні проблеми, які водночас можуть виникнути.

Виклад основних положень. Нині в Україні правовою основою запобігання злочинам, зокрема організованим злочинним групам, є система чинного законодавства: Конституція України, Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», КК та КПК та інші закони України.

Підвищення ефективності оперативно-розшукової діяльності щодо своєчасного виявлення, розпаду і ліквідації злочинних угруповань, що вчиняють квартирні крадіжки, залежить від забезпечення строгого дотримання конспірації, чіткої координації дій та тісної взаємодії карного розшуку з іншими службами органів внутрішніх справ.

Ці обставини вимагають перегляду системи профілактики квартирних крадіжок і ефективності використання в її організації оперативно-розшукових заходів, що сформувалися на практиці, стосовно специфіки регіону, аналізу теоретичних досліджень цих питань і розробки необхідних рекомендацій.

Профілактика квартирних крадіжок охоплює такі періоди: рання профілактика, тобто на стадії формування групи; профілактика під час розкриття і розслідування досконалих квартирних крадіжок; профілактика групових злочинів в умовах виконання покарання; профілактика

повторних злочинів, здійснюваних членами групи після відбуття покарання.

Попередження і припинення вказаних злочинів передбачає дію на її членів за допомогою негласних сил, засобів і методів із моменту здійснення підготовчих дій і до завершення злочину. Основна мета цієї дії – розкриття злочину, тобто виявлення всіх обставин цього скоєння, учасників і їх конкретної ролі в злочинній діяльності, причин та умов, які сприяють формуванню групи і здійсненню нею злочинів [1, с. 3].

З уваги на дослідження, предзлочинна поведінка членів виявлених злочинних груп, що вчиняють квартирні крадіжки, достатньо тривала і характеризується здійсненням різних правопорушень.

Сукупність цих, здавалося би, малозначних правопорушень виконує значущу соціальну роль, впливає на стан громадського порядку і суспільної безпеки. Вони слугують своєрідною «репетицією» перед учиненням злочину. Так створюється негативно «заохочувальне» середовище, «трансформатор» негативних поглядів, антисоціальних настроїв, що призводить до вчинення злочину. Злочинна поведінка здебільшого має свою «передісторію», вона формується на базі постійного розвитку виниклих раніше суперечностей і конфліктів у різних ланках психологічного процесу.

Попередження злочинів є комплексною діяльністю. Крім терміна «попередження злочинів», уживають терміни «профілактика», «запобігання», «припинення» злочинів. Якщо проаналізувати літературу стосовно цього питання, то з'ясується, що вказані терміни вживаються не тільки в кримінологічному аспекті, але і в інших сферах діяльності, наприклад, у медичній практиці, а саме як заходи, спрямовані на забезпечення високого рівня здоров'я і недопущення захворювань. Запобігання злочинам – складний процес, а його зміст відрізняється від інших видів діяльності. Визначають низку його складових, а саме: профілактика, запобігання та припинення злочинів. Кожний із цих елементів порівняно самостійний, але всі вони взаємопов'язані, мають одну і ту ж мету – не допустити вчинення злочину.

Як правильно зазначає А. П. Закалюк, цей термін зазвичай вживають щодо певної загрози, яка існує. Запобігання означає діяльність, що перешкоджає вчиненню злочинів. Мета запобіжної діяльності – перешкодити вчиненню злочинів, скоротити їхню діяльність і тим самим зменшити розміри злочинності [2, с. 318].

Словники української мови слово «запобігти» визначають як синонім «відвертати», як усунення певної біди, небезпеки [3, с. 210].

Отже, термін «відвернення» доцільно застосовувати щодо випадків усунення загрози вчинення конкретного злочину («відвернення злочину»). Тому словосполучення «відвернення злочинності» слід уважати таким, що не має реального змісту, оскільки термін «злочинність» збірний і не відображає конкретну загрозу. Історично склалося так, що під відверненням злочинів розуміють діяльність, спрямовану на унеможливлення вчинення злочинів, що перебувають на стадії задуму або готування (ст. 14 КК України). Якщо злочин зупинено на стадії замаху (ст. 15 КК України) або під час його скоєння (для продовжуваних злочинів), то такі дії прийнято називати припиненням злочину (рос. «прекращение», «присечение»). Термін «припинення» означає змушування кого-небудь припинити робити щось, зупинення силою, різким утручанням і цілком відповідає праксеологічному змісту примусового зупинення злочинних дій.

Основним змістом попередження є випередження в часі подій, які мають чи можуть відбутися, з метою впливу на них. Отже, термін «попередження злочинності (злочинів)» за змістом охоплює інші: профілактику, припинення та відвернення, і є для них узагальнювальним. Проте термін «попередження злочинності» не є безперечним для позначення превентивної діяльності. Цей термін не пов'язаний із функцією охорони, оберігання, яка є необхідною, визначальною ознакою превенції злочинності як негативного соціального феномена. Порівняно з терміном «попередження», термін «запобігання» (рос. «предохранение») має суттєву особливість. Змістом терміна «запобігання» є також випередження в часі якихось подій із метою впливу на них.

Термін «профілактика» (від грецьк. *prophylaktikos* – запобіжний) традиційно розуміють як діяльність, спрямовану на унеможливлення вчинення злочинів, щодо здійснення яких ще не сформований злочинний намір [4, с. 845].

Ю. Ю. Орлов зазначає, що профілактика, на відміну від припинення та відвернення злочинів, спрямована на запобігання не конкретного злочину, який має бути вчинений, а ймовірних злочинів, котрі можуть бути вчинені. Отже, відмінними ознаками профілактики є: 1) імовірнісний характер злочинів, щодо яких здійснюється запобігання; 2) множинність (невизначена кількість) злочинів, щодо яких здійснюють запобігання; 3) можливість запобігти не тільки умисним злочинам, а й злочинам із необережності, наявність системи профілактичних заходів. Множинність злочинів дозволяють застосовувати термін

«профілактика злочинності». Водночас вираз «профілактика злочинів», застосовний лише для випадків запобігання певному виду (групі) злочинів, наприклад, насильницьким злочинам, кишеньковим крадіжкам, заняттю проституцією, порушенням правил безпеки руху тощо. Словосполучення «профілактика злочину» у смислі запобігання конкретному злочинному діянню позбавлений реального змісту.

Під час відвернення та припинення злочинів об'єкти запобіжного впливу, зазвичай, цілком конкретні. Це, відповідно, намір учинити злочин певними особами, дії з готування до його вчинення або ж безпосередньо конкретні злочинні дії. У ході профілактики об'єкти запобіжного впливу пов'язані з невизначеним колом злочинів та часто (у випадку загальної профілактики) – з невизначеним колом осіб [5, с. 1046].

А. І. Алексєєв і Г. К. Синилов є засновниками теорії про те, що оперативно-розшукова профілактика є самостійною організаційно-тактичною формою ОРД, визначивши її як «...оперативно-профілактичне спостереження» [6, с. 166]. Їхню позицію поділяють ще деякі вчені, серед яких С. С. Овчинський. Він визначає оперативно-розшукову профілактику як комплекс заходів, що здійснюються поза межами оперативної розробки, але з використанням засобів і методів ОРД для досягнення цілей профілактики [7, с. 7].

До специфічних цілей оперативно-розшукової профілактики С. С. Овчинський відносить:

- стійку обізнаність про криміногенну частину населення (місцевого та такого, яке тимчасово перебуває на території, а також на об'єктах оперативного обслуговування);
- раціональну розстановку негласного апарату;
- своєчасне отримання інформації про тенденції поведінки кримінально активних осіб;
- достатньо повне уявлення про систему антигромадських і злочинних зв'язків у їх середовищі;
- виявлення мікросередовищ і сфери спілкування, які стимулюють антигромадську та злочинну поведінку (зон активної дії причин злочинності);
- виявлення в цьому середовищі злочинців, які переховуються від правосуддя;
- вивчення соціального образу і морально-психологічних якостей осіб, поведінка яких характеризується антигромадською спрямованістю і може призвести до вчинення злочинів [7, с. 6–7].

Українські вчені розвинули теорію оперативно-розшукового запобігання злочинам. Це, зокрема, О. М. Бандурка, В. В. Голубець, Е. О. Дідоренко, І. П. Козаченко, Я. Ю. Кондратьєв, Д. Й. Никифорчук, С. І. Третиних та ін.

У численних працях із кримінального права та кримінології розглядалися загальні питання теорії запобігання злочинності та окремим її видам. Насамперед це стосується дослідження Л. М. Давиденка, О. М. Джужи, А. Е. Жалинського, А. П. Закалюка, В. М. Куца, О. М. Литвака, М. І. Мельника, П. П. Михайленка, М. І. Панова, В. І. Шакуна та ін.

Український учений Е. О. Дідоренко визначає оперативно-розшукову профілактику як «...комплекс заходів, здійснюваних поза рамками і методами ОРД, спрямованої на попередження злочинів з боку кримінально активних осіб і здійснення на них необхідного виховного впливу» [8, с. 13].

За часів незалежності України І. П. Козаченко в дисертації розглядав її як систему оперативного контролю і профілактичного впливу стосовно осіб, які мають намір вчинити чи готують злочини, а також впливу на криміногенну обстановку (ситуацію) та інші антигромадські явища з метою попередження злочинних намірів із використанням, як правило, оперативно-розшукових сил, засобів і методів [9, с. 24].

Аналогічну думку з цього приводу висловлює В. В. Голубець із посиланням на І. П. Козаченка, який зазначив, що змістовна сторона оперативно-розшукової профілактики полягає у проведенні негласного спостереження і контролю за поведінкою осіб, які ведуть антигромадський спосіб життя, і здійснення на них позитивного впливу, усунення можливості вчинення злочинів [10, с. 248].

Практика свідчить, що ефективність організації боротьби з квартирними крадіжками багато в чому залежить від якісного застосування сил і засобів ОРД, без яких складно, а інколи й неможливо, своєчасно попереджувати, виявляти і припиняти ці злочини. Відомо, що 70% осіб, які вчиняють квартирні крадіжки, виявляються з використанням негласних джерел.

Удосконалення організації оперативно-розшукової діяльності забезпечення попередження квартирних крадіжок припускає оптимальне розміщення сил і засобів за об'єктами оперативної уваги. Це питання пов'язане з добором осіб для конфіденційного співробітництва на підставі об'єктивної оцінки їхніх розвідможливостей щодо одержання необхідної інформації.

Одним із чинників формування моделі оперативно-розшукового забезпечення попередження квартирних крадіжок є її відповідність кримінологічній обстановці. Означене зумовлює чітку організацію й успішне проведення оперативно-профілактичних заходів загального та спеціального характеру. Вона повинна бути спрямована на нейтралізацію причин та умов, що сприяють учиненню квартирних крадіжок; здійснення оперативно-розшукового впливу на осіб, які мають намір скоїти такі злочини, а також на їх криміногенне оточення. З огляду на ці особливості, необхідно створити умови ефективного використання можливостей ОРД для спостереження за місцями, де збираються особи, які становлять оперативний інтерес чи збувають викрадене майно.

Усунення зазначеного недоліку багато в чому залежить від діяльності оперуповноважених карного розшуку щодо вміння організувати ОРД і ефективного керівництва ними під час організації та здійснення оперативно-розшукових заходів. Водночас практика показує, що, прагнучи досягти контрольних кількісних показників, оперативні працівники іноді обмежено використовують сили оперативно-розшукової діяльності особливо осіб з обмеженими розвідувальними можливостями, непридатних для конфіденційного співробітництва. Під час здійснення заходів щодо попередження квартирних крадіжок не завжди ставляться завдання, які відповідають їхнім можливостям, або даються завдання, що у цьому конкретному випадку не можуть бути ними виконані.

Сучасні вимоги щодо посилення боротьби з організованими формами злочинності полягають у поліпшенні діяльності правоохоронних органів і, зокрема, їх оперативних служб. З огляду на складність оперативної обстановки, пріоритетними мають бути ОРЗ запобіжного характеру, здійснення загальної та індивідуальної профілактики злочинів, учинюваних організованими злочинними формуваннями квартирних крадіжок.

Аналіз стану оперативної обстановки – важливіший елемент організації оперативно-розшукової профілактики квартирних крадіжок.

У підрозділах карного розшуку насамперед необхідно сконцентрувати всю інформацію, що надходить із різних оперативно-розшукових джерел, для подальшого її використання. Крім того, вивченню підлягають матеріали справ оперативного обліку, кримінальних проваджень, результатів проведення оперативно-розшукових заходів тощо. На основі аналізу вихідної інформації плануються заходи щодо

виявлення конкретних обставин, уточнення та перевірки отриманих даних, а також усунення виявлених причин і умов, що сприяють учиненню групових злочинів.

Планування є одним із заходів організаційно-управлінського забезпечення оперативно-розшукової профілактики. Воно полягає в найбільш раціональній організації процесу здійснення гласних і негласних заходів, що забезпечують вирішення оперативно-профілактичних завдань. Оперативно-розшукове планування – це конструктивна діяльність керівництва ОВС чи оперативного підрозділу (окремо взятого працівника), яка полягає у визначенні конкретних завдань, що випливають із аналізу оперобстановки, висуненні обґрунтованих передбачень (версій) щодо обставин, пов'язаних зі злочинними подіями, можливих варіантів їх розвитку та виборі на цій основі найбільш доцільних оперативно-тактичних заходів.

Планування необхідно розглядати як складову організації ОРД підрозділів карного розшуку. Водночас спільними цілями є визначення основних напрямів і конкретних завдань щодо запобігання злочинам на той чи інший період: оцінка результатів раніше запланованих і проведених заходів; попереднє визначення конкретних організаційно-профілактичних, ОРЗ, які пропонуються в планах роботи; узгодження заходів, що плануються іншими правоохоронними органами; обговорення з останніми питань, щодо яких необхідні спільні чи погоджені дії; визначення форм і способів взаємного інформування про перебіг виконання запланованих заходів; внесення коректив у плани роботи у зв'язку з новими завданнями та змінами оперативно-профілактичної ситуації, чинного законодавства тощо.

Планування заходів щодо запобігання злочинам – це своєрідна модель надзвичайно мінливої обстановки ситуації, коли здійснюються ті чи інші заходи, і водночас виникає гостра потреба спланувати такі заходи, вибрати оперативно-профілактичні прийоми (або їх комбінацію), що якнайкраще забезпечують виконання поставлених завдань у стислі терміни силами і засобами, які є в розпорядженні оперативного підрозділу, за найменших затрат і безумовного дотримання законності.

А. Г. Лекарь і Д. В. Гребельський вважають, що планування – це методика збирання і вивчення необхідної інформації, підготовка та прийняття на її основі оперативно-розшукового плану роботи оперативного підрозділу, і за змістом є різновидом управлінського рішення [11, с. 219].

Р. С. Белкін під технікою планування протидії злочинів розуміє, зазвичай, зовнішній (матеріальний) вираз уявного плану дій співробітника, тобто матеріалізацію його тактичного задуму, що визначає характер і черговість проведення слідчих дій і організаційно-технічних заходів, взаємодію з фахівцями, оперативними співробітниками галузевих служб, представниками громадськості [12, с. 714].

Планування конкретних оперативно-розшукових заходів – це насамперед розумова діяльність, яка охоплює визначення і фіксування в письмовій формі конкретних напрямів і порядку застосування сил, засобів і методів ОРД.

На нашу думку, науково обґрунтоване планування боротьби з квартирними крадіжками допомагає успішно виконувати такі організаційні завдання:

- визначати найперспективніші шляхи боротьби з указаними злочинами на відповідний період;
- забезпечувати цілеспрямованість і наступальність у попередженні й розкритті (документуванні) квартирних крадіжок;
- маневрувати з метою найефективнішого застосування оперативно-розшукових методів і засобів;
- організовувати взаємодію і комплексне використання можливостей усіх служб органів внутрішніх справ, а також відповідних державних і громадських організацій;
- підвищувати оперативну готовність своїх підрозділів, швидко і результативно реагувати на ускладнення оперативної ситуації і виникнення надзвичайних подій;
- виключати дублювання в діяльності окремих підрозділів і працівників оперативних служб, не допускати розпорошення сил і засобів ОРД;
- організовувати чіткий контроль за своєчасним і належним виконанням запланованих заходів.

Обов'язковими попередніми умовами оперативно-розшукової профілактики є виявлення та постановка криміногенних осіб на один із видів оперобліку (оперативно-розшукова справа, облікова справа, інформаційна системи і картотеки оперативно-розшукового та профілактичного призначення тощо). Тим самим забезпечується обґрунтованість початку оперативно-профілактичної роботи, цілеспрямованість і плано-мірність її здійснення, певні узгодження в застосуванні відповідних заходів профілактики, комбіноване використання гласних і негласних

джерел інформації, а також здійснення дієвого контролю та надання практичної допомоги в реалізації оперативно-розшукових планів.

Висновки. Оперативно-розшукова профілактика квартирних крадіжок як організаційно-тактична форма ОРД – це система цілеспрямованих оперативно-розшукових профілактичних та інших, передбачених чинним законодавством заходів, що провадяться стосовно осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, для здійснення оперативного контролю за ними, профілактичного впливу, запобігання злочинам, що готуються.

Підрозділи карного розшуку з метою запобігання вчиненню квартирних крадіжок повинні створити відповідну систему організаційно-тактичних форм запобігання, а саме: а) виявлення причин учинення таких злочинів та умов, що її сприяють, здійснення заходів для їх усунення або нейтралізації; б) виявлення осіб, від яких можна очікувати вчинення квартирних крадіжок, застосування заходів із метою недопущення ними правопорушень; в) запобігання підготовлюваним квартирним крадіжкам і припинення їх на стадії готування чи замаху.

1. Прохоров П. А. Оперативно-розыскные меры в предупреждении формирования преступных групп: учеб. пособие / П. А. Прохоров. – Омск: НИИРИО, 1986. – 76 с.

2. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А. П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки – 424 с.

3. Глумачний словник української мови / укл. Т. В. Ковальова, Л. П. Коврига. – Х.: Синтекс, 2002. – 672 с.

4. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / В. В. Коваленко, Ю. І. Римаренко, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К.: Атіка, 2010. – Т. 7. Адміністративно-правове забезпечення поліцейської діяльності. – 1120 с.

5. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред.: В. В. Коваленко, Є. М. Моїсєєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – Т. 6. Оперативно-розшукова діяльність поліції (міліції). – К.: Атіка, 2009. – 1128 с.

6. Алексеев А. И. Актуальные проблемы теории оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел / А. И. Алексеев, Г. К. Синилов. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1978. – 224 с.

7. Овчинский С. С. Оперативно-розыскная профилактика: лекция / С. С. Овчинский // МВД СССР. – Караганда: Карагандинская высш. шк. МВД СССР, 1982. – 24 с.

8. Дидоренко Э. А. Оперативно-профилактическое наблюдение / Э. А. Дидоренко, С. С. Овчинский. – К.: МВД УССР, 1982. – 96 с.

9. Козаченко И. П. Правовые и организационно-тактические основы оперативно-розыскной профилактики преступлений: дис. ... д-ра юрид. наук / И. П. Козаченко. – М.: ВНИИ МВД РФ, 1992. – 340 с.

10. Голубец В. В. Проблемы оперативно-розыскных профилактических преступлений в современных условиях Украины / В. В. Голубец, С. И. Третьних // Проблемы юридической науки и правоохранной практики. – К.: КВШ МВД Украины, 1994. – С. 245–250.

11. Оперативно-розыскная деятельность органов внутренних дел. Общая часть / под ред. А. Г. Лекаря и Д. В. Гребельского. – М.: МВД СССР, 1972. – 304 с.

12. Белкин Р. С. Криминалистическое учение о фиксации доказательственной информации / Р. С. Белкин // Курс криминалистики: учебное пособие для вузов. – 3-е изд., доп. – М.: Юнити-Дана, 2001. – 837 с.

Хлыстун О. Л. Деятельность подразделений уголовного розыска в предупреждении квартирных краж: оперативно-розыскной аспект

В статье рассматривается деятельность подразделений уголовного розыска в предупреждении совершения квартирных краж с использованием сил, средств и мероприятий оперативно-розыскной деятельности.

Предотвращение преступлений как одно из приоритетных направлений в деятельности криминальной милиции и ее составного подразделения – уголовного розыска. В частности, в п. 1 ст. 7 Закона Украины «Об оперативно-розыскной деятельности» отмечено, что подразделения, которые осуществляют оперативно-розыскную деятельность, обязаны в пределах своих полномочий в соответствии с законами, которые представляют правовую основу оперативно-розыскной деятельности, принимать необходимые оперативно-розыскные меры относительно предупреждения, своевременного выявления и пресечения преступлений, установления причин и условий, способствующих совершению преступлений, осуществлять профилактику правонарушений. Это – объективная закономерность. Общество требует надежной защиты своих прав и интересов.

Ключевые слова: *уголовный розыск, оперативное подразделение, оперативно-розыскные мероприятия, квартирная кража, предупреждение преступлений.*

Hlystun O. L. Activity of criminal search subdivisions in prevention of residential burglaries: operative search aspect

In the article activity of subdivisions of criminal search is examined in warning of feaseance of residential burglaries with the use of forces, facilities and measures of operative search activity.

The legal democratic state foremost foresees supremacy of law and inevitability of punishment for a perfect against right act. Improvement of counteraction to the criminal trespasses that is related to penetration in an accommodation, belongs to priority directions of activity activity organs of internal affairs on the whole and

subdivisions of criminal search, in particular. A timely exposure, stopping and opening of crimes, not only provides the guard of rights, freedoms and legal interests of citizens but also certain educator influence both on winy persons and on their surroundings, warning realization of new crimes.

Prevention of crimes as one of priority directions in activity of criminal militia and her component subdivision of criminal search, in particular, in a n.1 item 7 «On operative search activity» it is marked Law of Ukraine, that subdivisions that carry out operative search activity are under an obligation within the limits of the plenary powers in accordance with laws that present legal framework of operative search activity, to accept necessary operative search measures in relation to warning, timely exposure and stopping of crimes and exposure of reasons and terms that assist committing crime, to carry out the prophylaxis of offences. It is objective conformity to law. Society requires reliable defence of the rights and interests.

The analysis of statistical data of the last years testifies that among persons that accomplish residential burglaries, there is a tendency to professionalism, groups of thieves became more proof and secret, intensity of feasance increased by them thefts, the system of realization of stolen is adjusted. Crimes prepare more perfect, the special facilities are used. The sizes of the material harm inflicted to the citizens as a result of feasance of this type of crimes grew.

Key words: criminal search, operative subdivision, operative search measures, residential burglary, warning of crimes.

Стаття надійшла 18 вересня 2014 року

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

О. М. Балинська

ІМ'Я, СОЦІАЛЬНА РОЛЬ, ПРОФЕСІЯ І ПОВЕДІНКА ЯК СЕМІОТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЮДИНИ, ГАРАНТОВАНІ СУСПІЛЬСТВОМ І ПРАВОМ

Запропоновано розглянути людину як суспільний знак. Попри загально-визнану її триєдину природу (тіло, дух, душа), виокремлюють ще декілька аспектів, що є також значущими для характеристики людини як соціального символу, – ім'я, соціальна роль, професія та поведінка. Усі названі аспекти так чи інакше враховані у нормах, що регламентують і регулюють людську поведінку в соціокультурному просторі, зокрема й у праві. Людина як збірна семіотична одиниця з усіма її складовими (тіло, дух, душа, ім'я, соціальна роль і т. д.) захищена правом, а всі створені людиною знаки можливі та зрозумілі тільки завдяки її здатності абстрактно мислити і вмінню аналізувати себе саму та своє оточення.

Ключові слова: людина, ім'я, соціальна роль, професія, поведінка, знак, семіотична характеристика.

Постановка проблеми. Розглядаючи людину як знак, попри загально-визнану її триєдину природу (тіло, дух, душа), для сфери правовідносин доцільно виокремлювати ще декілька аспектів, які також є значущими для характеристики людини як соціального символу, – ім'я, соціальна роль, професія, поведінка.

Стан дослідження. Підставою виникнення у людини таких характеристик, що дають змогу формулювати знаки, є її здатність абстрактно мислити й послуговуватися мовою. Про визначальність знаків у пізнанні людини говорили ще з античних часів: наприклад, Сократ, для якого людина була цілим універсумом і який першим акцентував на людині як предметі визнання й дослідження, доводив, що тільки в безпосередньому спілкуванні з людиною можна наблизитися до її витлумачення. Не розглядаючи ті підходи до вивчення людини, які не акцентують на її знаковотворчих спроможностях, згадаємо тут ще позиції, наприклад, Р. Декарта (який вважав, що людину завдяки душі відрізняють дві суттєві ознаки – здатність осмислено користуватися мовою та універсальний характер діяльності), Б. Спінози (який вбачав сутність людини у двох модусах єдиної субстанції – модусі мислення у

формі духу і душі та модусі протяжності у формі тіла), М. Шелера (який намагався осмислити основні напрями та закони біологічного, психічного, історико-духовного і соціального розвитку людини, що залишаються невіршеними досі). Однак найбільше уваги вивченню людини та її знакових характеристик приділяли науковці ХХ і ХХІ століть.

Виклад основних положень. Філософія імені (не слід плутати зі своєрідною модифікацією середньовічного філософського реалізму на російському ґрунті на початку ХХ ст. – ім'яслав'єм, суть якого полягала в особливому шануванні Імені Божого) вбачає вивчення імені речі не як умовного знаку, а як прямого вияву її онтологічної природи (започатковано від учення св. Григорія Палами про енергію імені як особливої енергії, що відкриває «р'іч у собі» і дає доступ до її пізнання) [1]. Дещо подібною до цього є філософія мови у дослідженнях Львівсько-Варшавської філософської школи, зокрема номіналізм С. Лесневського [2]. Найбільш повно (на основі феноменології Гусерля та вчення про символічні форми Касірера) філософію імені розвинув О. Ф. Лосєв, який вважав, що «ім'я є життя ... тільки в імені обґрунтована вся найглибша природа соціальності у всіх безконечних формах її прояву... Якщо слово не дійсне й ім'я не реальне, немає чинника самої дійсності, зрештою, немає самої соціальної (в найширшому змісті цього поняття) дійсності...» [3, с. 238–239]. Не розглядатимемо філософію імені як концепцію називання взагалі, але зауважимо тільки, власне, про ім'я людини: воно дається при народженні і стає одним із соціальних ідентифікаторів людини, засобом її індивідуалізації в суспільстві та належить до особистих немайнових благ фізичної особи [4, ст. 28]. Тому не зовсім виправданим, із позицій філософії людини, є дозвіл сучасного права змінювати ім'я [4, ст. 295], що руйнує першопочатково закладену цілісність людини як соціального суб'єкта.

Про ім'я як частину семіотики іміджу людини і соціальний знак, що має статус самоцінності особи та є її неречовим багатством, говорить С. Махліна, яка одна з небагатьох здійснила аналіз питань, пов'язаних з іменем, у контексті семіотики. Вона, наприклад, вважає, що «ім'я має статусну диференціацію й одночасно етнічну та часову сигніфікацію» і водночас виконує у суспільстві функції ідентифікації, диференціації, регулювання, узагальнення, пізнавальну, виховну та акумулювання, «стаючи соціокодом у скарбниці колективної пам'яті й засобом трансляції культури» [5, с. 140]. Крім того, дослідниця виокремлює різні теорії імені – емоційну, звукову, соціальну, асоціативну, інтуїтивну [5, с. 141]. Тобто, за підходом С. Махліної, в імені відображається

сукупність історичних, культурних, цивілізаційних знаків, кодів, символів, що відображають семіотичність людини.

На відміну від імені соціальну роль людина може (а іноді це їй навіть необхідно) міняти. Соціальну роль здебільшого розуміють як: 1) модель поведінки, очікуваної від того, хто має певний соціальний статус, тобто вона обмежується сукупністю прав і обов'язків, відповідних цьому статусу; 2) сукупність нормативно зумовлених соціальних характеристик, очікувань і зобов'язань у поєднанні з конкретною соціальною позицією [6]. Сучасне суспільство вимагає від індивіда постійної зміни моделі поведінки для виконання конкретних ролей, значно поширилися також так звані рольові конфлікти, що виникають у ситуаціях, коли від індивіда вимагається одночасне виконання декількох ролей із суперечливими вимогами. Види соціальних ролей визначаються різноманітністю соціальних груп, видів діяльності й відносин, в які задіяна людина. Залежно від суспільних відносин виокремлюють соціальні та міжособистісні соціальні ролі. Соціальні ролі пов'язані зі соціальним статусом, професією або видом діяльності (учитель, учень, студент, продавець, міліціонер). Це стандартизовані безособові ролі, що формуються на основі прав і обов'язків, незалежно від того, хто їх виконує. Чоловік і жінка – це також соціальні ролі, вони біологічно зумовлені та передбачають специфічні способи поведінки; причому, коли правові норми сучасних цивілізованих держав цей аспект нівелюють, закріплюючи рівноправ'я, то звичаї і традиції іноді чітко розмежовують їх, зберігаючи символізм чоловічого й жіночого «соціального призначення». Міжособистісні ролі пов'язані з міжособистісними відносинами, які регулюються на емоційному рівні (лідер, скривджений, знехтуваний, кумир, улюбленець і т. д.). Соціальна роль може бути природжена (до них належать соціально-демографічні ролі: чоловік, дружина, дочка, син, внук тощо), але й можна її набути чи змінити. Для кожної людини якась окрема соціальна роль є домінуючою, що стає своєрідним соціальним амплуа як найбільш типовий індивідуальний образ, звичний для оточуючих і з яким асоціюється ця людина. Іноді зміна звичного образу складно дається і для самої людини, і для сприйняття оточуючих її людей, але такі зміни необхідні у разі асоціального типу поведінки й їх охочіше сприймає оточення. По-іншому соціальну роль можна назвати стереотипом поведінки, що також вирізняється певною знаковістю й символізмом.

Різновидом попередньої семіотичної характеристики (соціальної ролі) сучасної людини можна вважати професію як певний чітко

окреслений у межах суспільного поділу праці комплекс дій, які людина має виконувати і які потребують наявності в неї відповідних знань, умінь, практичних навиків тощо. Ми виокремили професію в семіотичну характеристику людини на підставі того, що їй (професії) притаманна типовість, стандартність, шаблонність. Ця характеристика людини, мабуть, найчіткіше прописана у праві (особливо позитивному), адже кожна окрема професія має свої законодавчо закріплені кваліфікаційні вимоги, які, власне, і стають основою для символізації професій (називаючи, наприклад, професію вчителя, ми уявляємо конкретні атрибути – строгий костюм, указку і пакет підручників у руках, можлива й деталізація – окуляри, серйозний погляд, повчальна інтонація у голосі і т. д.; із пекарем у нас асоціюється в уяві людина у білому одязі, запорошеному борошном, біля величезного казана з тістом або стежіків із рум'яними булочками тощо).

Загалом професію і соціальну роль можна було б об'єднати в одну узагальнену характеристику – поведінку, але з урахуванням соціальних обставин, зумовлених установленими вимогами. Хоча поведінка сама собою також може бути знаковою характеристикою людини, якщо розглядати її в контексті так званої ритуальності. Ритуал – це традиційний порядок проведення якоїсь церемонії, вироблений звичаєм або запроваджений порядок виконання певних дій [7, с. 1032]; у контексті побутових або релігійних традицій такі дії можуть називатися обрядом [7, с. 650]. Сфера правовідносин також має свої традиції, а отже, і обрядовість, і ритуальність. Загальновідомими прикладами є прийняття присяги, вручення нагород і навіть військово привітання (і індивідуальне із прикладанням правої руки до головного убору, і колективне із хоромим «Здоров'я бажаєм, товаришу генерале!»). Поведінка як семіотична характеристика людини полягає у дотриманні усталених соціально-культурних сценаріїв, сформованих практикою і підкріплених частим застосуванням. Новий рівень розвитку культури формує новий тип поведінки (те, що схвалювалося, скажімо, у середньовіччі – наприклад, щоденне носіння зброї, не прийнятне в наш час, а сучасний одяг ділової жінки видався б у той час, як мінімум, зухвальством).

Загалом семіотика людини орієнтується на пізнавальний вимір загальнолюдського досвіду, адже вона закорінена в історичному процесі дії знаків (семіозисі) і передбачає обов'язкову наявність хоча би двох динамічних чинників (знаку й означуваного, знаку та його автора, знаку і значення (інтерпретанти), знаку й інтерпретатора, знаку й контексту та ін.). І згідно з цим, узагальнюючи відомі філософські підходи

до вивчення людини як *homo semioticus*, можна назвати низку знакових типів, характерних для кожної окремої епохи та історичного періоду розвитку соціуму.

Найвеличніший образ людини – це створення її на образ і подобу Бога (християнське трактування), що передбачає характерну внутрішню роздвоєність унаслідок гріхопадіння перших людей і узгоджується з ученням про поєднання божественної та людської природи в особі Ісуса Христа, через що наголошується на можливості кожної людини долучитися до Божої благодаті (у християнській традиції «надлюдина» – *superhumanus*, теорію якої розвинув німецький філософ Ф. Ніцше [8]). А найнікчемніший образ людини походить із провідної барокової ідеї невидимої піщинки Всесвіту, що, однак, як невеликий уламок голограми, може відобразити сутність гігантського Всесвіту [9, с. 510–511].

Усі семіотичні типи людиноцентричних філософських учень можна згрупувати на позитивні (де людина є у вигідному ракурсі), негативні (в яких людину критикують або вивищують її не найліпші характеристики) та нейтральні (що просто констатують якусь людську рису).

До першої «групи» належать такі, де:

– *людина – центр Всесвіту* (людина є завершенням еволюції світобудови, термін був уперше вжитий в добу Відродження та Просвітництва);

– *людина – міра всіх речей* (*homo mensura*, Протагор);

– *людина – малий Космос* (ідея мікрокосму в концепції атомізму Демокріта);

– *людина – метафора Бога* (концепція феноменології Гусерля);

– *людина творча* (світ – це інтелектуальна інтерпретація прихованих щирсердечних прагнень творчо мислячого індивіда, К. Ясперс);

– *людина – продукт селекційної діяльності* (на основі цієї ідеї Т. де Шарден започаткував філософську антропологію);

– *людина як самість* (К. Поппер, теорія трьох світів людини: світу фізичних явищ; світу суб'єктивних (ментальних і психічних) станів свідомості; світу об'єктивного змісту мислення і предметів людської свідомості – гіпотези, наукові теорії, матеріалізовані проекти тощо);

– *людина активна* (людська реальність створюється зусиллями, що розкриваються через механізми активності й регуляції, М. Мамардшвілі) та ін.

Другу «групу» семіотичних типів людини становлять:

– *людина – ніщо* (людина є істота, через яку в світ приходять заперечливість, Ж.-П. Сартр);

– *людина-машина* (ідея запрограмованості людини як годинникового механізму, Ф. Ламерті; людина – гвинтик механізму в протиставленні її життєвого світу і системи, Ю. Габермас);

– *людина загублена* (філософія Нового часу);

– *людина практична* (людина стоїть нижче від законів природи, а тому залежна від неї, І. Кант);

– *людина бунтуюча* (ідея бунту проти абсурдності людської долі, яку розвинув А. Камю);

– *людина агресивна* (в теорії «мати чи бути» з її провідною ідеєю волі до влади, яку розвинув Е. Фром);

– *людина суперечлива* (ідея діалектичного шляху розвитку людини як істоти недосконалої, С. К'єркегор);

– *людина природна* (її покликання – стати людиною моральною і протистояти своїм природним прагненням, Й. Фіхте);

– *людина подвійна* (у ній співіснують, взаємодіють і борються дві сутності: соціальна й індивідуальна, Е. Дюркгейм; вона є діалогом Бога і диявола А. Тойнбі);

– *людина з жагою визнання* (теорія Ф. Фукуями про готовність людини ризикувати у боротьбі за престиж).

Третя «група» – це такі семіотичні образи, як:

– *людина – те, що вона робить* (екзистенціалізм);

– *людина еротична* (сексуальна енергія лібідо керує людиною,

З. Фрейд);

– *людина-подорожній* (*homo viator*, поняття ввів Г. Марсель на означення права вибору людини);

– *людина – ментальна конструкція* (причому не найголовніша, М. Фуко);

– *людина закорінена в часі* (ідея тут-буття, М. Гайдегера);

– *людина-актор* (*homo ludens* і принцип гри як основний у житті людини, Й. Хейзінга);

– *людина культурна* (теорія О. Шпенглера, згідно з якою людство живе за символічною схемою «народження – розквіт – в'янення – смерть» або «весна – літо – осінь – зима»; теорія С. Хантінгтона про конфлікт цивілізацій);

– *людина соціальна* (тобто залежна від соціуму, П. Сорокін; а також від технологічного та психологічного стану суспільства, А. Тофлер);

– *людина мовна* (мова визначає ставлення людини до об'єктивної дійсності, Л. Вітгенштайн; людина занурена в автентичну комунікацію за принципом «техніки переселення», К. Леві-Строс; людина – ім'я-давець, В. Бенямін);

- *людина історична* (людина – основа історії, О. Ф. Лосєв);
- *людина психологічна* (психіка як домінанта у визначенні сутності людини);
- *людина символічна* (теорія семіосфери як середовища, створеного людиною, Ю. Лотман);
- *людина правова* (як активний суб'єкт, атом юридичної теорії, за концепцією антропології права).

Висновки. Усі три групи семіотичних образів людини можна було би доповнювати, але й цей перелік доволі вичерпно демонструє значну увагу світових мислителів усіх епох до феномену людини, причому кожний із них знаходив у ньому «свій» знак, який був лише окремим елементом у величезній семіотичній мозаїці під назвою «людина». Що стосується правового контексту, то всі названі аспекти так чи інакше враховані у нормах, що регламентують і регулюють людську поведінку в соціокультурному просторі. Людина як збірна семіотична одиниця з усіма її складовими (тіло, дух, душа, ім'я, соціальна роль і т. д.) захищена правом, а всі створені людиною знаки стали можливими і зрозумілими тільки завдяки наявності в людини мови, здатності абстрактно мислити і вмінню аналізувати й синтезувати себе саму та своє оточення. Право є знаковою системою, яку створила людина, і водночас регулятором подальшого вдосконалення семіотично структурованого соціокультурного простору, в якому вона жила.

-
1. Філософія імені [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://all-filosof.ru/istorija-filosofii/29/501-filosofiya-imeni>
 2. Філософія. Львівсько-Варшавська школа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pulib.if.ua/book/188>
 3. Лосєв А. Ф. Філософія. Мифология. Культура / А. Ф. Лосєв. – М.: Политиздат, 1991. – 525 с.
 4. Цивільний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356 (зі змінами).
 5. Махлина С. Т. Семіотика культури повсякденности / С. Т. Махлина. – СПб.: Алетейя, 2009. – 232 с.
 6. Громов И. А. Западная социология / И. А. Громов, И. А. Мацкевич, В. А. Семёнов. – СПб.: ООО «Изд-во ДНК», 2003. – 559 с.
 7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТ Перун, 2004. – 1440 с.
 8. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / Ф. Ніцше. – К.: Основи – Дніпро, 1993. – 415 с.
 9. Краткая философская энциклопедия. – М.: Прогресс; Энциклопедия, 1994. – 576 с.

Балинская О. М. Имя, социальная роль, профессия и поведение как семиотические характеристики человека, гарантированные обществом и правом

Автор предлагает рассматривать человека как общественный знак. Несмотря на общепризнанную его триединую природу (тело, дух, душа), выделяются еще несколько аспектов, также значимых для характеристики человека как социального символа, – имя, социальная роль, профессия и поведение. Все названные аспекты так или иначе учтены в нормах, регламентирующих и регулирующих человеческое поведение в социокультурном пространстве, в том числе и в праве. Человек как сборная семиотическая единица со всеми ее составными элементами (тело, дух, душа, имя, социальная роль и т. д.) также защищен правом, а все созданные человеком знаки возможны и понятны только благодаря его способности абстрактно мыслить и уменью анализировать себя же и свое окружение.

Ключевые слова: человек, имя, социальная роль, профессия, поведение, знак, семиотическая характеристика.

Balyns'ka O. M. Name, social role, occupation and behavior as semiotic characteristics of a human ensured by society and law

The author suggests treating a human as a social sign. In spite of his universal threefold nature (body, spirit, soul), some more aspects may be singled out that are also significant for individual characteristics of the human as a social symbol such as name, social role, occupation and conduct.

A name describes a set of historical, cultural, civilized signs, codes, symbols reflecting human semiotics.

A separate social role for each person is dominant that becomes a specific social character as a typical individual image usual for the surrounded and which he is associated with.

Occupation is certain clearly framed within the social division of labor complex of actions that a person should fulfill and which requires available proper knowledge, skills, practical habits etc. The author emphasizes the occupation as independent semiotic human characteristics with such features as typicality, standard, and pattern.

The behavior itself may also be symbolic human characteristics if it is considered in the context of the so-called ceremony.

All above mentioned aspects are taken into consideration in the norms regulating and governing the human conduct in the socio-cultural space including the law. The human as the semiotic unit with all his elements (body, spirit, soul, name, social role etc.) is defended by law, and all the signs created by the human are possible and clear only due to his ability to think abstractly and analyze himself and his surroundings. In this case the law is a sign system created by the human and at the same time the regulator of a further improvement of semantically structured socio-cultural space in which the human exists.

Key words: human, name, social role, occupation, conduct, sign, semiotic characteristic.

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року

ОСНОВОПОЛОЖНІ ІДЕЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА Б. М. ЧИЧЕРІНА

З'ясовано засадничі природно-правові ідеї відомого вченого Бориса Миколайовича Чичеріна. Проаналізовано його ґрунтовну філософсько-правову працю «Філософія права», яка розкриває первинні ідеї утворення та формування філософії права у вітчизняній науці.

Висвітлено авторський погляд на філософсько-правові явища тогочасного суспільства та державності, що дає змогу усвідомити певні правові моделі співіснування різних явищ у розвитку держави. Зауважено, що домінуюче значення у становленні та функціонуванні нашого суспільства повинні мати природні та правові підвалини у процесі регулювання суспільних відносин.

Ключові слова: природно-правові ідеї, філософія права, Б. М. Чичерін, лібералізм, консерватизм, людська особистість.

Постановка проблеми. Більшість природно-правових ідей, які слугують основою сучасного розуміння філософії права, ґрунтуються на дослідженнях минулого. І це не дивно, адже основоположні та ґрунтовні міркування, які сьогодні також залишаються актуальними, містяться саме в працях відомих учених минулого. А, як відомо, хто не знатиме минулого, не в змозі досягнути та побудувати майбутнє. Тому для усвідомлення та розуміння певних тенденцій розвитку філософії права у вітчизняному теоретико-філософському просторі ми звернулися до надбань відомого науковця та філософа права Бориса Миколайовича Чичеріна, який за допомогою праці «Філософія права» допоможе повноцінно уявити та зрозуміти основні критерії своїх міркувань щодо формування та розвитку природно-правової науки.

Стан дослідження. Оскільки життєвий досвід Б. М. Чичеріна був достатньо ґрунтовним і творчим, особливо у науці, то, безперечно, його здобутками цікавилось наукове товариство, зокрема, такі вчені та юристи, як В. Д. Зорькін, Е. М. Мошляков, А. В. Поляков, Е. М. Трубецький, С. І. Фішер та інші, про що свідчать їхні наукові статті, монографії та публікації.

Ураховуючи здобутки науковців у окресленій сфері, мета статті – дослідити та з'ясувати філософсько-правову сутність і основоположні природно-правові ідеї в науковій діяльності відомого філософа права Бориса Миколайовича Чичеріна. Для повного досягнення мети потрібно

з'ясувати значення та сутність природи його діяльності та засадничої праці вченого – «Філософії права», що повною мірою дасть змогу усвідомити потребу філософсько-правової значущості його ідей для сучасного розвитку нових правовідносин і природно-правової науки.

Проблемним залишається питання щодо ефективності природно-правових постулатів вченого під час формування та реалізації сучасних суспільних відносин, які створюються в межах Української держави та права.

Виклад основних положень. Правові погляди науковця, як було зазначено, ґрунтувалися на метафізичних засадах [1, с. 17]. Під метафізикою він розумів раціональні початки пізнання в душі гегелівського панлогізму (з грец. «пан» – усе, повсюдне панування логіки, що висловлює загальний характер діалектичного розвитку німецької філософії [2, с. 38]), в якому Б. М. Чичерін бачив «минуле слово ідеалістичної філософії» [3, с. 82].

На відміну від представників позитивізму, які знаходили в позитивному праві критерії для визначення прав і обов'язків осіб підкорялися законодавцю, Б. М. Чичерін вважав, що для цього потрібні вищі керівні засади, а їх може надати тільки філософія. Думки Б. М. Чичеріна згодом були втілені і в творчості та діяльності польського правника Едварда Дембовського, який, хоч і був прибічником і пропагандистом Р. Гегеля, проте виступав із критикою «еклектизму» його філософії, в якій вбачав спробу примирити суперечливі елементи – «існуюче зло з прогресом» – відтак прийти до теоретичного виправдання зла [4, с. 77].

Е. Дембовський підкреслював необхідність нового філософського синтезу, в якому гегелівська діалектика з властивим їй принципом заперечення була б об'єднана з визнанням революційної активності мас як основної спрямовувальної сили історичного процесу. Спроба створення такого синтезу була здійснена під впливом ідей «філософії творчості» Л. Фейєрбаха та викладена Е. Дембовським у «Думках про майбуття філософії» (1845) [5, с. 15].

У «філософії творчості» виражено прагнення звільнитися від гегелівського панлогізму – центр творчого розвитку зміщується з ідеї на буття, що «відчуває дійсність». У душі соціалістичних ідей Е. Дембовський, як і Б. М. Чичерін, розвивають учення про процес «усуспільнення», згідно з яким сутність історії, права та свободи полягає в розширенні суспільної свободи: ця свобода реалізується у політичному і соціальному звільненні народних мас через відміну приватної власності.

Насправді в кожній раціоналістичній системі, з якої б позиції її не досліджували, залишається щось таке, що вислизає від пізнання,

видається недоступним для аналізу і несумісним із розумною свідомістю. За будь-якого раціонального осмислення змісту нашої свідомості в ньому утворюється залишок, який заважає йому як щось чуже і дане, і яке не осмислюється розумом. В основі будь-якої речі – щось недосліджене, «таємне» [6, с. 61]. Це «таємне» завжди перед нашою увагою, однак саме його, хоча і прагнемо, але ніколи не можемо повністю осягнути. У глибині «цього таємного» міститься щось незвідане, про яке нічого більше не знаємо, крім того, що воно існує.

У науковій роботі «Філософія права» Б. М. Чичерін відтворює гегелівський підхід до права як розвитку ідеї свободи, реалізації вільної волі [3, с. 83]. У цьому зв'язку він різко критикує утилітаристські теорії, які отожднюють право з інтересом, з політикою сили або із законом, виданим і встановленим державою. Нині утилітаристські теорії пройшли чималий шлях для вдосконалення. Проте ні утилітаризм дії, ані утилітаризм правил чи норм під час свого історичного розвитку та задля досягнення суспільних позитивних інтересів у сфері права не досягли певного компромісу [7, с. 112].

Водночас, повертаючись до ідей вченого, який вважає гегелівську філософію права протилежною до ліберальної теорії, яка не зосереджує свою увагу на особистості людини, також наголошує на тому, що особа як носій духу – лише явище, яке минає і має загальну духовну субстанцію, що може виражатися в об'єктивних законах і установах. У такому разі, на нашу думку, індивід позбавлений самостійності і буде завжди під державою, тобто нею підкорений, а це сьогодні суперечить основним природно-правовим теоріям буття людини та її діяльності в соціумі й державі.

Науковець, не погоджуючись із позицією гегелівської філософії права, не усвідомлюючи повне значення свого творчого доробку для майбутніх поколінь, намагається дослідити основні засади філософії права з позиції ліберально-індивідуалістичної позиції. Ідея свободи в його теорії розвивається за трьома ступенями:

- 1) зовнішній прояв свободи – право;
- 2) внутрішнє вираження свободи – моральність;
- 3) навколишня (громадська) свобода особи – перехід персональної моральності (внутрішньої свободи) в об'єктивну (право) і поєднання її з громадською позицією (Сім'єю, громадянським суспільством, церквою і державою). Недарма категорія «Сім'я» зазначена з великої літери. Це підкреслює важливе та піднесене ставлення вченого до зазначеної категорії, що неодноразово демонструється в його працях).

Також у своїй статті «Різні види лібералізму» Б. М. Чичерін [3, с. 93], надавши першу в історії вітчизняної правової та політичної думки «класифікацію» лібералізму, позначив «головні ліберальні напрями, які виражаються в суспільній думці». Вчений на засадах буття людини виділив три види лібералізму, надавши їх природно-правову характеристику, актуальну, на наш погляд, і сьогодні:

1) «вуличний» лібералізм натовпу, охлократії, схильної до політичних скандалів, для якого характерна відсутність терпимості і поваги до чужої думки, самозамилування власним «хвилюванням», – «невправомірний вияв дій, а не прояв волі» [8, с. 73];

2) «опозиційний» лібералізм, притаманний будь-яким реформаторським починанням, систематично викриває владу і у дійсних, і в надуманих помилках, «що насолоджується блиском свого аппозиційного становища», «що критикує заради критики» («скасувати, знищити – вся його система») і розуміючий волю «лише з негативного боку» [3, с. 110];

3) «охоронний» лібералізм, що містить позитивний зміст і орієнтований на здійснення реформ з урахуванням усіх соціальних верств на основі їх взаємних компромісів, з опорою на сильну владу, відповідно до природно-правової історії суспільства та держави. «Сутність охоронного лібералізму – в примиренні початку волі з початком влади і закону» [9, с. 35].

Для філософсько-правових поглядів Б. М. Чичеріна характерне їх заснування на триєдності основ співжиття – волі, влади і закону, рівноцінних і нероздільних. Їхня гармонійна угода, на думку вченого, допускає суспільну єдність, а для цього необхідна природно-правова єдність державно-правових явищ у житті людей. Останнє можливо лише за позитивної єдності влади, а не в її поділі. Найкраще, як вважав Б. М. Чичерін, це досягається за такої «змішаної форми правління», як конституційна монархія, яка є політичним ідеалом для мислителя. Саме такій формі правління вчений надавав перевагу.

Висвітлювати власні філософсько-правові погляди Б. М. Чичерін розпочинає з дослідження людської особистості, адже «не знаючи природи і властивостей людської особистості, ми нічого не зрозуміємо в суспільних відносинах» [3, с. 45]. Б. М. Чичерін аргументував: «Як істота, що володіє розумом і волею, людина є суб'єктом. Природа буття суб'єкта, що лежить в основі всіх явищ внутрішнього світу, не підлягає ні найменшому сумніву». Це є основоположним постулатом його природно-правової концепції, який ґрунтується на думці, що жодними доводами не можна спростувати створення власного «я», що має значення для всього світу.

Розглядаючи поняття природи особистості, Б. М. Чичерін виділяє її основні властивості: «Джерело гідності людини і всіх її чеснот очевидні з вимог, що носить особистість у собі (Абсолют). На нашу думку, саме це джерело – основа метафізичної природи суб'єкта (людини), яка вище над іншими фізичними світами і робить його гідною істотою, що має природну значущість сама собою і вимагає поваги до себе. «Природа особистості – прототип наріжного каменю всього суспільного будинку», – підкреслював учений [3, с. 54].

Здійснюючи послідовні дослідження в цій сфері, мислитель зробив висновок, що позитивізм, як і матеріалізм, призводить до руйнування ідеї права, бо для нього не існує суб'єкта – носія істинної цінності, а відбувається певною мірою прирівнювання особи до речей. Визнаючи в людині духовне начало, можна визначити непорушну межу між особами та речами та, безперечно, домінуюче начало першого. Тому ідея людської свободи виправдовується безумовною гідністю людської особистості. Свобода стає знаряддям безумовного, втілюється в людині й відображає духовний, моральний бік її сутності.

Допоки людина стоїть на шаблі без гідності, вона може робити будь-яке зло, інколи не замислюючись про це (керуючись своїми тваринними потягами). Але щойно особистість усвідомлює себе вільною та пізнає свої внутрішні позиції, самого себе (пізнає Абсолют, який є в кожній людині), то може діяти в межах цього внутрішнього самовизначення. Проте схильність до зла також є й природженою властивістю людини. Але людина, зважаючи на висловлювання Б. М. Чичеріна, може і повинна своїми вчинками підпорядковуватися розумному закону, що і призводить до домінування розуму у зовнішньому світі, де можуть створюватися та реалізовуватися саме природно-правові норми.

Ще одним філософсько-правовим об'єктом розгляду вченого є свобода людини. Поняття свободи, на думку Б. М. Чичеріна, людина отримує з власного внутрішнього досвіду, усвідомлення того, що різні дії залежать від людини, а не диктуються ззовні.

«Вся християнська релігія, – зазначає учений, – заснована на понятті про внутрішню свободу людини: навіть гріх розуміється як акт вільної волі людини», тобто її власний вибір чини так, а не інакше. Б. М. Чичерін стверджує, що «всі люди у всі часи вважали себе вільними, бажали бути вільними, здатними робити те, що хочуть, слідувати чомусь за власним покликом» [3, с. 182]. Такими же визнають їх усі законодавства у світі.

За природою людина може, звертаючись до юридичного закону «як до вільної суті», виконувати його, але може й порушувати його. На

визнанні природи свободи засновані сумісні правові поняття провини і відповідальності. На нашу думку, таку ж природу можна простежити і в моральному законі, до якого звертається людина як до належної потреби та вимоги вибору своєї свободи. Вимога може бути пред'явлена тільки вільному за сутністю, яка може ухилитися від закону. Насправді, внаслідок людської природи недосконалості, завжди більш-менш від нього ухилиється. «На вільному виконанні закону заснована моральна гідність людини» [10, с. 18]. Воля людини, яка діє в зовнішньому світі, повинна залишатися вільною, тобто бути незалежною від зовнішніх визначень, зважаючи на свої внутрішні спонукання, орієнтуючись на властиві їй розумні природні основи.

Вищий ідеал свободи для Б. М. Чичеріна – це коли воля людини одночасно панує і над своїми діями, і над своїми визначеннями [11, с. 55]. Здатність людини відволікатися від будь-якого приватного визначення полягає в тому, що він містить ідею абсолютного. Свобода, яка прагне до здійснення абсолютного закону в людській діяльності, визначається Б. М. Чичеріном як свобода моральна. Ця свобода ґрунтується на свідомості абсолютного.

Розглядаючи свободу кожної людини окремо, потрібно зауважити, що кожна особистість має свою свободу і прагне розширити її межі, але необхідно, щоб свобода одного не перешкождала свободі інших, щоб кожна особистість могла вільно розвиватися і були встановлені ґрунтовні правила спільного існування та суперечок. Саме тому, підкреслював Б. М. Чичерін, право як взаємне обмеження свободи під загальним законом становить невід'ємну приналежність усіх людських суспільств [12, с. 68].

Висновок. Проаналізувавши природно-правову працю вченого, робимо висновок, що природне право повинно функціонувати поруч із державою. На прикладі поглядів ученого на суб'єктивне та об'єктивне право, які він нерозривно взаємопов'язує, можна визначити природу свободи тільки тоді, коли вона стає правом, освячена позитивним законом. Закон же визнає і визначає свободу (зовнішню). Отож, Б. М. Чичерін у своїй філософсько-правовій концепції виступає захисником індивідуалізму. Індивідуалізм Б. М. Чичеріна виявляється також через категорію «справедливість», яка виражається ще в одній природно-правовій категорії – «рівність». Справедливість, на думку Б. М. Чичеріна, – початок, який очевидний із природи людської особистості, а рівність є початком, відповідно до якого загальний закон однаково розповсюджується на всіх, устанавлює загальні для всіх норми і однакові способи набуття прав. У цьому – рівність перед законом.

Однак, продовжуючи свої природно-правові міркування про рівність і нерівність, Б. М. Чичерін формулює загальне положення про те, що свобода природно і свідомо призводить і до нерівності, а тому, визнаючи свободу, не можемо не визнати і її впливів на наслідки. Із початком свободи завжди органічно пов'язані ідеї Б. М. Чичеріна про консерватизм, які він намагається розкрити через роль і значення особистості в суспільстві, і які мають персоналістичний характер.

Розглядаючи природу свободи, Б. М. Чичерін убачав її у початку рівності всіх перед законом, що може бути лише формальною умовою громадянської свободи. Змістом її були різні права як необхідні наслідки. Для вченого залишалось аксіомою те, що будь-яка людина має права, оскільки за природою вона є вільною особистістю. Але визначення цих прав і встановлення їх меж не може залежати від особистого розсуду кожного, як не може залежати і від «незмінних» вказівок природного закону, а тільки від публічної влади, яка може встановлювати правила, обов'язкові для всіх. Влада повинна керуватися не тільки взаємним ставленням свободи окремих осіб, а й вимогами суспільної користі, яким завжди і скрізь підпорядковується особиста свобода. Тому межі прав не становлять непорушний кодекс. Вони за сутністю мінливі і рухливі, залежно від стану суспільства і вимог державного порядку.

Ідеї та роздуми відомого вченого не завжди зрозумілі, однак критично осмислені і очищені від упередженості і політичних симпатій автора, а також часу, в якому він жив і творив. Вони сповнені здорового сенсу, містять глибоке розуміння природного права. У цьому розумінні спадщина Б. М. Чичеріна та його «Філософія права» слугували початком відродження природного права і були високо оцінені іншими вченими.

1. Трубецької Є. М. Вчення Б. М. Чичеріна про сутність і сенс права / Є. М. Трубецької // Питання філософії та психології. – 1905. – Кн. 80. – С. 10–21.

2. Шептулін А. П. Діалектичний метод пізнання / А. П. Шептулін. – К., 1983. – 182 с.

3. Чичерін Б. М. Філософія права / Б. М. Чичерін. – М., 2000. – 245 с.

4. Нарський І. С. Світогляд Едварда Дембовського / І. С. Нарський. – М., 1994. – 93 с.

5. Пісма А. Декілька думок про еkleктизм. Вибір. твори прогресивних польських мислителів / А. Пісма. – М., 1958. – Т. 3. – 212 с.

6. Виндельбанд В. Історія нової філософії в її зв'язку із загальною культурою та окремими науками / В. Виндельбанд. – М., 2000. – 198 с.

7. Алексеева Т. А. Современные политические теории / Т. А. Алексеева. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2000. – 479 с.
8. Фішер С. І. Витоки формування ідей філософії права Б. М. Чичеріна / С. І. Фішер // Гуманітарний вісник ВТУ. – 2002. – № 2. – С. 17–25.
9. Гнатюк О. Л. Охоронний лібералізм Б. М. Чичеріна і ліберальний консерватизм П. Б. Струве: порівняльний аналіз / О. Л. Гнатюк // Питання філософії. – 2006. – № 1. – С. 34–42.
10. Зорькін В. Д. Чичерін / В. Д. Зорькін. – М., 1984. – 134 с.
11. Поляков А. В. Ліберальний консерватизм Б. М. Чичеріна / А. В. Поляков // Правознавство. – 1993. – № 5. – С. 53–60.
12. Мошляков Є. М. Чичерін один з основоположників політичної науки в Росії / Є. М. Мошляков // Вісник Московського університету. – 2004. – № 2. – С. 67–74.
13. Нерсисянц В. С. Філософія права / В. С. Нерсисянц. – М., 2007. – 372 с.

Гырыла И. М., Савайда Е. И. Основополагающие идеи философии права Б. Н. Чичерина

Статья посвящена исследованию основополагающих естественно-правовых идей известного ученого Бориса Николаевича Чичерина. Проанализирован его фундаментальный философско-правовой труд «Философия права», который раскрывает первичные идеи образования и формирования философии права на поприще отечественной науки.

Характеризуется авторское виденье философско-правовых явлений тогдашнего общества и государственности, которая дает возможность осознать определенные правовые модели сосуществования разных лиц в развитии государства. Доминирующее значение в становлении и функционировании нашего общества должно отводиться естественным и правовым основам в процессе регулирования общественных отношений государства.

Для ученого была неприемлемой концепция, утверждающая, что единственной границей свободы есть свобода другого человека. В соответствии с этой индивидуалистической точкой зрения мыслителя закон может запретить лишь то, что может нанести урон другим. Но такой порядок не только не оправдывается ни историей, ни умозрением, но попросту немислим в реальной жизни.

Ключевые слова: *естественно-правовые идеи, философия права, Б. Н. Чичерин, либерализм, консерватизм, человеческая личность.*

Gyryla I. M., Savayda Ye. I. Basic ideas of the philosophy of law of B. N. Chicherin

The article is sanctified to research of fundamental naturally-legal ideas of well-known scientific Boris Nikolaevich Chicherin and his sound philosophical-legal labour «Philosophy of law», that exposes the primary ideas of education and forming of philosophy of law on walks of life of home science.

Characterized the author's vision of the philosophical-legal phenomena of contemporary society and statehood, which allows the realization of certain legal models of coexistence of different persons in the development of the state. Dominant role in the formation and development of our society must be natural to the legal framework in the process of public relations.

For a scientist conception was unacceptable in accordance with the that only border of freedom there is freedom of other man. In connection with this individualistic point of view of thinker a law can forbid only what a damage can inflict other. But alas such order not only proves to be correct neither history nor speculation, but simply unthinkable in the real life.

Examining nature of freedom of B.N. Chicherin saw in beginning equality all before a law that can be only the formal condition of civil liberty. The table of contents of her were those different rights that followed from her as necessary consequences. For a scientist remained an axiom that any man has rights, as on the nature she is free personality. Inheritance of scientist and his «Philosophy of law» served beginning of revival of absolute law and was highly valued by many scientists.

Key words: *naturally law ideas, philosophy of law, B. N. Chicherin, liberalism, conservatism, human personality.*

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року

УДК 340.12

**О. В. Гришук,
Д. І. Попов**

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИРОДНОГО ПРАВА ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ СУДОВОГО УГЛЯДУ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Проаналізовано місце природного права у реалізації принципу верховенства права та його застосування під час здійснення судового угляду. Відображено застосування природного права як додаткового засобу аргументації судового рішення під час здійснення судового угляду (норми моралі, звичаї, традиції, принципи права). Розглянуто застосування природного права у здійсненні судового угляду у випадках: 1) прогалин у законодавстві; 2) законодавчих колізій; 3) наявності неправих законів.

Ключові слова: *природне право, судовий угляд, принцип верховенства права, суддя, справедливість, правосуддя, правосвідомість.*

Постановка проблеми. На етапі розбудови правової держави в Україні одна з визначальних ролей належить суду, який здійснює свої

завдання і функції у процесі застосування права. У сучасних теоріях права триває докорінне переосмислення його змісту як основоположного регулятора суспільних відносин. Простежується відродження звернення до природного права як частини соціальної реальності, яка відображає єдині принципи та цінності, що панують у природі та суспільстві. Це відображено у рішеннях Конституційного Суду України, який вважає, що право не обмежується законодавством як однією з його форм, а охоплює й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, звичаї, традиції, принципи права тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим його культурним рівнем.

Українська правосвідомість спрямована на впровадження у вітчизняну правову доктрину європейських засад праворозуміння, прагне досягти європейських стандартів здійснення правосуддя. Це заперечує винятково формальний підхід до розуміння права та передбачає виявлення нових, сутнісних його властивостей. Результатом таких змін стало визнання нової, активної, творчої ролі судді у правотлумачній та правозастосовній діяльності, коли суддя не лише застосовує позитивне право, а й у необхідних випадках звертається до норм і принципів природного права. Особливого значення при цьому надають принципу верховенства права, який розуміють як панування права в суспільстві. Принцип верховенства права вимагає свого втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за змістом мають бути проникнуті насамперед ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності. В його основі – пріоритет у суспільстві невід’ємних прав і свобод людини, що уособлюють природно-правові начала та є формою вираження особистісної цінності природного права.

Водночас правотлумачну та правозастосовну діяльність судді неможливо уявити без розробленого теоретичного та філософсько-правового підґрунтя. Відтак актуалізується потреба в інноваційних методологічних підходах до розуміння судового угляду, які дають змогу відмежувати суд від суто механічного використання закону та переконують у тому, що в необхідних випадках суддя може застосовувати раціональні і справедливі норми та принципи природного права.

Стан дослідження. Серед правознавців, які розкривали поняття та зміст судового угляду, визначали його ознаки та межі здійснення, слід виокремити таких учених, як Д. Абушенко, В. Анішина, А. Барак, А. Боннер, М. Брагінський, М. Вопленко, О. Геселев, С. Глубоченко, В. Грищук, Ю. Грачова, В. Дубовицький, В. Канцір, К. Комісаров, А. Коренев, П. Куфтирев, Б. Лазарев, І. Лапшин, А. Луньов, М. Маліков, М. Мар-

ченко, Г. Мельник, О. Папкина, І. Петрухін, Н. Погорелова, В. Подмошковний, М. Рісний, І. Сенякін, С. Студенікін, Г. Ткешеладзе, Д. Хорошківська, Ц. Ямпольська та інші.

Вагомий внесок у дослідження природного права зробили: Ж.-Л. Бержель, І. Берлін, Г. Берман, Ю. Габермас, Р. Давид, Р. Дворкін, Д. Ролз, П. Рікер, Л. Фуллер, О. Хьоффе, К. Цвайгерт, Р. Циппеліус, Р. Штаммлер. Із представників сучасної науки права сферу природного права досліджували: С. Алексєєв, Е. Аннерс, М. Байтін, В. Бачинін, Л. Голоскоков, Г. Гурвіч, О. Данільян, С. Добрянський, А. Засць, О. Івакін, І. Кальной, В. Капіцин, А. Ковлер, А. Козловський, О. Костенко, М. Костицький, В. Кузнєцов, С. Максимов, О. Мартишин, В. Нерсесянц, О. Петришин, Л. Петрова, Д. Прокопов, П. Рабінович, С. Рабінович, В. Селіванов, С. Сливка, А. Стомба, В. Четвертін, Б. Чміль, Л. Явіч та інші.

Не применшуючи роль і значення праць указаних науковців, зауважимо, що проблематика застосування природного права під час здійснення судового угляду не вичерпана і потребує подальшої наукової розробки.

Мета статті – дослідження філософсько-правових проблем застосування природного права під час здійснення судового угляду.

Виклад основних положень. Аналіз указаної проблематики видається за доцільне розпочати із філософії Давнього Сходу, де природне право розглядалося як надане Богом людині для регулювання відносин на землі. Його використовували, оцінюючи поведінку людей і під час розгляду судових справ. В Античний період Сократ, Платон, Аристотель, стоїки, а також софісти Антифонт та Гіппій розглядали природне право як ідеал для позитивного права. Вони зробили висновок, що прогалини закону швидко усунути неможливо, а тому для пришвидшеного розв'язання спору суддям треба застосовувати норми природного права, які не потребують змін чи уточнень та є безпосереднім регулятором суспільних відносин. Природне право у Середньовіччі розглядали крізь призму вищої Божої справедливості. Тома Аквінський заперечував обов'язковий характер застосування норм позитивного права, що суперечили природному праву, з метою забезпечення справедливості прийнятого рішення. Рушійною силою розвитку природного права в епоху Відродження був гуманізм як система ідей і поглядів на людину як найвищу цінність. С. Оріховський зазначав, що суддям треба приймати рішення з метою захисту прав людини, збереження її свободи, дотримуючись принципів соціальної рівності та природної справедливості.

У період Нового часу природне право розглядали як сукупність тих ідеальних норм, які повинні слугувати орієнтиром під час створення позитивного права. Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза та інші вважали, що судді під час здійснення судового угляду повинні застосовувати лише ті закони, які відповідають вимогам природного права. Е. Кант виводив ідею природного права із категоричного імперативу як вищого принципу моральності. Г. В. Ф. Гегель пояснював легітимність права за допомогою його розумності. Е. Кант і Г. В. Ф. Гегель вважали, що розпізнати право і неправу, справедливий і несправедливий закон спроможна свідомість судді, сформована на основі вимог природно-правового характеру.

У ХІХ столітті у російській юридичній науці (І. Аксаков, О. Куніцин, П. Новгородцев, П. Редкін) вважалося, що природне право слід використовувати під час застосування законів: 1) як допоміжний засіб тлумачення; 2) у процесі вирішення спорів, для яких ще не створено спеціальний закон; 3) як складову законодавства, коли вирішення справи законодавець покладає на угляд судді чи прямо вказує вирішити спір за природним правом. У вітчизняній доктрині права початку ХХ століття прихильники ідеї «відродженого природного права» (Й. Михайловський [1], Б. Кістяківський [2], С. Дністрянський) визнавали природне право ідеалом для позитивного права, зважаючи на недоліки останнього, розглядали як критерій до вдосконалення, необхідну умову прогресивного розвитку у праві, формування його стабільності, єдності та несуперечності [3].

На сучасному етапі застосування природного права при здійсненні судового угляду набуває нового змісту, що зумовлено наближенням до європейських стандартів здійснення правосуддя, потребою реального забезпечення захисту прав і свобод людини [4], застосуванням у процесі здійснення правосуддя принципу верховенства права тощо.

Усебічне дослідження філософсько-правових засад застосування природного права під час здійснення судового угляду уможливується за умов використання філософсько-світоглядних підходів: діалектичного, антропологічного, трансцендентального, герменевтичного, які дозволили визначити шлях становлення ідеї застосування природного права при здійсненні судового угляду, взаємозв'язки буття людини і природного права, осмислити правову реальність та її різноманітні прояви тощо. Інші методи: системно-структурний, історичний, логічний, функціональний, соціально-психологічний, спеціально-юридичний, порівняльно-правовий, узагальнення тощо – дали змогу розкрити зміст природного права, осмислити його значення як первинного регу-

лятора суспільних відносин, виявити взаємозв'язок природного права і принципу верховенства права, дослідити повноту та ефективність законодавства, розкрити проблематику застосування природного права при здійсненні судового угляду.

Обрана методологія дає змогу розглядати природне право як природні права і обов'язки людини, які відображаються у домінуючих у суспільстві нормах моралі, звичаях, традиціях, принципах права, що легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим його культурним рівнем і впливають із притаманної людській особі гідності. В основі природного права – природні права і обов'язки людини, які існують незалежно від держави. Людська гідність, як багатоаспектна цінність людини, глибоко проникає у зміст природного права, а тому ознаки, що характеризують і визначають людську гідність, є онтологічною основою прав людини [5]. Права людини не можуть бути реалізовані у суспільстві, не впливаючи на зміст та обсяг прав інших суб'єктів. Здійснення прав людини також неможливо без установаження обов'язку інших людей дотримуватись цих прав. Природні права однієї людини стають обов'язком іншої створити безперешкодні умови для реалізації цих прав і пропорційно співвідносити ці права. У процесі реалізації прав і обов'язків людини простежуються такі об'єктивно виражені форми природного права, як норми моралі, звичаї, традиції, принципи права.

Згідно з концепцією природного права, позитивне право є легітимним, коли закріплює основоположні права і свободи людини та відповідає принципам права. В такий спосіб здійснюється втілення норм природного права у законодавство, а в суспільстві проголошується принцип верховенства правового закону. Реалізація в суспільстві принципу верховенства права здійснюється тоді, коли природне право у вигляді природних, невід'ємних та невідчужуваних прав і свобод людини набуває основоположного значення у відносинах із державою.

Проголошення в суспільстві принципу верховенства права призвело до застосування при здійсненні судового угляду основоположних соціальних цінностей, як-от: свобода, справедливість, гуманізм, формальна рівність та ін. Принцип верховенства права є певним стандартом прийняття судових рішень. З нього очевидна можливість протиставлення позитивному праву таких соціальних регуляторів, як норми моралі, звичаї, традиції, принципи права, які є категоріями природного права. Тобто в разі колізії норм законів і цих регуляторів перевага надається останнім, оскільки закон може бути несправедливим, зокрема обмежувати свободу та порушувати рівність людей.

У сучасній доктрині права поняття судового угляду розглядають по-різному: як суб'єктивне право суду; обов'язок суду; можливість суду зробити вибір; повноваження суду; діяльність суду; форма правозастосування тощо. Незважаючи на різноманітні тлумачення, в основі судового угляду – певна міра свободи судді і щодо застосування права, і щодо вибору варіанту вирішення юридичного спору.

Здійснення судового угляду пов'язано із праворозумінням судді. Прихильники принципу верховенства закону розглядають судовий угляд як правозастосовну діяльність судді з вибору одного з передбачених законом варіантів вирішення юридичного спору. Свобода судді у такому випадку обмежується рамками закону як щодо здійснення судового угляду, так і щодо застосування права. Прихильники принципу верховенства права під судовим углядом розглядають надану судді свободу вибору такого варіанту вирішення юридичної справи, який є найбільш справедливим, відповідає нормам і принципам природного права, а також критеріям розумності, добросовісності, цілеспрямованості та основам моралі. У цьому випадку вихід за межі позитивного права не завжди означає прийняття свавільного судового рішення, оскільки закон може бути несправедливим.

На застосування природного права під час здійснення судового угляду значною мірою впливають: правосвідомість судді, його індивідуальні та світоглядні цінності, переконання, почуття, ідеали, наміри, моральні та емоційні якості тощо. На формування правосвідомості судді визначально впливає позитивне право, оскільки закріплює загальнообов'язкові, корисні для розвитку суспільства норми і правила поведінки. Судді, які приймають рішення у справі, повинні дотримуватися норм позитивного права. Однак в окремих випадках, у разі виявлення їх невідповідності Конституції України, вимогам природного права, суддям треба застосовувати норми і принципи природного права. Необхідною умовою в такому процесі є раціональні якості судді, які уможливають правильне поєднання норм і принципів позитивного та природного права.

Природне право є додатковим засобом аргументації судового рішення, який допомагає судді належно обґрунтувати позицію щодо прийняття рішення у справі. Видається за доцільне виокремити такі випадки застосування норм моралі при здійсненні судового угляду: 1) суддя застосовує норму права, яка наділена етичним змістом, а відтак аргументує її застосування нормами моралі. Моральні норми права дають змогу приймати рішення на началах справедливості, гуманізму, законності, пропорційності тощо; 2) суддя враховує норми моралі,

вирішуючи питання про те, який саме з допустимих варіантів рішення є найбільш прийнятним (у випадку колізії норм права, прогалин у законодавстві). Закон, який суперечить моральним вимогам, не повинен діяти, оскільки застосування юридичної норми досягається за допомогою моральної аргументації (прийняття судового рішення *contra legem*). На ухвалення рішення у цих випадках впливає правосвідомість судді, яка відображає морально-правову сукупність уявлень, ідей, поглядів.

Суддя застосовує правовий звичай у випадку доповнення нормативно-правового акта його положеннями. Звичай є засобом додаткової правової аргументації застосування закону, а відтак прийняття на його підставі судового рішення. Норми звичаєвого права застосовують тоді, коли законодавець з будь-якої причини не може забезпечити правове регулювання, або ж за допомогою норм права недоцільно регулювати певні відносини.

Судове рішення може бути аргументовано на основі посилання на Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, а також рішення Європейського суду з прав людини, які акумулюють норми природного права, є обов'язковими до виконання Україною. Упровадження у вітчизняне правосуддя практики Європейського суду з прав людини створює відповідні стандарти, дотримання яких є необхідною умовою євроінтеграційних процесів.

Висновки. Застосування природного права у здійсненні судового угляду, на нашу думку, можливе у випадку наявності відповідних підстав, серед яких: 1) прогалини у законодавстві; 2) законодавчі колізії; 3) наявність неправових законів.

У випадку прогалини у законодавстві суддя застосовує норму права, що регулює найбільш подібні суспільні відносини (аналогія закону), а за її відсутності застосовує принципи права (аналогія права). Проголошення в суспільстві принципу верховенства права дало суддям змогу в необхідних випадках, за наявності прогалин у законодавстві та неможливості вирішити спір за аналогією права (закону), – застосовувати норми і принципи природного права та приймати на їх підставі судові рішення. Судді дотримуються принципів справедливості, рівності, свободи, гуманізму, верховенства права для заповнення юридичних прогалин. Застосування лишень принципів права неможливе, якщо конфлікт може бути вирішений за аналогією. Як і не допустимо використовувати аналогію, якщо правове питання можна вирішити на підставі норм позитивного права. Тобто існує презумпція законності судового рішення.

У випадку колізії норм права та відсутності інших шляхів подолання колізії судді застосовують норму права, яка прийнята пізніше. Вплив природного права простежується у застосуванні тієї норми права, яка найбільшою мірою відповідає сучасному стану суспільних відносин, найповніше їх регулює та враховує усі особливості. Суддя тлумачить норми права для з'ясування їхньої відповідності природному праву. Він застосовує норму права, яка найбільшою мірою відповідає загальним принципам права, тобто вимогам, що встановлюються природним правом, та на її підставі ухвалює рішення у справі.

Згідно з концепцією природного права, критерієм розрізнення правового та неправового закону є відповідність закону нормам і принципам, що ґрунтуються на природному праві. Під час здійснення судового угляду суддя перевіряє відповідність закону нормам міжнародного права, Конституції України, вимогам природного права, критично оцінює невизначеність змісту закону, обмежує застосування неправових законів. Суддям у випадку неправового закону треба орієнтуватися на принципи права як на засіб вираження та розкриття істинного змісту права. Неправовий закон обмежує свободу та порушує рівність людей, а тому застосуванню підлягають принципи свободи та рівності. Суддя, керуючись принципом верховенства права, у виняткових випадках може допускати застосування норм і принципів природного права замість неправового закону, якщо останній суперечить змісту права. Керуючись принципом справедливості, суддя може в окремих випадках прийняти рішення всупереч змісту закону, якщо закон порушує засади справедливості та істини, а його застосування призведе до прийняття несправедливого рішення у справі.

1. Михайловский И. В. О религиозно-нравственных основаниях права / И. В. Михайловский // Русская философия права: философия веры и нравственности: антология. – СПб., 1997. – С. 235–300.

2. Кистяковский Б. А. В защиту права / Б. А. Кистяковский // Вехи. – М., 1990. – 258 с.

3. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода, Б. В. Малишев, С. П. Погребняк, С. П. Рабінович, В. С. Смородинський, О. В. Стомба; відп. ред. В. С. Бігун. – К.: Реферат, 2009. – 316 с.

4. Рабінович П. М. Проблеми юридичного забезпечення прав людини (загальнотеоретичний аспект) / П. М. Рабінович // Український часопис прав людини. – 1995. – № 2. – С. 16–23.

5. Гришук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / О. В. Гришук. – К.: Атіка, 2007. – 432 с.

Гришук О. В., Попов Д. И. Применение естественного права при осуществлении судебного усмотрения: философско-правовое измерение

Исследованы философско-правовые основы применения естественного права при осуществлении судебного усмотрения. Проанализировано применение естественного права в качестве дополнительного средства аргументации судебного решения при осуществлении судебного усмотрения (нормы морали, обычаи, традиции, принципы права). Рассмотрены случаи применения естественного права при осуществлении судебного усмотрения: 1) пробелы в законодательстве; 2) коллизии норм права; 3) наличие неправовых законов.

Ключевые слова: естественное право, судебное усмотрение, принцип верховенства права, судья, справедливость, правосудие, правосознание.

Hryshchuk O. V., Popov D. I. Application of Natural Law in the Exercise of a Judicial Discretion: Philosophical-Juridical Basis

The articles provides a comprehensive scientific study of the philosophical-juridical basis of the use of natural law in the exercise of a judicial discretion. A philosophical-juridical analysis of the history of the formation and development of ideas about the use of natural law in the exercise of a judicial discretion was done. The content of natural law as natural rights and duties of a person whose basic concept is the concept of inalienable human dignity was considered. Different views of holding a judicial discretion are studied. The place of natural law is reflected in the declared principle of the rule of law and its application in the exercise of a judicial discretion.

The factors affecting the use of natural law in the exercise of judicial discretion was established (justice of the judges, the system of individual and ideological values, ideals, beliefs, feelings and intentions of the judge, his moral and emotional quality). Analyze the use of natural law as an additional means of reasoning of the judgment in the exercise of judicial discretion (moral norms, customs, traditions and principles of law).

Judgment may be justified by reference to the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, which accumulates the rules of natural law, as well as the decisions of the European Court of Human Rights, which is binding on the Ukraine. Introduction in the domestic justice the practice of the European Court of Human Rights creates the appropriate standards, compliance with which is a prerequisite for European integration processes.

The application of natural law as an additional means of argument of judicial decision making in the exercise of a judicial discretion was analyzed. The cases of the use of natural law in the exercise of a judicial discretion were reviewed: 1) gaps in legislation; 2) legal conflicts; and 3) illegal laws.

Key words: natural law, judicial discretion, the principle of the rule of law, judge, judiciary, justice, legal awareness.

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ СИНЕРГІЗМ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Здійснено спробу осмислення різноспрямованості та сингенетичності методологічних основ філософії права та їхнього синергізму як співдружньої дії чинників (аналітичної філософії і лінгвістичної філософії), спрямованих на підвищення результативності правового дискурсу. Основу такого комплексного підходу становить теорія Герберта Харта як визначальна для ілюстрації глибоко інтелектуальної теорії, що сформована на міждисциплінарній конгломерації філософії і логіки, юриспруденції і мови.

Ключові слова: *аналітична філософія, лінгвістична методологія, онтологічна концепція Г. Харта, логіко-семантичний аналіз, мова права, лексема у контексті як одиниця аналізу.*

Постановка проблеми. Когнітивні процеси у філософсько-правових знаннях передбачають виявлення закономірностей розвитку права, осмислення процесів підпорядкування способів і методів еволюції розуміння права та практики його застосування. Преференційність цих питань щодо теоретичних впливає на формування методів наукового дискурсу, його ідей, теорій, які творять конгломерацію (з'єднання окремих позицій в одне ціле зі збереженням своїх рис і характеристик) синергізму, тобто співдружньої дії методів і способів права у визначеному автором напрямі пізнавального процесу. Так виформовується аксіологічний ґрунт інтелектуального філософсько-правового денотату, що впливає на поступальний розвиток сучасного права.

Однак рефлексії наших сучасників у згаданій площині засвідчують досить неоднозначні підходи до пізнання фундаментальних правових питань методології. Відтак спроби захистити аргументи щодо уніфікованості підходів у термінолексичних денотатах «метод», «методологія» натрапляють на апорії осмислення.

Методологічні обґрунтування дослідників цієї сфери слугують ґрунтовною артикуляцією філософсько-правової теорії буття і мислення. Від початку ХХ ст. філософський дискурс і критика ідей методологічного розвитку творять ключові «семи» дискусійного дискурсу праворозуміння.

Питомо мисленневу канву заповнення епістемологічної прогаліни творять знакові постаті, які переорієнтовують юриспруденцію на нову інтерпретацію феномена філософії права. Серед таких постатей –

ім'я найбільш видатного німецького філософа і теоретика права Герберта Лайонела Адольфуса Харта (1907–1992). Перетранслявання ним юриспруденції на дослідження правових питань через мову й її логіку, що забезпечує в аналітичній філософії раціональність аргументації, зрозумілість і переконливість, викликала і досі викликає імпульси аналітичного неопозитивістського критичного мислення. Хартівська методологія вигрунтована як синергія (підвищена результативність спільної дії чинників) аналітичної методології і лінгвістичної, що спричиняє трансформації основ світоглядних філософсько-правових проблем, виводить дискусії на новий рівень їхнього філософського осмислення.

Стан дослідження. Ядром дискусійних змагань дослідників стають праці Г. Харта, А. Хірсіна, Є. Темнова та ін., які відтворюють «адекватну картину онтологічної еволюції філософії права» авторів. Їхня онтологічна концепція у площині логіко-семантичного аналізу мови права сягає «раннього періоду» творчості – Г. Харта, впливу на нього поглядів Дж. Л. Остіна, Дж. С. Мура, А. Дж. Айера, Л. Вітгенштейна, Дж. О. Урмсона, І. Берліна, Ф. Вайссмана, Дж. А. Пола і П. Ф. Стросона.

Виклад основних положень. Зasadничу основу права, його першопочатковий механізм змістовного наповнення становить, власне, методологічний підхід для з'ясування його сутності зв'язку із філософією, комунікацією, юридичною практикою.

Авторські регулятиви раніше створених концепцій передбачають «мірила гуманності», що «конститууються у процесі комунікативного єднання людства та еволюціонують разом зі зміною форм і масштабів даної комунікації» [5, с. 11]. Однак поки що констатувати єдність рецепцій сучасної методології для обґрунтування права не доводиться: погляди не взаємоузгоджені та розбіжність їх багатоспрямована – від есенціалістських, функціоналістських, інтерналістських, екстерналістських, онтологістських, деонтологістських концепцій – до об'єктивізму та суб'єктивізму в правовій методології, індивідуалістських, соціетаристських та егатистських. Справедливо оцінюючи цю розмаїтість методологій, далеку від усталеності обґрунтування, А. Хірсін, називає її «саморозірваною» та суперечливою, що звісно ж «суттєво» ускладнює її реалізацію та знижує коефіцієнт її практичної ефективності [5, с. 24]. Автор бачить спосіб удосконалення методології через «тісну кореляцію антропологічних підходів з концепціями самоорганізаційної динаміки світу право явищ у межах розгортання соціальної системності» [5, с. 25].

Юридична практика якраз і дає багатий матеріал для концептуалізації методологічних підходів у сучасній філософсько-правовій думці. Адже стратифікаційні синергетичні «зрізи всеохопної характеристики онтологічних джерел акумулюють майже всі сфери відносин, на ґрунті яких визріває сама політика права». Вона не покликана до «споживацького» послуговування старими засадами методології, а в зміненому онтологічному узусі спричиняє обґрунтування контекстних видозмін основного питання права на підставі спостережуваних «аскриптивних» висловлювань. У сфері права не можна не зважати на домінуючу роль «контекстуальної зумовленості правових норм», спрямованих на подолання наслідків та об'єктивних тенденцій глобалізаційного поступу та інтеграційних умов, які спрямовані на подолання системних дисбалансів. Досі методологічні проблеми у праві залишаються тим дразливим інструментом обговорення, яким можна довести неспроможність аргументації або навпаки – її незаперечність. Однак за всієї уваги до основних механізмів формування «ідей права» – її юридичні денотації – вона є незбагнено «недоторканою», оскільки це сфера філософсько-вербального посягання на вкладання у зміст права ментально сформованого, світоглядно відтворюваного і також, що виступає джерельною базою для права. У В. Четверніна таке осмислення стосується природного права людини, яке виникає у формі суспільної свідомості як здатність індивідів до вільної самореалізації у суспільстві й державі, що потім гарантовані у формі закону. А форма у точному визначенні Є. Темнова – не є лише якась «порожня оболонка». Вона є способом існування і вираження змісту. Дослідник у своїй тезі – незаперечний, оскільки юриспруденція і лінгвістика права, – і форма, і зміст – є рухомою динамічною частиною цілого, одночасно охоплюючи систему стійких зв'язків предмета [4, с. 25].

Пізнавальні локалізації природи права виформовується як предмет, який «задає» метод у науці. Цей метод відтворює препозиційну сутність права, що виражена духовною семантикою його (права) методології. Неправо в його бездуховному вираженні не спроможне розкривати природно-правову основу.

Найпереконливішим фактом глибокого проникнення у лінгвістичну філософію, і її духовну складову, творення її методології на рівні логіко-семантичного аналізу мови права стають Хартівські філософські заглиблення у денотативну теорію, яка спрямувала його на міркування щодо «контекстуальної обумовленості правових норм». Виходячи із загального, дослідник сформував свою логістику на аналізі змісту

різних правничих текстів, починаючи (за Остіном) від Аристотеля і завершуючи Фреге та Мерло-Понті. Метод аналізу полягав в оцінці лексеми, яка функціонує лише в контексті й «становить основу одиницю аналізу», зауважимо, крім речення і складного синтаксичного цілого, аналіз яких довершує розкриття семантики правового тексту. Методологія, сформована Г. Хартом [3], спиралася на увагу до контексту, в якому (і лише в якому) у слова можна визначити найтонші семантичні відтінки, його значення в реченні та зв'язки з іншими поняттями.

Методами права і співвідносними з ними ретрансляторами лінгвістики права, її засобами і підходами є семантичні диференціали, лексеми-маркери, через які віддзеркалюється «духовний вимір права». Його як певну «духовно-культурну цінність» комунікативної форми права забезпечує «більш глибокий рівень розуміння природи права» [4, с. 26].

Луманова теорія як «сучасного титана соціальної думки і теоретика комунікації» спирається на визнання суспільства високодиференційованим». Дослідник вважає сучасну соціальну реальність недоступною для раціонального пояснення у її цілісності. У цьому він знаходить причину «появи соціальних систем як таких способів організації комунікації, за яких соціальна реальність (у межах певно конкретної системи) стає прозорою для осмислення і гарантованою за своїми наслідками і для особистостей, і для великих суспільних утворень [2, с. 289].

Взята Н. Луманом на себе місія «бути медіумом» соціальних систем у науковому пізнанні – переконлива, її вирішення особливе – «він поєднує досягнення всіх наук, які займаються системним дослідженням реальності» [2, с. 290]. Однак жодну з наук суспільних, гуманітарних, технічних, природничих він не вважає базовою. На думку Н. Лумана, «теорія соціальних систем має корелюватися з теорією комунікації, а не з теорією дії», як це у Парсонса. Фактично теорія соціальних систем за Н. Луманом є найбільш адекватною теорією комунікації. Спостерігачі вбачають у цьому свідомий намір не «Замкнути свій системний метод у прокрустове ложе якоїсь філософської системи» [2, с. 292].

Акцентуації Н. Лумана зосереджуються на функціональному методі як на вираженні думки й осягненні в її смисловому зв'язку. Цей метод встановлює суть не лише маніфестованих, але й цілком свідомо-латентних функцій, а за основу бере «не лише функціональні, але й прямо дисфункціональні наслідки діяння; а ще цей метод є «порівняльним методом», який підриває «природний» зв'язок порівняння

очевидних схожостей і прагне пізнання саме в тому, щоб виявити якомога більш гетерогенні речі як функціонально еквівалентні, тоді як він переносить судження щодо тотожності із об'єкта на реляцію, а саме на функцію» [2, с. 287].

Теорія знаного німецького соціолога, філософа і правника перебуває у площині цілеорієнтації в соціальних системах передовсім редуції складності тобто такого спрощення, яке робить систему здатною діяти.

Висновки. Цілеорієнтування на класичні підходи до морального обґрунтування правової нормативності стикається в умовах плюралізації суспільства із непереборними концептами взаємодосягнення методів пізнання права.

Величезна заглибленість дослідників у методологічні проблеми юриспруденції надає нам широке поле для міркувань та підстави для висновків про поступальне просування до не таких вже віддалених перспектив.

1. Гураленко Н. А. Методологічні проблеми дослідження судової правотворчості та судового прецеденту в сучасній Україні / Н. А. Гураленко // Проблеми філософії права. – Т. VIII–IX. – К.-Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2012. – С. 283–292.

2. Луман Н. Поняття, цілі і системна раціональність: щодо функції цілей у соціальних системах / Н. Луман; пер. з нім. М. Бойченка і В. Кебуладзе. – К.: Дух і Літера, 2011. – 336 с.

3. Оглезнев В. В. Філософія права Герберта Харта: методологические основания / В. В. Оглезнев // Проблеми філософії права. – Т. VIII–IX. – К.-Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2012. – С. 163–173.

4. Темнов Е. И. О лингвистике права / Е. И. Темнов // Государство и право. – 2014. – № 8. – С. 23–28.

5. Хірсіні А. Методологія обґрунтування права: від класики до сучасності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / А. Хірсіні. – К.: НАВС, 2014. – 30 с.

Токарская А. С. Методологический синергизм философии права

Осуществлена попытка осмыслить разнонаправленность и сингенетичность методологических основ философии права, а также их синергизма как единого направленного действия факторов (аналитической философии и лингвистической философии), направленных на повышенную результативность правового дискурса. Основание для такого комплексного подхода составляет теория Герберта Харта как определяющая для иллюстрации глубоко интеллектуальной теории, сформирована на междисциплинарной конгломерации философии и логики, юриспруденции и языка.

Ключевые слова: аналитическая философия, лингвистическая методология, онтологическая концепция Г. Харта, логико-семантический анализ, язык права, лексема в контексте как единица анализа.

Tokarska A. S. Methodological Synergy of Philosophy of Law

The article is an attempt to understand multidirections and syngenetics of methodological foundations of the philosophy of law and their synergy as friendly action of factors (analytic philosophy and linguistic philosophy) aimed at improved effectiveness of the legal discourse. The basis of this integrated approach is Herbert Hart's theory which is crucial for the illustration of the deep intellectual theory, built on the interdisciplinary conglomerations of philosophy and logic, jurisprudence and language.

Methodological substantiations of researchers in the field are thorough articulation of philosophical and legal theory of being and thinking. Since the beginning of the twentieth century philosophical discourse and criticism of the ideas of the methodological development create key "seme" of the law apprehension discussion discourse.

Specific mental canvas of filling epistemological gaps is created by iconic significant figures reorienting the jurisprudence on the new interpretation of the phenomenon of legal philosophy. Among these figures there is name of the great German philosopher and theorist of law Herbert Lionel Adolphus Hart (1907-1992). His interpretation of science of jurisprudence by legal issues study through the language and its logic, which provides the analytical philosophy with rational argumentation, clarity and persuasiveness, has caused and is still causing impulses of analytical neopositivistic critical thinking. Hart's methodology reasoned as synergy (increased efficiency of the combined action of factors) of analytical methodology as well as linguistic causing transformation of foundations of ideological philosophical and legal issues and taking discussion on the new level of their philosophical comprehension.

Key words: analytic philosophy, linguistic methodology, ontological concept by G. Hart, logical-semantic analysis, language of law, lexeme in the context as a unit of analysis.

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

*Якщо ви володієте знанням,
дайте іншим запалити
від нього свої світильники*

Т. Фулпер

У розвитку сучасного суспільства важливу роль виконує наукова інформація. Її поширення та використання мають істотне значення не лише для розвитку безпосередньо науки, але й для людської цивілізації загалом. Особливе місце у системі розповсюдження інформації належить комунікації, тобто обміну результатами емпіричного та наукового досвіду між ученими і спеціалістами. Обмін інформацією, як правило, здійснюється у вигляді науково-практичних і теоретико-методичних заходів. Підтримує свій імідж форпосту юридичної наукової думки і наш університет, виступивши ініціатором та організатором низки наукових форумів, які дали змогу відбутися діалогу між фахівцями різних галузей правоохоронної та правозастосовної діяльності.

24–25 жовтня на базі Львівського державного університету внутрішніх справ за ініціативи Організації з безпеки та співробітництва в Європі під патронатом Верховного Суду України відбувся Міжнародний симпозіум **«Забезпечення єдності судової практики у кримінальних справах в контексті подій 2013–2014 років в Україні»**.

У роботі заходу взяли участь науковці і практики з України, Республіки Польща та Федеративної Республіки Німеччина, адже об'єднання інтелектуальних зусиль кращих представників кримінально-правової науки і практики нашої та сусідніх держав значно збільшить шанси у розв'язанні однієї із найбільш складних проблем кримінального права. Усі учасники погодились, що чинний КК України має низку недоліків і прогалин, що у результаті не сприяє єдності застосування судами кримінального законодавства. Своєчасність аналізу найактуальніших питань, залучення до роботи не лише юристів-теоретиків, а й практиків і фахівців зарубіжних країн дає змогу визначити конкретні кроки, які нині необхідно зробити, відтак сформулювати спільний погляд на майбутнє.

У підсумку дводенних дискусій та обговорень учасники наукового форуму висловили певні зауваження та пропозиції, які були оформ-

лені у вигляді резолюції. Сподіваємось, що думки вчених будуть почуті, і плідна праця не залишиться марною.

31 жовтня відбулася міжнародна науково-практична конференція **«Теорія та практика протидії злочинності в сучасних умовах»**, включена до Плану проведення науково-практичних конференцій, семінарів і круглих столів на базі вищих навчальних закладів МВС України у 2014 році. У роботі науково-практичного заходу взяли участь близько 100 осіб. Серед них представники Львівської обласної державної адміністрації, ГУМВС України у Львівській області, УМВС України на Львівській залізниці, Вищої школи поліції в м. Щитно (Республіка Польща), Академії «Штефан чел Маре» МВС Республіки Молдова, Вищої школи безпеки в м. Ярослав (Республіка Польща), Фонду Ганса Зайделя (Федеративна Республіка Німеччина), а також судді Конституційного Суду України та Апеляційного суду Львівської області, заступник Директора Програми «РАДА: підзвітне, відповідальне демократичне парламентське представництво» Агентства США з міжнародного розвитку; науковці Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національної академії внутрішніх справ України, Одеського державного університету внутрішніх справ, Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, Львівського національного університету ім. Івана Франка та науковці нашого університету. Учасники міжнародної науково-практичної конференції відзначили глобалізацію, інституціоналізацію, професіоналізацію злочинних угруповань, підвищення рівня її організованості, матеріально-технічного забезпечення, злиття із владними структурами. За таких умов зростає актуальність і важливість фундаментальних міждисциплінарних обговорень, присвячених комплексному аналізу проблеми криміналізації суспільства, з'ясуванню детермінант цього процесу, обґрунтуванню шляхів удосконалення механізму протидії злочинності. Особливої уваги заслуговує переосмислення методологічних засад кримінального провадження та імплементації міжнародних стандартів і цінностей у площину вітчизняної правозастосовної практики. Учасники наукового форуму прийняли резолюцію. До початку роботи заходу було видано тези доповідей його учасників.

НАШІ АВТОРИ

- Балинська О. М.** доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Біленкова Ю. С.** здобувач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Боровікова В. С.** науковий співробітник відділу організації наукової роботи Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Бурда С. Я.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права та кримінології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Гаврильців М. Т.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Гирила І. М.** здобувач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Гришук В. К.** доктор юридичних наук, професор, академік АНВО України, член-кореспондент НАПрН України, декан факультету права, психології та економіки Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Гришук О. В.** доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Долинська М. С.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарсько-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Єсімов С. С.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.

- Глюшик О. М.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кельман М. С.** доктор юридичних наук, професор, начальник кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кісіль З. Р.** доктор юридичних наук, професор, академік АНВО України, заступник декана факультету права, психології та економіки Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кісіль Р.-В. В.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Коваленко А. В.** кандидат юридичних наук, начальник кафедри цивільного права та процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.
- Ковалів М. В.** кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Комісарчук Ю. А.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Криволапчук В. О.** доктор юридичних наук, доцент, заступник начальника ДНДІ МВС України.
- Макарчук В. С.** доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави і права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».
- Мацькевич М. М.** доктор юридичних наук, доцент, заслужений юрист України, професор кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.

- Мелех Л. В.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарсько-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Мельник О. А.** здобувач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Нагачевська Ю. С.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Орлов В. А.** викладач кафедри конституційного та міжнародного права Донецького юридичного інституту МВС України.
- Пасєка О. Ф.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та кримінології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Попов Д. І.** кандидат юридичних наук, помічник судді Львівського апеляційного адміністративного суду.
- Рожко В. В.** здобувач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Рудий Н. Я.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ряшко О. В.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу і криміналістики Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Савайда О. І.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Стахура І. Б.** кандидат юридичних наук, начальник факультету заочного навчання працівників ОВС Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Токарська А. С.** доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.

- Хлистун О. Л.** ад'юнкт кафедри оперативно-розшукової діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ярошенко Ю. О.** здобувач кафедри адміністративного права та процесу, адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.
- Якімова С. В.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».

ЗМІСТ

Порядність, професіоналізм, патріотизм – принципи, якими керується у житті Михайло Цимбалюк	3
«Вчення про те реальне і в апогеї геніальне...» – основа наукової діяльності і життєва позиція Михайла Кельмана	7

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Біленкова Ю. С. Дипломатичні зусилля УРСР у боротьбі із апартеїдом: аспекти міжнародного права	10
Боровікова В. С., Кельман М. С. Конституціоналізм правової держави: інтерпретаційні підходи Б. Кістяківського	19
Грищук В. К. Теоретичні концепти сучасних реформаційних процесів в Україні	29
Макарчук В. С., Рудий Н. Я. Передумови та міжнародно-правові особливості встановлення кордону між Румунією та Радянським Союзом після Другої світової війни	44
Мацькевич М. М. Генеza прав людини: правовий та філософський аспекти	54
Мелех Л. В. Деякі питання юридичної відповідальності як одного з видів гарантій законності: історико-правовий аспект	66
Мельник О. А. Політична децентралізація та широке місцеве самоврядування в Україні як засіб подолання конфліктів між державою і суспільством: ідеї окремих мислителів середини XIX – початку XX століття	75
Рожко В. В. Особливості іудейського (єврейського) права	84

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Долинська М. С. Правовий статус нотаріуса на українських землях за часів Російської імперії на підставі Положення про нотаріальну частину від 14 квітня 1866 р.	98
--	----

Коваленко А. В. Заборогованість із заробітної плати: мультиправовий аспект	107
--	-----

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

Гаврильців М. Т. Принцип єдності прав і обов'язків у сфері охорони довкілля як основа еколого-правового статусу людини та громадянина	118
--	-----

Єсімов С. С. Юридична природа адміністративних правопорушень у інформаційній сфері	128
---	-----

Ллюшик О. М. Одностороннє розірвання адміністративного договору як засіб забезпечення його належного виконання	137
---	-----

Кісіль Р.-В. В. Модернізація інституту юридичної відповідальності працівників органів внутрішніх справ України в умовах адміністративної реформи	145
--	-----

Кісіль З. Р. Технологія управління службовою кар'єрою працівників органів внутрішніх справ України	161
---	-----

Ковалів М. В., Стахура І. Б. Принципи адміністративного судочинства: поняття, зміст, система	174
---	-----

Криволапчук В. О. Сучасний погляд на методи адміністративного права	184
---	-----

Орлов В. А. Територіальна громада – фундатор громадського порядку адміністративної одиниці	193
---	-----

Ряшко О. В. Забезпечення правопорядку і громадської безпеки правоохоронними органами в умовах надзвичайних ситуацій	204
--	-----

Ярошенко Ю. О. Досвід діяльності приватних охоронних структур зарубіжних країн у сфері забезпечення безпеки фізичних осіб та охорони права власності	212
--	-----

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Бурда С. Я. Юридичний аналіз спеціальної конфіскації майна як іншого заходу кримінально-правового характеру за КК України	221
Комісарчук Ю. А., Якімова С. В. Підкуп за кримінальним законодавством України	230
Нагачевська Ю. С. Кримінально-правова характеристика торгівлі жінками з метою сексуальної експлуатації	241
Пасека О. Ф. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб: окремі проблемні питання	253
Хлистун О. Л. Діяльність підрозділів карного розшуку в попередженні квартирних крадіжок: оперативно-розшуковий аспект	263

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Балинська О. М. Ім'я, соціальна роль, професія і поведінка як семіотичні характеристики людини, гарантовані суспільством і правом	275
Гирила І. М., Савайда О. І. Основоположні ідеї філософії права Б. М. Чичеріна	283
Грищук О. В., Попов Д. І. Застосування природного права під час здійснення судового угляду: філософсько-правовий вимір	291
Токарська А. С. Методологічний синергізм філософії права	300
НАУКОВЕ ЖИТТЯ	306
НАШІ АВТОРИ	308

СОДЕРЖАНИЕ

Порядочность, профессионализм, патриотизм – принципы, которыми руководствуется в жизни Михаил Цимбалюк	3
«Учение о том реальном и в апогее гениальном...» – основа научной деятельности и жизненная позиция Михаила Кельмана	7

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

Беленкова Ю. С. Дипломатические усилия УССР в борьбе с апартеидом: аспекты международного права	10
Боровикова В. С., Кельман М. С. Конституционализм правового государства: интерпретационные подходы Б. Кистяковского	19
Грищук В. К. Теоретические концепты современных реформационных процессов в Украине	29
Макарчук В. С., Рудый Н. Я. Предпосылки и международно-правовые особенности установления границы между Румынией и Советским Союзом после Второй мировой войны	44
Мацкевич Н. М. Генезис прав человека: правовой и философский аспекты	54
Мелех Л. В. Некоторые вопросы юридической ответственности как одного из видов гарантии законности: историко-правовой аспект	66
Мельник А. А. Политическая децентрализация и широкое местное самоуправление в Украине как средство преодоления конфликтов между государством и обществом: идеи отдельных мыслителей середины XIX – начала XX века	75
Рожко В. В. Особенности иудейского (еврейского) права	84

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

Долинская М. С. Правовой статус нотариуса на украинских землях во времена Российской империи на основании Положения о нотариальной части от 14 апреля 1866 г.	98
--	----

Коваленко А. В.

Задолженность по заработной плате: мультиправовой аспект 107

**АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС;
ФИНАНСОВОЕ ПРАВО; ИНФОРМАЦИОННОЕ ПРАВО**

Гаврильцев М. Т.

Принцип единства прав и обязанностей
в сфере охраны окружающей среды как основа
эколого-правового статуса человека и гражданина 118

Есимов С. С.

Юридическая природа административных правонарушений
в информационной сфере 128

Илюшик Е. Н.

Одностороннее расторжение административного договора
как средство обеспечения его надлежащего исполнения 137

Кисиль Р.-В. В.

Модернизация института юридической ответственности
работников органов внутренних дел Украины
в условиях административной реформы 145

Кисиль З. Р.

Технология управления служебной карьерой
работников органов внутренних дел Украины 161

Ковалив М. В., Стахура И. Б.

Принципы административного судопроизводства:
понятие, содержание, система 174

Криволапчук В. О.

Современный взгляд на методы административного права 184

Орлов В. А.

Территориальная община – фундатор общественного порядка
административной единицы 193

Ряшко Е. В.

Обеспечение правопорядка и общественной безопасности
правоохранительными органами в условиях чрезвычайных ситуаций 204

Ярошенко Ю. А.

Опыт деятельности частных охранных структур
зарубежных стран в сфере обеспечения безопасности
физических лиц и охраны права собственности 212

**УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ;
ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ**

Бурда С. Я. Юридический анализ специальной конфискации имущества как иной меры уголовно-правового характера по УК Украины	221
Комиссарчук Ю. А., Якимова С. В. Подкуп по уголовному законодательству Украины	230
Нагачевська Ю. С. Уголовно-правовая характеристика торговли женщинами с целью сексуальной эксплуатации	241
Пасека А. Ф. Меры уголовно-правового характера для юридических лиц: отдельные проблемные вопросы	253
Хлыстун О. Л. Деятельность подразделений уголовного розыска в предупреждении квартирных краж: оперативно-розыскной аспект ...	263

ФИЛОСОФИЯ ПРАВА

Балинская О. М. Имя, социальная роль, профессия и поведение как семиотические характеристики человека, гарантированные обществом и правом	275
Гырыла И. М., Савайда Е. И. Основополагающие идеи философии права Б. Н. Чичерина	283
Грищук О. В., Попов Д. И. Применение естественного права при осуществлении судебного усмотрения: философско-правовое измерение	291
Токарская А. С. Методологический синергизм философии права	300
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ	306
НАШИ АВТОРЫ	308

CONTENTS

Honesty, professionalism, patriotism are the principles that are guided by Mykhailo Tsymbalyuk	3
“The study about the real and at the height of genius...” – the basis of scientific activity and life position of Mykhailo Kelman	7

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

Belenkova J. S. Diplomatic efforts of Ukrainian SSR in struggle against apartheid: aspects of international law	10
Borovikova V. S., Kelman M. S. Constitutionalism of the legal state: interpretative approaches of B. Kistyakovskiy	19
Hryshchuk V. K. Theoretical concepts of modern reform process in Ukraine	29
Makarchuk V. S., Rudyi N. Ya. Background and international-legal features of the Boundary between Romania and the Soviet Union after World War II	44
Matskevich N. M. Genesis of human rights: legal and philosophical aspects	54
Melech L. V. Some questions of legal responsibility as one type of guarantors of legality: historical and legal aspects	66
Melnyk A. A. Political decentralization and broad local government in Ukraine as a means to resolve conflicts between state and society: ideas of individual thinkers of the mid-nineteenth – early twentieth century	75
Rozhko V. V. «Features of Jewish law» The main features of the Hebrew (Jewish) law and its judicial system	84

CIVIL LAW AND PROCEDURE

Dolynska M. S. The legal status of a notary in the Ukrainian lands during the Russian Empire based on «Provisions of the notary of April 14, 1866»	98
Kovalenko A. V. Wage debt: multilegal aspect	107

**ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE;
FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW**

Havrylytsiv M. T.

The principle of unity of rights and responsibilities
in the field of environmental protection as the basis of ecological
and legal status of a man and a citizen 118

Yesimov S. S.

The legal nature of administrative violations in the area of information 128

Ilyushyk O. M.

Unilateral termination of an administrative contract
as a means to ensure its proper implementation 137

Kisil R.-V. V.

Mordanization of the Institute of Legal Responsibility
of law enforcement workers of Ukraine in the Process
of Administrative Reform 145

Kisil Z. R.

Technology management by official career
of law enforcement officers Ukraine 161

Kovaliv M. V., Stahura I. B.

Principles of administrative proceedings: concept, content, system 174

Kryvolapchuk V. O.

Modern view on the methods of administrative law 184

Orlov V. A.

Territorial community as a founder
of public order in administrative unit 193

Ryashko Ye. V.

Preservation of Law and Public Safety
by law enforcement agencies in emergency situations 204

Yaroshenko Yu. O.

Experience of activity of private protective structures
of foreign countries in the field of providing safety
of physical persons and guard of the right of ownership 212

**CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY;
OPERATIVE SEARCH ACTIVITY**

Burda S. Y.

Legal analysis of a specific confiscation of property
as another measure of the Criminal Code of Ukraine 221

Komissarchuk Yu. A., Yakymova S. V. Bribery within criminal law of Ukraine	230
Nagachevska Y. S. Criminal legal description of women trafficking for sexual exploitation	241
Pasyeka A. F. Criminal law measures against legal entities: individual problematic issues	253
Hlystun O. L. Activity of criminal search subdivisions in prevention of residential burglaries: operative search aspect	263
PHILOSOPHY OF LAW	
Balyns'ka O. M. Name, social role, occupation and behavior as semiotic characteristics of a human ensured by society and law	275
Gyryla I. M., Savayda Ye. I. Basic ideas of the philosophy of law of B. M. Chicherin	283
Hryshchuk O. V., Popov D. I. Application of Natural Law in the Exercise of a Judicial Discretion: Philosophical-Juridical Basis	291
Tokarska A. S. Methodological Synergy of Philosophy of Law	300
SCIENTIFIC LIFE	306
OUR AUTHORS	308

**Вимоги щодо оформлення та порядку подання статті
у Науковий вісник Львівського державного університету
внутрішніх справ**

Стаття подається автором *безпосередньо або поштою** на адресу ЛьвДУВС (79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26) відповідальному секретареві: серія юридична – доктору юридичних наук, доцентів *Балинській О. М.*; серія психологічна – кандидату філософських наук, доцентів *Козиреву М. П.*; серія економічна – кандидату економічних наук, доцентів *Ревак І. О.*

*Стаття, надіслана електронною поштою, не звільняє автора від необхідності відправлення на адресу редколегії необхідного пакету документів.

**Вимоги до матеріалів і порядок їх підготовки
для видання у Науковому віснику ЛьвДУВС
(витяг із наказу ЛьвДУВС від 08 травня 2014 р. № 158 п. 3)**

3.1. Матеріалами для опублікування у Віснику є: наукові статті, рецензії на наукові видання, повідомлення про події наукового характеру.

3.2. Матеріали до Вісника приймають відповідальні секретарі (за серіями).

3.3. Опрацювання матеріалів і видання Вісника здійснює редакційно-видавничий відділ Університету.

3.4. За науковим змістом статті повинні відповідати вимогам, затвердженим постановою президії Вищої атестаційної комісії України № 7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», а саме: постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формування мети статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок за даним напрямком.

3.5. Обсяг рукопису статті не повинен перевищувати 0,5 друк. авт. арк. (12 сторінок машинописного тексту); текст має бути набраний тільки у форматі **Word.doc (2003)** шрифтом Times New Roman через 1,5 інтервала і віддрукований на папері формату 210 x 297,5 мм (A4), на сторінці – не більше 30-ти рядків, кегель – 14 пт. Поля навколо тексту – по 2 см з усіх боків. Якщо стаття містить *графічний матеріал*, то його слід подавати у *форматі А5*, а в авторському оригіналі залишати місце для рисунків. Електронні варіанти мають бути повністю виправлені без «значків» та «об'єктів».

3.6. Обов'язковим є зазначення та виділення напівжирним звичайним кеглем таких структурних елементів статті в один рядок абзацу:

– постановка проблеми;

- стан дослідження;
- мета;
- виклад основних положень;
- висновки;
- література.

3.7. Статті у Вісник можуть подаватися авторами такими мовами: українською, російською, англійською.

До статті українською та російською мовами додаються розширена (1800–2000 знаків) анотація англійською мовою та анотації українською і російською (по 500 знаків кожна). Розширена *анотація англійською мовою* повинна бути *завірена* печаткою бюро перекладів або погоджена підписом керівника кафедри іноземних мов чи відділу міжнародних зв'язків Львівського державного університету внутрішніх справ. До вказаних погоджень можуть бути прирівняні відповідні погодження керівників аналогічних підрозділів інших навчальних закладів, установ та організацій, підписи яких належно завірені.

До статті англійською мовою додаються розширена (1800–2000 знаків) анотація українською мовою та анотації російською і англійською (по 500 знаків кожна).

Статті, подані англійською мовою неангломовними авторами (у перекладі), повинні бути завірені на предмет правильності перекладу у бюро перекладів або на кафедрі іноземних мов чи у відділі міжнародних зв'язків навчального закладу, як описано вище.

3.8. До рукопису додаються:

- рецензія кандидата/доктора наук із відповідної спеціальності, завірена печаткою установи рецензента (для авторів, які мають наукові ступені або вчені звання, наявність рецензії необов'язкова);
- витяг з рішення засідання кафедри (відділу, лабораторії) про рекомендацію статті для опублікування;
- анотації українською, російською та англійською мовами;
- довідка про автора: повністю прізвище, ім'я, по батькові, посада, місце роботи, науковий ступінь і вчене звання, контактні телефони, e-mail;
- електронний носій рукопису – компакт-диск;
- квитанція про оплату публікації (*після розгляду статті редколегією*).

Матеріали, що не відповідають зазначеним вимогам, не приймаються. Не приймаються для опублікування також статті, які вже опубліковані або подані для опублікування в інших виданнях.

Матеріали надсилаються поштою *із супровідним листом* на ім'я відповідального секретаря за серіями. Електронну версію статті можна надсилати електронною поштою на адресу: vonf@lvduvs.edu.ua. Рукописи та електронні носії не повертаються.

За достовірність викладених у публікаціях фактів і результатів власних досліджень відповідальність несуть їх автори.

Редакція залишає за собою право здійснювати редакційну правку тексту.

Автор має бути обізнаний про те, що його опублікована стаття буде розміщена на веб-сайтах Університету та Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Під час цитування матеріалів збірника посилання на збірник обов'язкове. Відтворення та передрук матеріалів можливі тільки за погодженням із редколегією.

3.9. Не можуть розміщатися в одному випуску Вісника різні публікації одного автора (за винятком однієї статті та однієї рецензії). Допускається розміщення не більше двох статей одного автора за умови, якщо одна стаття одноосібна, а інша – у співавторстві або обидві – у співавторстві (двічі друкуються тільки один із співавторів).

3.10. Курсанти, студенти та слухачі можуть публікуватися у Віснику тільки у співавторстві з науковими керівниками.

3.15. Автор (співавтори) може відмовитися від опублікування у Віснику наданих ним матеріалів або відкласти їх опублікування, письмово сповістивши про це голову редакційної колегії, його заступника або відповідального секретаря не пізніше як у 10-денний строк із дня подання ним матеріалів.

Детальніше див. Положення про збірник наукових праць «Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ» (сайт ЛьвДУВС).

Розрахунковий рахунок університету:

Код ЄДРПОУ 08571995

МФО 825014

ГУДКСУ у Львівській області

р/р 31255201100729

Ціна: 25.04 грн / 1 стор.

Призначення платежу: за публікацію у збірниках наукових праць**.

**Оплата статті здійснюється *після позитивного висновку* членів редколегії, про що автора повідомляють за вказаними ним координатами.

Телефони для довідок:

Відділ організації наукової роботи:

Балинська Ольга Михайлівна 067-67-49-912, e-mail: vonr@lvduvs.edu.ua

Козирев Микола Петрович 098-31-95-592, e-mail: mikkoz1@rambler.ru

Ревак Ірина Олександрівна 067-44-40-963, e-mail: irarevak@gmail.com

Редакційно-видавничий відділ (032) 233-61-95.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія юридична

Випуск 4
(виходить з 1995 р.)

Редагування *А. С. Кузьмич, Г. А. Романова*

Редагування текстів англійською мовою *І. Ю. Сковронська*

Редагування текстів російською мовою *І. О. Чікаліна*

Макетування *А. М. Радченко*

Друк *Н. Я. Ганущак*

Підписано до друку 14.11.2014 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 18,83.

Тираж 100 прим. Зам. № 125-14.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.